

plats, identitet och berättande

6 || 2025

HISTORISK

STUDENTTIDSKRIFT

Historisk Studenttidskrift 2025

Omslagsbild: "Symbolical Head" (1893), ur *Picture Magazine*, Vol. 1, 1893, s. 205, Public domain.

Färggraderad och bearbetad av Klara Nielsen Styrman.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Presentation av redaktionen

Chefredaktören har ordet

Artiklar

Måns Höög Kvalificerade för Kvallen och Sotröjningen? : Om resandefamiljen Nords suppliker för bosättningsrätt i Huddunge socken under 1800-talets första hälft 1–20

Filip Örn På tröskeln till välfärd och demokrati: Rumslig makt och samhällsomvandling i Upplands Väsby 1900-1923 21–39

Julius Ljungström Att få tillbaka en bit av sitt gamla jag: Gammalsvenskbyborna i svensk dagspress under sommaren 1929 40–55

Willy Malmquist Ghost of Orientalism 56–72

Essäer

Otto Arborén En ofödd ödesgemenskap : Elin Wägner och Paneuropa 73–84

Josefin Björkqvist Memoaren ur marginalen: 1900-talets moderniseringsprocess skildrad genom en livsberättelse från Värmland 85–94

Klara Nielsen Styrman En dröm, ett gyckelverk: En 1700-talstolkning av 1600-talets häxprocesser 95–103

Malin Magnusson Who are the Peoples of the Earth?: Greenlandic Inuit Heritage at the National Museum of Denmark 104–113

Debattartiklar

Robin Petersson Finjusterade mätinstrument 114–121

Carl-Mikael A. Teglund Neutralitetens skugga: Sveriges roll och skuld under andra världskriget 122–128

Recensioner

David Henderup Larsson David Larsson Heidenblad & Johan Östlings *Kunskapshistoria: en introduktion* (2024) 129–131

Willy Malmquist Pavol Jakubecs *Navigating Relationships in Exile: Norway, Czechoslovakia, Poland, and Small State Diplomacy in Second World War* London (2024) 132–134

Ylva Aspelin Anders Burmans *Den sista idealisten – Viktor Rydberg och hans tid* (2024) 135–137

PRESENTATION AV REDAKTIONEN

Nike Stolpe Wikström, chefredaktör

Nike är doktorand i idéhistoria vid Stockholms universitet. Hennes forskningsintressen rör sig i gränslandet mellan känslornas idéhistoria och posthumanism, och hennes avhandlingsprojekt handlar om sensibilitet inför och genom icke-mänskliga djur under 1700-talet. Hon har en masterexamen i idé- och lärdomshistoria (Kritiska studier, GU), en kandidatexamen i idé- och lärdomshistoria och en i psykologi (LU).

Agnes Holmberg, redaktör

Agnes har en masterexamen i Historiska studier vid Lunds universitet, en kandidatexamen i historia och en kandidatexamen i idé-och lärdomshistoria (båda vid LU). Hon intresserar sig främst för modehistoria, med särskilt fokus på hur mode relaterar till kropp och moral. Masteruppsatsen behandlade hur medelklassens kvinnoideal konstruerades genom mode under sent 1800-tal i Sverige.

Anna Arvidsson, redaktör

Anna har en masterexamen i Historiska studier vid Lunds universitet och har sedan tidigare en kandidatexamen i historia också från Lunds universitet. Hennes intresseområden är breda, men rör sig främst i 1900-talets omvälvande tid med en nyfikenhet på stora samhällsfenomen och dess uttryck, kvinnans föränderliga roll i samhället och universitetshistoriska skiften. Hennes masteruppsats avhandlade vetenskapliga ideal bland kvinnliga docenter och professorer inom humaniora med utgångspunkt i 1900-talets andra hälft.

August Ramberg, redaktör

August läser masterprogrammet i Historiska studier vid Lunds universitet. Har avlagt en kandidatexamen i historia (LU) och skriver under hösten en kandidatuppsats i konsthistoria (LU) vid sidan av masterstudierna. Han har ett särskilt intresse för hur politiken och staten i Sverige påverkat formspråket och arkitekturen under folkhemmet. Under verksamhetsåret 2025–2026 är August ordförande i Konsthistoriska studentföreningen Pictura.

Elias Kihlberg, redaktör

Elias läser en master i Rysslands- och Eurasienstudier vid Uppsalas universitet och har tidigare studerat historia, ryska och ukrainska vid Lunds universitet. Han har ett särskilt starkt intresse för östeuropeisk historia och slaviska språk.

Viktor Wretström, redaktör

Viktor är doktorand i historia vid Centre for Privacy Studies, Köpenhamns universitet, med projektet *Reaching and Breaching Privacy in Garden Spaces*, vars forskning berör trädgårdar som mötesplats från den romerska antiken till det tidigmoderna. Han skrev sin masteruppsats i historia vid Lunds universitet om politisk kultur och om att åldras i den romerska republiken.

Fanny Olsson, redaktör

Fanny läser en master i Öst- och Centraleuropastudier vid Lunds universitet, där hon även har tagit en kandidatexamen i historia. Hon har dessutom studerat i Polen och är för närvarande praktikant på svenska ambassaden i Bukarest. Fanny har ett stort intresse för både turismhistoria och minnesstudier, särskilt relaterat till Rumänien.

Hedvig Holsti Heijbel, redaktör

Hedvig har en masterexamen i idé- och lärdomshistoria från Lunds universitet, en kandidatexamen i idéhistoria från Södertörns högskola och studerar i nuläget förlagskunskap på Stockholms universitet. Hon intresserar sig främst för idéer i skärningspunkten mellan politisk historia och utbildningshistoria kring sekelskiftet 1900. I sin masteruppsats studerade Hedvig relationen mellan den kommunistiska barnrörelsen Pionjärernas pedagogik och deras utopiska visioner i 1920- och 30-talets Sverige.

Klara Nielsen Styrman, Webbredaktör

Klara har en kandidatexamen i historia från Lunds universitet, efter inledande studier i Umeå, och läser nu en master i idé- och lärdomshistoria vid LU. Hennes intressen är förankrade i norra Sverige med fokus på folkligt och spirituellt arv. Hon har även arbetat som forskningsassistent i ett projekt om relationen mellan Siam och Skandinavien under sekelskiftet 1800-1900, vilket väckt vidare intresse för skogsindustri och den industrialistiska andans spridning.

Tack till...

Eva Svenborn Johansson, Alva Kledzik, Sofia Nilsson, Julius Ljungström, Julia Kjellgren Sten, Sofia Zackariasson, Ellen Saarinen och August Oscarsson för korrekturläsning, Klara Nielsen Styrman för omslag, ni som granskat numrets texter samt *Historisk studentidskrifts* Advisory Board, bestående av Anna Nilsson Hammar, David Larsson Heidenblad och Henrik Rosengren.

REDAKTÖREN HAR ORDET

Plats, identitet och berättande

Ordet plats kommer från grekiskans *plateia* – torget där människor samlades, handlade och berättade. Platsen är därför inte enbart en geografisk punkt, utan en yta där liv korsas. Här växer identiteter fram, binds samman, förhandlas och omformas. Berättelsen kan i sin tur betraktas som den väv som håller platsen levande. Genom berättelser kan en plats laddas med minnen och betydelser, bäras över generationer och bli något mer än mark och byggnader. Detta nummer rör sig i skärningspunkten mellan plats, identitet och berättelse: livsöden som sökt rotfäste men mött motstånd, lokala förändringar som speglar samhällsomvandlingar, identiteter prövade i migrationens och moderniseringens vågor samt nya källmaterial som vidgar vad historia kan vara.

Inledningsvis berättar Måns Höög i sin artikel, ”Kvalificerade för Kvallen och Sotröjningen?”, en gripande historia om en resandefamilj under 1800-talets första hälft som söker ett hem att få rota sig på. Trots att kringresande i Sverige uppmanades att upphöra med det ordningsstörande resandet och i stället bli integrerade, bofasta och nyttiga delar i samhällsgemenskapen nekades resandefamiljen Nord att flytta in i stugan som de byggt. I artikeln får vi läsa om familjens försök att få stanna för god frejd, arbetsförtjänster och rättigheter.

Därefter närmar vi oss i stället en mer platsbunden historia. I gränslandet mellan stad och land vid förra sekelskiftet möter vi Filip Örn's ”På tröskeln till demokrati och välfärd” – en lokalstudie av Stockholmsförorten Upplands Väsby som visar hur samhällsskiftet bokstavligen tog plats. Genom begrepp som rumslig makt och patriarkalism följer texten orten år 1900–1923 när godsens patriarkala ordning bryts upp av industri, folkrörelser och växande kommunal styrning.

Vi flyttar oss sedan några år fram i tiden men stannar kvar i Sverige på 20-talet och får bevittna en annan del av samhället i förändring. I Julius Ljungströms text ”Att få tillbaka en bit av sitt gamla jag” berättas det om när en stor grupp svenskar från dåvarande Ukrainska SSR flyttade tillbaka till Sverige sommaren 1929. Nyhetsrapporteringen om händelsen speglar de idéer om nationell identitet och modernitet som var i rörelse under denna tid.

Slutligen tar vi oss långt bort från Sverige och från pappersarkiven: Willy Malmquist utmanar vilken typ av källmaterial som historikern kan använda sig av genom att undersöka hur västerländska orientalistiska föreställningar, japansk självorientalisering och marknadslogik möts och formar historia i videospelet *Ghost of Tsushima* (2024) som utspelar sig i Japan på 1200-talet.

Bland essäerna fortsätter diskussionen om föreställningar, plats och identitet, även här inledningsvis med en koppling till Japan. Den japansk-österrikiske kosmopoliten Richard von Coudenhove-Kalergi fångas av Otto Aborren upp som upphovsman till den paneuropeiska tanken som Elin Wägner introducerar i Sverige i essän ”En ofödd gemenskap”.

Den samhällsförändring som Wägner adresserar upplevdes inte bara av kosmopoliterna. Genom ett livsöde i marginalen berättar Josefin Björqvist om dessa i essän ”Memoaren ur marginalen”. Tage Carlsson från Sillerud socken i Värmland genomlevde stora samhällsförändringar i och med Sveriges moderniseringsprocess under 1900-talet.

Det förflutna är däremot inte alltid stillsamt. Klara Nielsen Styrman vandrar på sin barndoms stigar i Ångermanland och möter den plats där en av Sveriges största massavrättningar i fredstid ägt rum. I ”En dröm, ett gyckelverk” reflekterar Styrman över skillnaderna i 1700-talets tolkning av häxprocesserna i Torsåker, som ägde rum ett sekel tidigare. Inte bara samhället förändras, också berättelser och syn på trolldom.

Diskussioner om plats och identitet är förstås inte bara ett historiskt fenomen, men de har historia. I essän ”Who are the Peoples of the Earth?” gör Malin Magnusson en kritisk, historisk kontextualisering till den idag så omdebatterade platsen Grönland. Grönländskt arv lyfts här fram med både dess potential för självständighet och emancipation och som det verktyg för kolonialt styre det har varit och fortfarande är idag.

Nytt för årets nummer är debattartiklarna: Robin Peterson argumenterar för att humanister tydligare måste artikulera sitt värde, medan Carl-Mikael A. Teglund diskuterar Sveriges ansvar för judestämpeln i tyska pass. Dessutom publicerar vi recensioner av tre nyutkomna verk. Recensioner i en studenttidsskrift är särskilt viktiga eftersom de inte bara uppmärksammar nya publikationer, utan också visar hur ett verk tas emot. Få grupper läser förmodligen så mycket som historiestudenter, och vi är stolta att kunna spegla några av dessa mottaganden.

I år har vi glädjande fått in dubbelt så många bidrag som förra året, och redaktionen har vuxit. Hela den tidigare redaktionen sitter kvar, och de nya starka tillskotten är Anna Arvidsson, Hedvig Holsti Heijbel, Klara Nielsen Styrman, August Ramberg och Elias Kihlberg. Intresset för tidskriften är stort. Tack vare den större redaktionen har fler bidrag kunnat antas, även om urvalet fortfarande har behövt vara snävt. Vi fortsätter med dubbelblind granskning och har involverat fler studenter i korrekturläsning. Vi gläds åt att flera tidigare skribenter och redaktörer gått vidare till doktorandtjänster – ambitionen att vara en brygga mellan studentlivet och akademien är fortsatt vår drivkraft.

Nike Stolpe Wikström, chefredaktör
Stockholm, september 2025

Kvalificerade för Kvallan och Sotröjningen?

– Om resandefamiljen Nords suppliker för bosättningsrätt i Huddunge socken under 1800-talets första hälft

MÅNS HÖÖG

UPPSALA UNIVERSITET

Abstract

Artikeln undersöker hur en resandefamilj kunde argumentera och agera för rätten till att inflytta, bygga och bo i en socken under 1800-talets första hälft. Detta görs genom studium av resandefamiljen Nords suppliker till landshövdingeämbetet i Västerås. Dessa inskickades i samband med tre inflyttningstvister åren 1809, 1825 och 1838, efter att sockenmännen i Huddunge sökt neka dem inflyttning och bosättning utifrån socialt andrafierande samt fattigvårdsekonomiska argument. Artikeln visar att familjen sökte hävda sin rätt genom argument om sina medborgerliga rättigheter, sina arbetsförtjänster, sin goda frejd samt utifrån diverse rättsliga argument. Sammantaget framställde de sig – mot sockenmännens partikulariserande förfäktanden – som rättmätiga och nyttiga delar i socken- och samhällsgemenskapen.

Nyckelord: Suppliker, resande, romanifolk, romer, glashandlare, valackare, lumpsamlare, sockenstämmor, inflyttningsrestriktioner

Inledning

På en liten jordplätt bland ljungen i skogsbrynet på byn Kvallans utmark, just invid landsvägen mot Huddunge i gränslandet Västmanland–Uppland, gjorde den resande glashandlerskan Margareta Nord under sommaren 1809 sin nybyggda stuga inflyttningsklar för sig och sina barn.¹ Stugbygget välkomnades dock inte av socknens starke män, som på en sockenstämma beslutade att glashandlerskan skulle förvägras inflyttning.² Margareta Nord överklagade dock beslutet i en supplik till landshövdingen – vilken slutligen gav henne rätt att bebo stugan med sin familj.³ Men, både 1825 och 1838 stördes husfriden ånyo då sockenmännen sökte neka familjen Nord och deras

Artikeln är sprungen ur övertecknads C-uppsats; Måns Höög, "Det Kvallar och går: Om resandefamiljen Nords bosättning längs landsvägarna vid Kvallan och Sotröjningen i Huddunge socken" (Kandidatuppsats, Uppsala universitet 2024).

¹ Domböcker vid ordinarie ting 1808–11–07, AIa:42, Torstuna häradsrätt. ULA.

² Sockenstämmoprotokoll 1809–07–20. KI:1. Huddunge församling. ULA.

³ Resolutionskoncept 1809-10-24. Protokoll och brevkoncept. AIa:100. LST–U:lkt.

fränder att återvända till Kvallen eller inflytta till det närbelägna torpet Sotröjningen – vilket familjen dock besvarade genom nya klagoskrifter.⁴

Med *resande* avses här inte endast att familjen Nord bedrev kringresande handel, utan att de kan beskrivas ha tillhört den grupp som idag, bland annat, benämns romanifolket de resande.⁵ Den akademiska historieforskningen om resandefolket har främst berört statlig repression och marginalisering av gruppen – medan dess egodokument, agens eller vidare historia sällan varit i blickfånget.⁶ Syftet med denna artikel är att – utifrån supplikmålen från Huddunge – belysa hur en resandefamilj kunde argumentera för sin rätt till att bygga och bo i en socken gentemot det sockenpolitiska motstånd som deras bosättningar kunde möta. Hur argumenterade familjen Nord för sin rätt att bo i Huddunge?

Resandefolket i historien och Huddunge

I *Vårt fredliga samhälle* avhandlade Theresa Johnsson lösdriveriförfattningarnas praktik i 1830-talets Västmanland. Däri omnämnde Johnsson även sockenmännens motvilja till familjen Nords bosättning i Huddunge – ett motstånd beskrivet som ”ekon” av samtidens alltmer kritiska diskussioner om kringresande i allmänhet och resandefolket i synnerhet.⁷ Familjen Nords suppliker, eller att utförligt beskriva supplikmålen gång, låg dock ej inom Johnssons omfång. Där ämnas den föreliggande artikeln ta vid.

I detta historiska sammanhang förekommer ofta – idag arkaiska – källbegrepp som exempelvis ”zigenare” eller ”tattare” (samt, vilket avhandlas framgent, andra relevanta begrepp). Teoretiserandet kring källbegreppen och deras förhållande till moderna benämningar har olika forskare stött, blött och praktiserat på olika vis: somliga har translittererat källbegrepp som ”tattare” till moderna benämningar som exempelvis resande, romanifolk eller romer, medan andra skrivit historia om ”människor som pekades ut” som ”tattare”, ”zigenare” eller diverse källbegrepp.⁸ Rörande resandefolket, gruppidentitet och historieskrivning har flera akademiska

⁴ Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016), s. 412.

⁵ Gruppen benämns även som romanifolk, romano, resanderomer etc., se: Gunborg A. Lindholm, *Vägarnas folk: de resande och deras livsvärld* (Göteborg 1995), s. 151–175; Ludvig Wiklander, ”Resandefolket och svensk minoritetspolitik”, *Historisk tidskrift* 135:4 (2015), s. 622. Begreppen diskuteras vidare framgent.

⁶ Johnsson (2016), s. 38–43; Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: tattarnas spel med rättsvisan* (Stockholm 1993), s. 213; Miika Tervonen, ’Gypsies’, ’Travellers’ and ’Peasants’: *A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden c. 1860–1925* (Florens 2010), s. 21–22; Bo Hazell, ”Resandefolket: från tattare till traveller” (Stockholm 2011), s. 25–28; Tuula Rekola ”Romernas tidiga skeden i Finland – från 1500-talet till mitten av 1800-talet” i Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (Stockholm 2015), s. 1–2; Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955* (Lund 2015), s. 29.

⁷ Johnsson (2016), s. 413. Denna resandesläktbeteckning kommer att beskrivas vidare.

⁸ Ericsson (2015), s. 15–19; Jan Selling, *Svensk antiziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar* (Ormaryd 2014), s. 14, 17–19; Martin Ericsson, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige* (Forum för levande historia 2024), s. 89–90.

paradigm skiftats under åren, vilket både Bo Hazell och Ludvig Wiklander beskrivit, vari resandefolket omväxlande har beskrivits som en etnisk respektive socioekonomisk grupp – vari dock resandes tankegångar eller självidentifikation sällan beaktats.⁹ Under åren har den akademiska historieforskningen stundom kritiserats för osynliggörande av gruppen, stundom för en narrativt, metodologiskt empiriskt snedvriden historieskrivning.¹⁰

På senare tid har flera arkivforskare, såsom Sebastian Casinge och Bo Lindwall, framfört att många moderna resandesläkters ursprung i stora drag kan härledas till en integration mellan tidigmodern romsk invandring och det omgivande nordiska samhället.¹¹ I sin avhandling har Anne Minken beskrivit att ”nordiske tatere” generellt under tidigmodern tid endogent som exogent uppfattats som en särskild etnisk grupp, avseende såväl levnadssätt som ursprung.¹² Johnsson har utifrån västmanländskt 1830-tal menat det vara uppenbart att resande kunde uppfattas som en särskild grupp, ofta under beteckningen ”skojare”, samtidigt som gruppen inte var socioekonomiskt homogen.¹³ Detta även för denna artikel relevanta begrepp *skojare* – sprunget ur verbet skoja, med ursprunglig betydelse ”vandra” eller ”flacka omkring” – kan beskrivas som en dåtida synonym till ”tattare” och ”zigenare”, begrepp som i dåtiden användes som synonymer eller etnonymer för resande.¹⁴

Detta beaktat anser övertecknad, utifrån vad källorna berättar om familjen Nord i Huddunge, deras bakgrund, nätverk och sammanhang, att de historiskt och analytiskt kan beskrivas som en resandesläkt.¹⁵ Resande förekommer även som ett källbegrepp i artikeln, varför dessa förhållanden och bevekelsegrunder kommer att beröras vidare.

Om socknar, inflyttningar och suppliker

I en tid då fattigas rörlighet och socioekonomiska farlighet alltmer problematiserades fick Sveriges socknar genom en förordning år 1788 rätt att genom sockenstämmobeslut neka somliga personer, som ansågs riskera falla socknen ”till last”, inflyttning.¹⁶ Forskningen är överens om att

⁹ Hazell (2011), s. 55–96; Wiklander (2015), s. 622–623, 639.

¹⁰ Lindholm (1995), s. 209–212; Hazell (2011), s. 25–28; Johnsson (2016), s. 42–43; Dennis Avorin, ”Myter om romer i forskningen” i *Drabbrikan* 6 (2017); Arvid Bergman, ”Om begreppet ‘skojare’” i *Drabbrikan* 19 (2021); Sebastian Casinge, ”Heymowskis forskning om resandes ursprung – exemplet Peter Lorentz” i *Drabbrikan* 20 (2021).

¹¹ Lindwall (2005), (2014); Johnsson (2016), s. 42; Casinge (2021); Sebastian Casinge, ”Om glashandel och glasförarna av resandesläkt vid de småländska bruken” *Småland & Sápmi. Sápmi & Småland* (Växjö 2023), s. 36.

¹² Anne Minken, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller* (Tromsø 2009).

¹³ Johnsson (2016), s. 38–39, 409.

¹⁴ Svensson (1993), s. 87; Sebastian Casinge, ”Om resandesläkter i Östhammar” i Håkan Skogsjö (red.) *Släktforskarnas årsbok* (Stockholm 2008), s. 77; Minken (2009), s. 230–232; Johnsson (2016), s. 38–39; Bergman (2021).

¹⁵ Johnsson (2016), s. 38–39 för en vidare terminologisk diskussion.

¹⁶ Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, Angående Skyldigheten att underhålla sådane, från den ena till den andra Församlingen inflyttade personer, som sedermera blifvit vanföre och icke kunna sig sjelfve försörja. Given Göteborg den 5 December 1788 i R.G. Modée, *Utdrag utur alla ifrån år 1787 utkomne publique handlingar [...]* (Stockholm 1804), s. 254–255.

inflyttningsrestriktioner samt en utökad distinktion mellan insocknes och utsocknes fattiga, liksom mellan nyttiga och onyttiga inflyttare, därefter blev alltmer framträdande. Den vagt formulerade förordningen möjliggjorde även långtgående lokala tolkningar, där inflyttningar kunde nekas utifrån vidlyftiga argument om någons faktiska eller hypotetiskt framtida fattigdom, liksom utifrån utsagor om flyttarensandel och moral.¹⁷

Rörande resandefolkets tidigmoderna bosättningar finns relativt lite skrivet. Historieskrivning om nomadism och avskildhet från majoritetssamhället har varit dominerande, men flera resandeforskare, bland annat Lindwall, har framfört att många tidigmoderna resande varit folkbokförda och varierat kringresande med bofasthet i stad eller socken – samtidigt som sådana bosättningar även kunde motarbetas.¹⁸ Särskilt under 1700-talet utfärdades flera förordningar som uttryckligen uppmanade ”zigenare” att upphöra med det föregivet ordningsstörande kringresandet och istället bli föregivet integrerade, bofasta och nyttiga delar i samhällsgemenskapen.¹⁹ Decennierna omkring 1800 var även många resande – däribland familjen Nord – systematiskt verksamma som kringresande försäljare för rikets glas- och porslinsbruk liksom som lumpsamlare för pappersbruken.²⁰ Samtidigt fortsatte de resande att problematiseras i diskursformationer och praktik på rikspolitisk och inte minst lokal nivå, där gruppen ej sällan kunde beskrivas som avvikande och fattiga främlingar, representerade en oregerligt lösdrivande icke-ordning bortom odalböndernas samhälleliga normativitet.²¹ Sammankopplat med den allmänna misstänksamheten mot fattigas rörlighet har flera forskare beskrivit att en marginaliseringsprocess drabbade de resande under 1800-talets första hälft, vari flertalet för gruppen viktiga vandels- och handelsformer förbjöds, med uttryckliga referenser till ”tattare” och synonymen ”skojare” i riksdagen.²² Martin Ericsson har i sin avhandling omnämnt att territoriell exkludering riktad mot personer utpekade som tattare förekom redan under 1800-talets första hälft, då gruppen kunde uppfattas som hotande både fattigvård och social ordning. Ämnet beskrevs dock som relativt utforskat.²³ Supplikmålen från Huddunge exemplifierar således både möjligheter och motstånd kring resandes bosättningar.

¹⁷ Gösta Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (Göteborg 1968), s. 38–39, 184–220; Birgit Petersson, *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå 1983), s. 195–209; Alberto Tiscornia, *Statens, godsens eller böndernas sockenar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880* (Uppsala 1992), s. 72; Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssockenar 1680–1850* (Lund 1992), s. 96–97, 204–206, 221–225, 293–295; Henrik Svensson, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första* (Lund 2005), s. 183–211; Ericsson (2015), s. 48–51, 61–62; Johnsson (2016), s. 109–113, 483.

¹⁸ Casinge (2008), s. 113; Lindwall (2014), s. 10; Johnsson (2016), s. 411–413; Arvid Bergman, ”Resande och bostäder” i *Drabbrikan* 28 (2023).

¹⁹ Svensson (1993), s. 87–93; Norma Montesino, *Zigenarfrågan: intervention och romantik* (2002 Lund), s. 33–56.

²⁰ Lindwall (2005), (2014); Johnsson (2016); Casinge (2023).

²¹ Svensson (1993); Montesino (2002), s. 55; Johnsson (2016); Ericsson (2024), s. 92–97.

²² Lindwall (2005), s. 18; Minken (2009), s. 297–301; Johnsson (2016), s. 105–109, 414; Casinge (2023), s. 40–41.

²³ Ericsson (2015), s. 48–51, 61–62.

Inflyttningsnekanden kunde överklagas genom en klagoskrift – en supplik – till landshövdingeämbetet. Inflyttningsrestriktioner har främst studerats som delar i sockenpolitiska lokalstudier, vari inflyttningssupplikerna dock inte har studerats särskilt uttömmande.²⁴ Jezzica Israelsson har dock avhandlat suppliker i just Västerås län, där hon, även om inflyttningsärenden inte berördes särskilt, konstaterat att obesuttna kunde hävda sin besittningsrätt till egendomar utifrån argument om kontraktsrätt eller fattigdom.²⁵ Johnsson har allmänt konstaterat att obesuttna kunde argumentera utifrån att de var födda eller länge hade arbetat på en särskild plats vid tillhörighetsanspråk.²⁶ Jens Lerbom har genom tidigmoderna svenska suppliker studerat föreställningar om regional och nationell tillhörighet, där han menat sig kunna identifiera både politisk-rättsliga och kulturellt-etniska identitetsmarkörer. Rörande i vilken grad supplikerna främst ger uttryck för supplikantens egna föreställningar eller en samtida supplikretorik har Lerbom, bland annat med hänvisning till socialhistorikern Natalie Zemon Davis, menat att suppliker bör betraktas som ett samspel mellan supplikanten, den eventuellt anlitate skrivaren och samtidskontexten.²⁷

Metod och källmaterial

Tidigare forskning har som sagt lagt tonvikt vid att beskriva hur resande, romer eller personer utpekade som diverse källbegrepp historiskt varit föremål för repressiva diskursformationer och praktiker – medan resandes agens eller argument inte illuminerats likvärdigt. Genom att avhandla en resandefamiljs suppliker i enlighet med mikrohistoriska principer – att låta individer träda fram ur historiska kollektiv och ur abstrakta utvecklingslinjer – eftersträvar denna artikel att lämna ett bidrag till historieskrivningen om gruppen på makronivå.²⁸ Detta görs utifrån ett Lerbomskt och Zemon Daviskt synsätt: även om familjen Nord låtit borgerliga skrivare föra supplikpennan har familjen bevisligen initierat, dikterat och influerat innehållet. För att uppfylla artikelsyftet har handlingarna i supplikmålen – familjen Nords suppliker, sockenmännens repliker och landshövdingens domar, allt i Västerås landskanslis arkiv – studerats genom kvalitativ närläsning i dialog med övrigt källmaterial och tidigare forskning. Analysen har företagits utifrån argumentations- och diskursanalytiska utgångspunkter, i enlighet med Leif Runefelts konceptualisering av diskurser som “något ganska okomplicerat”: en normativ verklighetsbeskrivning, uppbyggd av utsagor, retorik och språklig praktik, som framförs på

²⁴ Se not 17.

²⁵ Jezzica Israelsson, *Making themselves heard: Women's and men's voice through the regional petitioning process in Sweden, 1758–1880* (Uppsala 2024), s. 371–378.

²⁶ Johnsson (2016), s. 474.

²⁷ Jens Lerbom, *Svenskhetens tidigmoderna gränser: Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800* (Göteborg 2017), s. 20–21.

²⁸ Anna Götlind & Helena Kåks, *Mikrohistoria: en introduktion för uppsatsskrivande studenter* (Lund 2014), s. 21–22.

bekostnad av andra verklighetsbeskrivningar.²⁹ Vilka utsagor och verklighetsbeskrivningar framfördes om resandelivet i Kvallan och Sotröjningen?

1809 års inflyttningstvist

I oktober 1808 tecknades ett kontrakt vari glashandlerskan Margareta Nord inköpte en jordplätt på bonden Jan Ersson utägor i Kvallan. I den juridiska texten titulerades glashandlerskan med de samtida statusepiteten ”dygdesamma”, ”ärliga” och ”gudfrucktiga”, vilket – gentemot efterspelet – illustrerar hur skiljaktigt resande kunde bemötas i tid och rum.³⁰ För på sockenstämman i juli 1809 bröts husfriden: kyrkoherden Printz hade då blivit varse om glashandlerskan Nords nybygge och anförde det vara ”för framtida ro och säkerhet bäst” att förbinda henne att aldrig föra minsta ”buller”, ”owäsande” eller mottaga ”andra resande glashandlande” i sitt hus. Om så skedde skulle hennes ”hus nedtagas och hon öfvergifwa platsen”. De övriga sockenmännen nöjde sig dock inte med detta, utan beslutade att glashandlerskan ”må [...] aldeles icke tilåtas, at bygga och bo här i Socknen å Qvallans ägor”.³¹

Varför ansågs då sockensäkerheten vara hotad av bullrande resande glashandlare? Kring glashandelns organisation har Casinge beskrivit att det fanns ”en inneboende konflikt”; statsmakten önskade understödja glasindustrin genom kringresande glashandlare, medan alltför lokala myndigheter med tiden kom att betona hur glashandlarnas kringresande främjade olaglig handel, dålig vandel samt i allmänhet låg allmogen till last.³² Glashandeln sammankopplades också inte sällan med en särskild grupp: ”skojar”.³³ Det finns belagt i källorna att personer därför kunde vända sig mot att tituleras just ”glashandlare”: 1795 klagade exempelvis borgaren Almin till Svea hovrätt över att kämnärsrätten i Gävle ”kallat honom glashandlare; hwilket där å orten skall betyda detsamma som skojar”.³⁴ Vid riksdagen 1815 kom även borgaren Hambreus att anförda det att ordningsstörande glashandlare – vilka han kallade ”skojar” – strök omkring landet utan vidare glas att försälja. Dessa nominella glashandlare hade dessutom börjat tillhandla sig hemmansandelar ”för att under skyggd af landtmannarättigheter utöfva sitt rofgiriga yrke”, till förtret för den ”redlige Jordbrukaren”.³⁵ Att resande i samtiden kunde misstänkliggöras för att de inte försörjde sig genom jordbruk har tidigare beskrivits av bland annat Johnsson.³⁶

²⁹ Leif Runefelt, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. (Lund 2015), s. 14–16.

³⁰ Domböcker vid ordinarie ting 1808–11–07, A1a:42, Torstuna häradsrätt. ULA.

³¹ Sockenstämmoprotokoll 1809–07–20. KI:1. Huddunge församling. ULA.

³² Casinge (2023), s. 38–39.

³³ Svensson (1993), s. 84; Johnsson (2016), s. 38–39; Casinge (2023).

³⁴ Renskrivna protokoll. 1795–03–04. A1b1:40. Svea hovrätt. RA.

³⁵ Protocoll, hållne hos välloflige borgare-ståndet, vid urtima riksdagen i Stockholm år 1815. Första delen. (Stockholm 1815), s. 114–117.

³⁶ Johnsson (2016), s. 474.

Denna kritiska diskurs om skojande glashandlare och dessas jordköp torgfördes således även vid sockenstämman i Huddunge. Noteras bör även att kyrkoherden sammankopplade Margareta Nord med just ”resande glashandlande”, alltså den slags beskrivande benämning som givit upphov till egenbeteckningar som resande eller resandefolk. Det kan därtill nämnas att Östhammars magistrat 1799 beskrev ”de så kallade resande, eller glas och porcellains-förare”, vilka dessutom talade ett eget språk, ”skojarspråket”.³⁷ Precis hur Huddunge sockenmän uppfattade resande glashandlare – utifrån exempelvis socioekonomiska eller etniska förtecken – är, utöver de bullrande inslagen, i detta första skede utsagt.

Dessa tongångar fick glashandlerskan Nord att författa en supplikskrift ”om besittningsrätt å inhandlad jord” till landshövdingen i Västerås. Landshövdingen infortrade yttranden från Kvallanbonden Ersson och Huddunge sockenmän i ärendet. Dessa handlingar förefaller dock ej ha bevarats (till skillnad från 1825 och 1838 års supplikmål).³⁸ Bevarad är dock landshövdingeämbetets dom, vilken kort fastslog glashandlerskans rätt till fastigheten i Kvallan, såsom inköpt ”genom det fång Lagen gillar”.³⁹ Domen gick således i linje med hur Henrik Svensson beskrivit ett typiskt inflyttningsmål: överheten gav supplikanten rätt då socknen ansågs ha överskridit sina nekande befogenheter i relation till 1788 års förordning.⁴⁰ Glashandlerskan Nord bedömdes inte ligga Huddunge tillräckligt till last. Däremot var domen inte ovillkorad: landshövdingen förbjöd henne att i bostaden bedriva krognäring, handel eller befatta sig med ”wägfarandes herbergerande” – villkor liknade kyrkoherdens linje i sockenstugan.⁴¹ Utgången blev hur som haver att familjen Nord flyttade till Kvallan.

1825 års inflyttningstvist

År 1821 inflyttade den före detta glashandlaren Lars Pettersson Wigardt till valackaren (hingstkastreraren) Jakob Nord, Margareta Nords son, i Kvallan. Pettersson Wigardt äktade sedermera valackaren Nords dotter Maria Sofia, varefter hushållet en tid bosatte sig i grannsocknen Järlåsa, för arbete som lumpsamlare vid Lingonbacka pappersbruk. I april 1825 ämnade de dock återvända till Huddunge, där de av gardisten Ekström inköpt torpet Sotröjningen, en bit norr om Kvallan.⁴²

³⁷ Lindholm (1995), s. 151–155; Casinge (2008), s. 82.

³⁸ Supplikdiarium 1809–08–03 nr 907. BII:16. LST–U:ikt. ULA.

³⁹ Resolutionskoncept 1809–10–24. Protokoll och brevkoncept. Aia:100. LST–U:ikt.

⁴⁰ Svensson (2005), s. 210–211.

⁴¹ Resolutionskoncept 1809–10–24.

⁴² Supplikmål Lars Wigardt mot Huddunge församling 1825–08–16. Skrivelser från enskilda personer (avgjorda mål). DIVa:320. LST–U:ikt.

I syfte att förhindra att ”mindre wäl kända personer [...] falla församlingen till last” förvägrade dock sockenmännen parets återinflyttning – detta utifrån skälet att Pettersson Wigardt ”sig egentligen med hästbyte och hästhandel befattar”.⁴³ Varför denna skepsis mot hästhandel? Hästhandel var ett vanligt näringsfång inom resandefolket, för vilka begreppet *bästhandlare*, liksom *glashandlare*, understundom användes närmast som en etnonym eller gruppbeteckning.⁴⁴ Kopplingen var känd i samtiden. Den förutnämnde borgaren Hambreus hade i sitt riksdagsanförande 1815 hävdad att de så kallade glashandlarna snarare var ”skojare” som i stället idkade just hästhandel.⁴⁵ Vid en senare rättsprocess i Simtuna år 1834 skulle några Upplandsbönder även anklagas för att ha givit husrum åt en av glashandlerskan Nords söner, eftersom sonen Nord skulle vara ”Zigenare eller så kallade hästskojare” samt ”hästprånglare” (en mer pejorativ synonym till hästhandlare).⁴⁶

Att även Huddunge sockenmän hade en vidlyftig definition av hästhandlare underbyggs i detta första skede av att de avslutningsvis konstaterade sig ”långt för detta” ha beslutat – vilket torde ha avsett ståndpunkten mot glashandlerskan Nords nybygge – att ”inga sådane personer” skulle beviljas inflyttning till Huddunge. Beskrivningarna *sådana* eller *dylika personer*, vari kringresande glashandlare, hästhandlare, lumpsamlare och familjen Nord sammanskockades, skulle återkomma i sockenstugodiskursen inflyttningstvisterna igenom, som en suggestiv distinktion mellan sockengemenskapen och dessa andra, de sådana och dylika. En intressant fråga är således vad sockenmännen mer ingående åsyftade med sådana dylika gruppbeteckningar: ett mer abstrakt utpekande av kringresande eller onyttiga sockenfrämlingar i allmänhet, eller ett mer medvetet men implicit utpekande av just resandefolket i synnerhet? Liksom i eftervärlden kunde idémässiga föreställningar om kringresande, de resande och gruppidentiteter säkerligen variera även i dåtiden. Att paret Pettersson Wigardt–Nord var just *sådana personer* framstår dock här som en huvudförevändning mot inflyttningen – en förevändning som skulle vidareutvecklas i senare inlagor.

Pettersson Wigardt supplikerar

Pettersson Wigardt överklagade beslutet genom en supplik, där pennan fördes av organisten Anders Hellberg, till landshövdingen. Pettersson Wigardt anmärkte inledningsvis mot att sockenstämman hade hållits ”under det jag war bortrest, i ändamål, at enligt updrag och mitt

⁴³ Sockenstämmoprotokoll 1825–04–01. KI:1. Huddunge församling. ULA.

⁴⁴ Minken (2009), s. 270.

⁴⁵ Johnsson (2016), s. 106.

⁴⁶ Domböcker vid ordinarie ting 1834–11–07 §. 36. AIa:47, Simtuna häradsrätt. ULA.

åtagande för Lingonbacka Pappersbruks Räkning uphandla Lumpor”.⁴⁷ I tidigare forskning har praktik och närvarorätt vid sockenstämmorna beskrivits som något oklar; icke-röstberättigade (icke-jordägare) var dock, enligt 1817 års lag, beivrade att *obehörigen* ”intränga” på stämmorna.⁴⁸ Vid riksdagen år 1815 hade det också anförts att sockenstämmor inte borde dikteras av, ånyo, just ”sådana personer [...] såsom hästhandlare, lumpsamlare och dylika”, vilket således påvisar likheter mellan rikssalen och Huddunge sockenstuga avseende den diskursiva distinktionen mellan sockengemenskapen och de andra, de *sådana*.⁴⁹ Pettersson Wigardt argumenterade dock häremot, utifrån orättvisan i hans bortavaro.

Därefter bemöttes den springande punkten; att han *egentligen* bedrev hästhandel beskrev Pettersson Wigardt som ”origtigt och obestyrt” – han var lumpsamlare. Pettersson Wigardt bemötte samtidigt sockenmännens partikulariserande förfäktanden om näringsfånget och dess utövare: han framförde att ”både bättre och sämre” dagligen idkade hästhandel ”öfver hela Swea Rike”. Hästhandeln var alltså inte något partikulärt, utan något nationellt. Med en tidstypisk, enligt Israelssons supplikforskning, civistisk retorik anförde Pettersson Wigardt därefter fortsatt att inflyttningen till Sotröjningen utgjorde delar i ”den hvarje Swänsk man förwarande rättighet”, en rättighet som styrktes av parets goda frejdbetyg.⁵⁰ I vilken mån Pettersson Wigardt, utom supplikretoriken, identifierade sig med eller definierade begrepp som ”Swänsk man” är dock svårutrönat, men argumentationen begagnades och bedömdes uppenbarligen som fruktbar.

Pettersson Wigardt avslutade suppliken med att be om att ”nådgunstigt tillärkännas rättighet” att bebo Sotröjningen – om vilket Huddungeborna skulle ”tänka nog ädelt att icke bestrida”.⁵¹ Han kan således sägas ha appellerat till en av SAOB sedermera myntad definition av adelhet: såsom varande ”osjälviskt höjd över småaktighet o. uppvisar förfining o. hög moral”.⁵²

Sockenmännen och kronofogdens replikerar

Huddunge sockenmän gick i ett vidlyftigt svaromål: snarare än lumpsamlare var Pettersson Wigardt en lösdrivare, som med ”pick och pack” hade uppehållit sig hos svärfadern i Kvallen och hos torparen Ekström i Sotröjningen (vilka därför ansågs böra böta för försvarslösas hysande). Oavsett Pettersson Wigardts frejdbetyg eller titel – hästhandlare, lumpsamlare eller inhysesjon – ansåg sockenmännen sig kunna neka inflyttningen, såsom något varken ”nyttigt eller nödvändigt”

⁴⁷ Supplikmål Lars Wigardt mot Huddunge.

⁴⁸ Tiscornia (1992), s. 35.

⁴⁹ Gunnar Swenson, ”Den sociala bakgrunden till 1800-talets kommunalreformer” i *Statsvetenskaplig tidskrift* 1942:5 (1942), s. 353–354.

⁵⁰ Lerborn (2017), s. 165, 170; Israelsson (2024), s. 365–368.

⁵¹ Supplikmål Lars Wigardt mot Huddunge.

⁵² ”Ädel” i SAOB band 39 (2023).

för Huddunge. Häri framträder således den omtalade samtida klassificeringsdiskursen om nyttiga och onyttiga inflyttare och sockenmedlemmar tydligt. Intressant att illuminera är således vari denna onyttighet ansågs bestå.

Att både ”bättre och sämre” medborgare ägnade sig åt hästhandel var en osanning, menade sockenmännen därefter, ”så vida icke med bättre och sämre förstås hvad vi efter vårt språkbruk kalla skojare”.⁵³ Detta är en för sockenmännens syn på familjen Nord belysande paragraf: titeln ”hästhandlare” likställdes alltså med det att vara ”skojare”. Sammankopplingen kan vidare kontextualiseras genom kort utblick till en annan inlaga i ärendet, som kronofogden i Salbergs fögderi, Henrik Norlin, inkom med; kronofogden stödde nämligen sockenmännen och beskrev släkten Nord som ”nogsamt” känd för just hästhandel. Dessutom beskrev kronofogden, i en ånyo belysande paragraf, att familjen Nord ofta gav husrum till ”resande medlemmar af det stora, numera genom författningarna upplöste förbundet”.⁵⁴ Detta *resande förbund* torde tolkas som en implicit beskrivning av just den grupp som sockenmännen benämnde ”hästhandlare” eller ”skojare” – och som i modern tid bland annat benämns just *resande*. Att det resande förbundet dock, något paradoxalt, beskrevs som ”upplöst” torde tolkas som en medvetenhet från kronofogden om samtidens kritiska politiska diskurser och juridiska strävanden mot att inskränka ”skojares” mobilitet, vilket exempelvis skett genom förbudet mot kringresande glashandel tre år tidigare, 1822.⁵⁵ En liknande formulering hade även togräddningen vid 1800 års riksdag, där gamla tiders ”tattare och zigenare” beskrevs ha försvunnit, men att ”et annat slags folk, ej olik det förre” uppkommit i glashandlarna.⁵⁶ Sockenmännen konstaterade vidare, i likhet med 1809 års farhågor om att ”andra resande glashandlare” skulle bullra i Kvallen, att fler ”dylika personer” nu ånyo riskerade söka sig till Sotröjningen och där ”afskilda” äventyra ”den allmänna säkerheten”.⁵⁷ Bakom argumenten om hästhandel framstår således sammanbundenheten med ”skojare” och det ”resande förbundet” som ett huvudargument mot inflyttningen.

Sockenmännen anförde avslutningsvis att Sotröjningen var en för livsuppehållet obetydlig jordplätt, ett typiskt agrarekonomiskt argument vid inflyttningsnekanden, enligt Henrik Svensson.⁵⁸ Sockenmännen underströk dock därtill att Pettersson Wigardt alls ”icke är arbetskarl” – utan, implicerat, kringresande handelsman – och således än mindre skulle kunna bärga sig på jordplätten. Säljaren Ekström beskrevs dessutom bebo Sotröjningen endast på ett torpkontrakt,

⁵³ Supplikmål Lars Wigardt mot Huddunge.

⁵⁴ Supplikmål Lars Wigardt mot Huddunge.

⁵⁵ Johnsson (2016), s. 106–107, 489.

⁵⁶ Casinge (2023), s. 40.

⁵⁷ Resolutionskoncept Lars Wigardt mot Huddunge.

⁵⁸ Svensson (2005), s. 210–211.

varför fastighetsköpet var en långtgående, olaglig metod för att ”påtruga” inflyttningen.⁵⁹ Argumentationen har stora likheter med borgaren Hambreus beskrivning av hur ”skojarna” genom jordköp innästlade sig bland de redliga jordbrukarna.⁶⁰ Just värdeladdade ordval som ”påtrugande” eller ”innästlande” illustrerar vidare samtidens kritiska diskurs kring obehöriga inflyttningar, vilket Johnsson med flera forskare beskrivit.⁶¹

Hur gick det då för paret Pettersson Wigardt–Nord? I en kortfattad dom konstaterade landshövdingeämbetet att paret ”icke förvärfvat sig någon fastighet utan endast några hus [...] jemte en inskränckt och vilkorlig besittningsrätt” och därmed ”rätteligen äro för inhysesshjon att anse” – detta trots hushållets anförda värv som lumpsamlare. Huddunge socken gavs därmed rätt att neka paret återinflyttning.⁶² Domen grundades således på sockenmännens fattigvårdsekonomiska argument, i enlighet med 1788 års förordning; varken hästhandeln eller något om ”skojare” begrundades, åtminstone inte uttryckligen, som domskäl. Hushållet blev således kvar i Järlåsa socken.

1838 års inflyttningstrist

Calista Nord, en annan dotter till Jakob Nord, hade också flyttat till Lingonbacka pappersbruk i Järlåsa, då hon gift sig med pappersmakargesällen Carl Johan Gripenfeldt därstädes. År 1838 avsåg de dock att flytta till i Kvallan. Ånyo nekades dock en inflyttning av sockenstämman utifrån argumentet att maken Gripenfeldt ”egentligen” var hästhandlare, samt, ånyo, att ”sådana personer” inte tilläts att bygga och bo i Huddunge. Familjen Nord tog dock åter till orda: efter sockenstämman upprättades först ett köpekontrakt där Jakob Nord försålde sin egendom i Kvallan till Gripenfeldt. Därefter författade Jakob Nord, via bataljonsadjutanten Adolph Bäckmarks penna, en supplik till landshövdingen.⁶³

Jakob Nord supplikerar

Jakob Nord inledde sin supplik med att beskriva hur han ”nu wid 62 års ålder i anseende till åtskilliga iråkade missöden nödgats, till betäckande af den derigenom upkomne gäld [...] försälja den mig i Huddunge Socken å Qvallans ägor tillhörige egendom [...]” till sin svärson. Dennes inflyttning skulle förhindra att ”jag med min gamla Hustru inte kommer att ligga Socknen till någon

⁵⁹ Resolutionskoncept Lars Wigardt mot Huddunge.

⁶⁰ Johnsson (2016), s. 474.

⁶¹ Aronsson (1992), s. 222; Johnsson (2016), s. 466.

⁶² Resolutionskoncept Lars Wigardt mot Huddunge församling nr 528. AIb:77. LST–U:ikt. ULA.

⁶³ Supplikmål Jakob Nord mot Huddunge församling nr 1194 1838. Skrivelser från enskilda personer (avgjorda mål). DIVa:537. LST–U:ikt.

last”.⁶⁴ Snarare än att orsaka en belastning för sockenfattigvården – det klassiska sockenargumentet mot inflyttningar, som exempelvis brukades i Pettersson Wigardts fall – förmenades Gripenfeldts inflyttning i stället *förhindra* detta. Hushållets fattigdom betonades suppliken igenom, vilket fått Israelsson att i en artikel förbigående beskriva just denna Nords supplik såsom exemplifierande ”svårigheter att försörja sig som skäl för länsstyrelsens bifall”.⁶⁵

Därtill framlyfte dock Nord intressant nog även sin bakgrund som livgardist och valackare, alltså hingstkastrerare, som betydande för saken: ”Utom det att jag varit använd som Soldat, har jag äfwen i 12 års tid varit anställd i egenskap af wallackare wid Strömsholms och Kongsöhrs Kongl: Stall Stuterier och derstädes mig alltid redeligen uppfört”. *Valackare* som näringsfång och titel var, liksom *hästhandlare*, i samtiden nära förknippat med resande och kunde stundom närmast brukas som en gruppbeteckning eller etnonym.⁶⁶ Bondesamhällets syn på valackande har i tidigare forskning inte sällan beskrivits utifrån ett pariaperspektiv. Sten Carlsson räknade exempelvis, i en typologi, valackarna till det tionde och lägsta skiktet i ståndssamhället.⁶⁷ Jakob Nords supplik är dock ett nyanserande exempel på hur en valackare själv kunde framhålla konsten som något uppbyggligt. Miika Tervonen är en av få som nyanserande betonat hur skickliga valackare kunde skaffa sig en god status, då arbetet var krävande och av stor vikt för allmogen.⁶⁸ Att Nord valackat för Strömsholms kungliga stuteri, och inte, som många andra resande, blott varit ”frilansande” valackare, spelade dock säkerligen in i hur Nord framhävde arbetet som likvärdigt med sin kungliga soldattjänst. Detta styrks genom att svärsonen Gripenfeldt, i en senare inläga, anförde att svärfadern ”i flere år tjent K:gl. Maj:t”.⁶⁹

Mot beskyllningarna om hästhandel menade Jakob Nord därefter, liknande hur Pettersson Wigardt betonat sin lumpsamlartjänst, att sockenmännen ”icke fästadt afseende” vid att svärsonen var pappersmakargesäll. Det bör här omnämnas att gesällskap, relativt lumpsamlande, var en något mer etablerad befattning, som mer sällan innehades av resande.⁷⁰ Vidare anförde Jakob Nord, likt Pettersson Wigardt, ett antal rättsliga argument för saken: genom köpekontraktet hade svärsonen Gripenfeldt, med jordägaren Jan Erssons ”fullkomliga bifall”, övertagit egendomen i Kvallen, dit han således också borde få inflytta. Dessutom återopades dottern Calistas hemortsrätt i sin födelsesocken Huddunge, ur vilken socken hon, enligt Nord, aldrig formellt hade utflyttat till

⁶⁴ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁶⁵ Jezsica Israelsson, ”Supplikmål till länsstyrelsen” i Jonas Lindström (red.), *Fantastiska verb: Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880* (Uppsala 2020) s. 160.

⁶⁶ Svensson (1993), s. 104; Hazell (2011), s. 23, 80; Johnsson (2016), s. 374.

⁶⁷ Sten Carlsson, *Att byta sambällsklass: Ståndscirkulation och sociala omgrupperingar i det svenska samhället förr och nu* (Stockholm 1971), s. 18.

⁶⁸ Tervonen (2010), s. 121–123.

⁶⁹ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁷⁰ Se t.ex. Carlsson (1971), s. 18 och Lindwall (2014), s. 17–18.

sin arbetsort Järlåsa. Som Johnsson beskrivit bar 1788 års förordning ”på många frön till konflikter”, då både födelseort och arbetsort kunde bestämma församlingstillhörighet.⁷¹

Sockenmännen replikerar

Sockenmännen replikerade med en uppsjö av argument. Jakob Nord och hustrun var inte alls särskilt gamla, utan vid god vigör, varför de inte behövde svärsonens skötsel, menade de. Parets högst presumtiva åldringsvård kunde dessutom lösas genom att de mottog understöd på distans eller utflyttade till svärsonen i Järlåsa, i stället för tvärtom.⁷² Rörande att Gripenfeldts inflyttning skulle vara förmånlig för Huddunge tyckte sockenmännen tvärtom, utifrån det socioekonomiska argument som även anförts om Sotröjningen: jordplätten i Kvallan kunde ”omöjligen” bärga både Gripenfeldts och svärföräldrarnas hushåll, inte minst eftersom ”ingen af dem eger vana eller krafter till jordbruksarbete”. Således skulle de alla falla socknen till last. Noteras bör dock att argumentationen här baserades på att Gripenfeldt (liksom kring Pettersson Wigardt tidigare) uteslutande skulle försöka sörja sig genom att påta i jorden – annars var ju, möjligen något motsägelsefullt, socknens huvudargument just att de inflyttande i stället livnärde sig genom suspekta kringresande, icke-agrara näringsfång som inte passade in i sockenordningen. Som sagt replikerade sockenmännen med en uppsjö av argument.

Just de suspekta faktorerna utvecklades härefter av kyrkoherde Hagströms målande penna. Kyrkoherden konstaterade att Gripenfeldts ”egentliga befattning är hästbyte och hästhandel” var ett allmänt känt förhållande som inte hade motbevisats; därtill insinuerade kyrkoherden att Gripenfeldt även var en hästtjuv. Sockenmännen konstaterades dessutom redan år 1825 ha uttryckt förhoppningen ”att inga flera dylika personer, allmänt kände under namn af Skojare, än de som redan här finnas, skulle komma att från andra orter sig härstädes innästla”. Hagström beskrev socknen som ”vanlottad” av de dylikas lastbara och stundom lagöverträdande leverne – och insköt därtill en reseskildring om livet i Kvallan: ”Det hemska näste de innehafva på den ödsliga skogen är ett näste och tillhåll för så kallade skojare, och mången vägfarande, helst under den mörkare årstiden, färdas icke utan fruktan der förbi.”⁷³

Kort sagt hade Jakob Nord inte lyckats övertyga kyrkoherden och sockenmännen om att svärsonen *blott* var pappersmakargesäll. Detta är inte särdeles överraskande, då begreppet *hästhandlare*, snarare än blott en titel, närmast framstår som en eufemism eller omskrivning för ”skojare” i sockenmännens inlagor. Den exkluderande hållningen mot ”skojarna” menade

⁷¹ Johnsson 2016, s. 110, 474.

⁷² Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁷³ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

sockenmännen dessutom vara ”förstådda och gillade af det allmänna tänkesättet” – ett åberopande som, tillsammans med kronofogde Norlins medvetenhet om författningarna mot *det resande förbundet*, uttryckligen anknyter till samtidens kritiska diskursformationer kring resandes handel och vandel, såsom även uttryckta exempelvis av borgaren Hambreus 1815. Peter Aronssons har målande beskrivit samtidens socknar som ”en egen nation som bevakar sina gränser mot vad den betraktar som en farlig, fattig, grå massa som hotar att invadera deras socken”.⁷⁴ I Huddunges fall kunde dock ”fattig” också utbytas mot ”hästhandlare” eller ”skojare”.

Avslutningsvis ifrågasatte sockenmännen giltigheten hos Jakob Nords försäljning av torpet till svärsonen. Att jordägaren Jan Ersson i Kvallan verkligen hade samtyckt till affären hade inte bevisats. Oavsett om detta först skett så utnyttjade sockenmännen svängrummet: de inskickade snart ett färskt intyg, underskrivet av bonden Ersson och hans son, där dessa förkunnade att de endast kunde samtycka till Gripenfeldt som ägare av torpet i Kvallan om också sockenmännen gav sitt samtycke. Intyget var bevittnat av kyrkoherden Hagström och komministern Norberg.⁷⁵

Gripenfeldt supplikerar

Den siste att ta till orda i målet var Carl Johan Gripenfeldt själv. I en första, kortfattad, inlaga begärde denne att, som ”rättskaffens medborgare”, få inflytta till Huddunge och försörja sina svärföräldrar.⁷⁶ Gripenfeldt återkopplade således både till svärfaderns fattigvårdsargument och underströk med tidstypisk civistisk supplikretorik, liksom både Nord och Pettersson Wigardt gjort, sina rättigheter.⁷⁷ Gripenfeldt inkom senare med en avslutande, vidlyftigare, inlaga, där löjtnant Leonard Fredrik Treutiger fört pennan.

Efter en tidsenlig hälsning till landshövdingen började Gripenfeldt med att, ”i ödmjukhet”, anföra följande: ”Att kyrkoherden i Huddunge Socken tyckes hafva nit kan icke bestridas, men detta är likväl icke visligen användt, hans skäl, som icke är församlingens, äro sådane som icke kunna af honom bevisas.”⁷⁸ Trots den framskrivna ödmjukheten får Gripenfeldts hela supplik sägas präglas av en något mindre ödmjuk ton än svärfaderns inlaga – detta särskilt gentemot kyrkoherde Hagström, vars nitiska och antagonistiska aktörskap oförtäckt kom att framskrivas. Gripenfeldt angrep även inledningsvis, liksom Pettersson Wigardt gjort, sockenstämmoförfarandet och bestridde beslutens ”kraft och verkan”, då protokollen, enligt Gripenfeldt, inte hade vidimerats på lagenligt sätt.

⁷⁴ Aronsson (1992), s. 222.

⁷⁵ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁷⁶ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁷⁷ Israelsson (2024), s. 365–368; Lerbom (2017), s. 165, 170.

⁷⁸ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

Därefter gick Gripenfeldt från formalia till det väsentliga: han menade att Kvallanbönderna ”icke kunnat emotstå pastors insinuationer” då de underskrivit kravet om sockenmännens samtycke till försäljningen av Kvallantorpet. Gripenfeldt ansåg sig vara dess lagliga ägare och menade att torpet oavsett skulle tillfalla honom och hustrun via arv. Gripenfeldts supplik nådde därefter ett crescendo, då han bemötte kyrkoherde Hagströms målande utsagor om familjens vandel:

[...] de af honom nu först angifvna ohyggligheter, som skola föröfvas vid det hemska näste, å den ödsliga skogen, som nu är i fråga. Jag känner icke att sådane blifvit begågne, och om Huddunge Sockenmän rädes fara där förbi är sådant en följd af deras fruktan för andra än mensklige spöken?⁷⁹

Genom att uttryckligen anklaga kyrkoherden och sockenmännen för spöktro framhärdade Gripenfeldt således att utsagorna inte var annat än kyrkoherdens egna hjärnspöken och sagor. Harald Gustafsson har beskrivit att supplikanter historiskt framställt sig som hierarkiskt underordnade då de åberopat överhetens nåd, men att somliga supplikanter samtidigt kunde påvisa ett påtagligt retoriskt aktörskap genom att uttrycka sig ”mer pang på rödbetan”.⁸⁰ Genom att beskylla kyrkoherden för spöktro, kätteri, utpressning och falsarier kan Gripenfeldts supplik inte annat än hänföras till rödbetskategorin. Men, att Gripenfeldts retorik var ett angrepp mot sockenmännens tidigare sturska replik bör ej förglömmas.

Gripenfeldt avslutade sedan sin skrift genom att betona det att svärfadern Jakob Nord tjänat kronan, varför det ”bör derföre icke honom förnekas, att på besta sätt använda sin egendom till sitt och de sinas bergning”.⁸¹ Även här betonade familjen sina medborgerliga rättigheter och förtjänster.

Liksom sockenmännens argumentation om bullrande glashandlare underkändes vid inflyttningstvisten år 1809, underkände också landshövdingeämbetet i denna 1838 års dom sockenmännens argument om ”skojeri” och hästhandel. Eftersom paret Gripenfeldt–Nord både var arbetsföra och välfrejdade fastslogs det att de inte kunde nekas inflyttning enligt 1788 års förordning. Men, detta till trots, menade landshövdingeämbetet sig inte kunna ge paret någon handräckning i ärendet; eftersom Kvallanbonden betygat att samtycke till köpekontraktet mellan Jakob Nord och Gripenfeldt endast kunde ges om *också sockenmännen* gav sitt samtycke – vilket dessa alltså, med önskvärd tydlighet, inte hade givit – så konstaterades inflyttningsfrågan vara en kontrakträttslig tvistefråga för den lokala domstolen, Torstuna häradsrätt.⁸² Frågan fick således

⁷⁹ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁸⁰ Harald Gustafsson, ”Att draga till Malmö och skaffa sig rätt. Undersåtar, överhet och identitetsföreställningar i skånska suppliker 1661–1699” i Fredrik Nilsson, Hanne Sanders och Ylva Stubbergaard (red.), *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum* (Göteborg 2009), s. 94–96.

⁸¹ Supplikmål Jacob Nord mot Huddunge.

⁸² Resolutionskoncept Jacob Nord mot Huddunge församling nr 1759. A1b:90. LST–U:lkt. ULA.

bero – och någon fortsatt tvist i Torstuna häradsrätt verkar det inte ha blivit.⁸³ Paret Gripenfeldt–Nord blev, trots ihärdiga försök, således aldrig Kvallanbor, medan andra familjemedlemmar förblev Huddungebor i decennier.

Sammanfattning

Att resande var folkbokförda och ägde fastigheter var inte en historisk ovanlighet, även om detta byggande och boende, vilket tidigare forskning mycket riktigt betonat, kunde möta motstånd. Detta mötta motstånd kunde dock samtidigt bemötas av de resande själva – vilket familjen Nord i Huddunge gjorde aktivt. Genom sina suppliker gjorde de sina röster hörda, via skrift, ända in i Västerås slott. Detta är en av artikelns premisser, men likväl en av dess nu i forskarljuset illuminerade huvudpoänger.

Från Huddunge sockenstuga gjordes motstånd mot tre inflyttningar till Kvallan eller Sotröjningen 1809, 1825 och 1838. Sockenstugans huvudargument var i de samtliga tre målen – även om klassiska fattigvårdsekonomiska argument förekom – att de inflyttande inte var odalbönder, utan kringresande glashandlare, hästhandlare och i de två senare målen, till syvende och sist, ”skojare”. ”Skojarna” framstår i sockenstugodiskursen som en gruppering – ett ”resande förbund” – av några andra, vilka genom hästhandel, buller och kringresande hotade sockenordningen. Om eller hur sockenmännen i Huddunge på en djupare idémassig nivå definierade skojarna är delvis diffust, men tongångarna i sockenstugan kan tydligt kopplas till samtida diskursformationer vari kringresande handel, ”skojare” och resande misstänkliggjordes. Denna koppling gjordes även uttryckligen, då sockenmännen åberopade just “det allmänna tänkesättet” för att stärka sin argumentation. Landshövdingeämbetet underkände dock socknens argument om ”skojeri” såsom en alltför snäv tolkning av 1788 års förordning. Att flera Huddungebor var villiga att sälja mark till och bli grannar med familjen Nord bör inte heller förglömmas; uppenbarligen dansade inte alla efter sockenstugans pipa.

Sockenstugans narrativ stod alltså inte oemotsagda. Det kan konstateras att familjen Nord hävdade sin bosättningsrätt utifrån flertalet argument: utifrån sina svenska och medborgerliga rättigheter mot sockenmännens partikulariserande förfäktanden, utifrån sina insatser som arbetande samhällsmedlemmar, utifrån insatser för kronan, utifrån goda frejdbetyg, utifrån köpekontraktens juridik, samt under betygande att de inte skulle falla fattigvården till last. Sammantaget framställde de sig själva som rättmätiga och nyttiga delar i socken- och samhällsgemenskapen. Att Jakob Nord framhävde sitt arbete som valackare, ett näringsfång starkt förknippat med resande, som i tidigare forskning ofta givits en pariastämpel, bör särskilt framlyftas.

⁸³ Enligt genomgång av AIa:57 och AIa:58. Torstuna häradsrätt. ULA.

Att familjen Nord i övrigt inte dryftade några andrafierande identitetsmarkörer, även om sådana fanns, är inte särskilt överraskande – det hade knappast gagnat deras sak. Att Gripenfeldt hårt bemötte anklagelserna om ”skojeri” med motanklagelser om kyrkoherdens förljugenhet och spöktro bör också betonas – samtliga supplikanter valde inte ödmjukhet som strategi.

Resande som familjen Nord kunde alltså bemöta motstånd och supplikera för sin sak, i detta fall för rätten till att bygga och bo i Kvallan och Sotröjningen. Idag finns endast ljung och skog på dessa platser – men i historien lever de kvar

Referenslista

Otryckta källor

Riksarkivet Marieberg

Svea hovrätts arkiv

Renskrivna protokoll AIb1

Riksarkivet i Uppsala (ULA)

Huddunge församling

Sockenstämmoprotokoll KI

Länsstyrelsen i Västmanlands län

Landskansliet

Protokoll och brevkoncept AIa

Resolutionskoncept AIb

Supplikdiarier BII

Skrivelser från enskilda personer DIV

Simtuna häradsrätt

Domböcker vid ordinarie ting AIa

Torstuna häradsrätt

Domböcker vid ordinarie ting AIa

Tryckta källor

Modée, R.G. 1804. *Utdrag utur alla ifrån år 1787 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner, och publicationer [...]*. Stockholm.

Protocoll, hållne hos välloflige borgare-ståndet, vid urtima riksdagen i Stockholm år 1815. Första delen. Stockholm.

Litteratur

Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850*, (Lund 1992).

Avorin, Dennis, ”Myter om romer i forskningen” i *Drabbrikan* 2017:6 (2017),
<https://www.frantzwagner.org/_files/ugd/994e00_b73c4e27914144f4be50b56c41a7024b.pdf>

- Bergman, Arvid, ”Om begreppet ’skojarer’ i *Drabbrikan* 2021:19 (2021), <<https://www.drabbrikan.se/wp-content/uploads/2021/03/Drabbrikan-nr-19-Mars-2021.pdf>>
- Bergman, Arvid, ”Resande och bostäder” i *Drabbrikan* 28:2023 (2023), <<https://www.drabbrikan.se/wp-content/uploads/2023/06/Drabbrikan-nr-28-Juni-2023.pdf>>
- Carlsson, Sten, *Att byta samhällsklass. Ståndscirkulation och sociala omgrupperingar i det svenska samhället förr och nu* (Stockholm 1971).
- Casinge, Sebastian, ”Om resandesläkter i Östhammar” i Håkan Skogsjö (red.). *Släktforskarnas årsbok 2008* (Stockholm 2008).
- Casinge, Sebastian, ”Heymowskis forskning om resandes ursprung – exemplet Peter Lorentz” i *Drabbrikan* 2021:20 (2021), <<https://www.drabbrikan.se/wp-content/uploads/2021/06/Drabbrikan-nr-20-Juni-2021.pdf>>
- Casinge, Sebastian, ”Om glashandel och glasförarna av resandesläkt vid de småländska bruken” i *Småland & Sápmi. Sápmi & Småland* (Växjö 2023).
- Ericsson, Martin, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955*. (Lund 2015).
- Ericsson, Martin, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige*, Forum för levande historia (2024), <<https://www.levandehistoria.se/wp-content/uploads/2024/02/Rapport-Historisk-forskning-om-rasism-och-framlingsfientlighet-Andra-upplagan.pdf>> (hämtad 14/5 2025).
- Gustafsson, Harald, ”Att draga till Malmö och skaffa sig rätt. Undersåtar, överhet och identitetsföreställningar i skånska suppliker 1661–1699” i Fredrik Nilsson, Hanne Sanders och Ylva Stubbergaard (red.). *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum* (Göteborg 2007),
- Götlind, Anna & Kåks, Helena *Mikrohistoria : en introduktion för uppsatsskrivande studenter*, (Lund 2014).
- Hazell, Bo, *Resandefolket: från tattare till traveller* (Stockholm 2011).
- Höög, Måns, ”Det Kvallar och går: Om resandefamiljen Nords bosättning längs landsvägarna vid Kvallen och Sotröjningen i Huddunge socken” (Kandidatuppsats, Uppsala universitet, 2024).
- Israelsson, Jezsica, ”Supplikmål till länsstyrelsen” i Jonas Lindström (red.), *Fantastiska verb: Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880* (Uppsala 2020).
- Israelsson, Jezsica, *Making themselves heard: Women's and men's voice through the regional petitioning process in Sweden, 1758–1880* (Uppsala 2024).

- Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016).
- Lerbom, Jens, *Svenskhetens tidigmoderna gränser: Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800* (Göteborg 2017).
- Lindholm, Gunborg A., *Vägarnas folk: de resande och deras livsvärld* (Göteborg 1995).
- Lindwall, Bo, "Hund-Fias härstamning" i Håkan Skogsjö (red.). *Släktforskarnas årsbok 2005* (Stockholm 2005).
- Lindwall, Bo, *Anor från landsvägen. Hur jag finner mina förfäder bland resandefolket* (Solna 2014).
- Minken, Anne, *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller* (Tromsø 2009).
- Montesino, Norma, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, (Lund 2002).
- Petersson, Birgit, *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå 1983).
- Rekola, Tuula, "Romernas tidiga skeden i Finland – från 1500-talet till mitten av 1800-talet" i Panu Pulma (red.), *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (Stockholm 2015).
- Runefelt, Leif, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund 2015).
- Selling, Jan, *Svensk anti-ziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. 2 uppl., (Ormaryd 2014) *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB).
- Svensson, Birgitta, *Bortom all ära och redlighet: tattarnas spel med rättvisan* (Stockholm 1993).
- Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft* (Lund 2005).
- Swensson, Gunnar, "Den sociala bakgrunden till 1800-talets kommunalreformer", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1942:5 (1942).
- Tervonen, Miika, 'Gypsies', 'Travellers' and 'Peasants'. *A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden c. 1860–1925* (Florens 2015).
- Tiscornia, Alberto, *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880* (Uppsala 1992).
- Wiklander, Ludvig, "Resandefolket och svensk minoritetspolitik", *Historisk tidskrift* 135:4 (2015).

På tröskeln till demokrati och välfärd

– Rumslig makt och samhällsomvandling i Upplands Väsby 1900–1923

FILIP ÖRN
UPPSALA UNIVERSITET

Abstract

Denna artikel undersöker hur industrialisering och demokratisering förändrade maktförhållanden och rumslig organisering i Upplands Väsby 1900–1923. Genom en lokalhistorisk och källpluralistisk ansats studeras aktörsgruppers lokala maktdynamik och agerande. Fokus ligger på industribolaget Optimus och den lokala arbetarrörelsen som drivande aktörer i formandet av ett nytt industrisamhälle. Resultatet konstaterar att en maktförskjutning skedde i landskommunen Hammarby från en dominans av större lantbruksgods till industribolag och arbetarrörelse. Artikeln visar också hur industribolaget och arbetarrörelsen skapade och nyttjade rumsliga resurser i syfte att tillgodose sina intressen. Industribolaget gjorde detta för att på patriarkalisk grund kontrollera lokalsamhällets resurser och funktioner, bland annat genom extensivt markägande och styrning av bostadsbyggande. Arbetarrörelsen å sin sida gjorde sitt rumsliga avtryck i Väsby genom grundande av Folkets hus och park som fungerade som viktig mötesplats och rumslig förutsättning för vidare inflytande i lokalsamhället. Slutligen konstateras att Väsby trots exempel på rumslig spänning mellan olika grupper utvecklades relativt konfliktfritt.

Nyckelord: Lokal historia, 1900-tal, samhällsomvandling, industrialisering, demokratisering, patriarkalism

Inledning

Mitt på järnvägslinjen Stockholm-Uppsala ligger pendeltågsstationen Upplands Väsby, idag en snabbt växande kranskommun i Storstockholm med 50 000 invånare. Men hade du klivit av tåget här i början av förra seklet hade du mött en glesbefolkad landsbygd där invånarna försörjde sig av lantbruksarbete. Lantbruken i Upplands Väsby var dessutom i hög grad organiserade i stora lantbruksgods som i flera fall ägts av samma adelsfamiljer sedan 1600-talet. Dessa jordägande familjer dominerade bygden, inte bara ekonomiskt, utan också politiskt i de lokala kommunorganisationerna där principer om allmän och lika rösträtt ännu inte slagit igenom. Men under 1900-talets första två decennier kom industrialisering och demokratisering att dramatiskt förändra Upplands Väsby ekonomiska, politiska och fysiska landskap. Under dessa år byggdes här tung industri med tillhörande bostadsbebyggelse, en miljö ur vilken även livliga folkrörelser växte fram. Dessa industribolag och folkrörelser kom med nya intressen som tryckte undan de gamla godsägarnas tidigare dominans över lokalsamhällets

kommunala styrning och ekonomiska liv. Liknande landskapsförändringar skedde i många svenska orter under denna period av växande industrier och folkrörelser, vilket gör en lokal undersökning av Upplands Väsby intressant även ur ett nationellt perspektiv eftersom det kan ge ökad förståelse för hur industrialisering och demokratisering konkret förändrade samhället på lokal nivå.

Genom en lokalhistorisk studie av Upplands Väsby perioden 1900–1923 syftar denna artikel till att studera hur industrialisering och demokratisering fysiskt omvandlade lokalsamhället, och hur lokala aktörer påverkade och påverkades av denna omvandling. Detta görs genom att undersöka maktförändringar mellan lokala aktörsgrupper i form av industribolag, folkrörelser, lantbruksgods och landskommuner och hur aktörer rumsligt formade bebyggelseutvecklingen utifrån sina intressen.

Metod

Genom att studera processen från lokalsamhällets perspektiv begränsas studien rumsligt och möjliggör inkludering av flera aspekter av samhällsprocessen inom lokalsamhällets gränser. Det lokala perspektivet tar också ned historien på mikronivå och kan ge viktiga kunskaper om hur människor på individnivå faktiskt påverkade och upplevde samhällets industrialisering och demokratisering.

Artikeln bygger på en källpluralistisk metod för att möjliggöra mer uttömmande svar utifrån det begränsade källmaterial som finns tillgängligt från den aktuella perioden i Upplands Väsby. Detta innebär att flertalet källor tillsammans kompletterar varandra för att genom forskningsfrågorna skapa en komplex förståelse för lokalsamhället. Källorna består således av ett varierat material: kommunala mötesprotokoll, dagstidningar, församlingsböcker och sekundära källor från tidigare lokalhistoriska studier av Upplands Väsby.

Vidare används tidigare forskning av industrialisering och demokratisering på lokal nivå under det tidiga 1900-talet för att jämföra och placera Upplands Väsby i en nationell kontext. Tidigare forskning om demokratisering och industrialisering ur ett lokalhistoriskt perspektiv har i Sverige gjorts inom flera discipliner. Mest relevant för denna artikel är de studier som har gjorts om maktrelationer i brukssamhällen. Framstående här är Åsa Lundqvists avhandling i sociologi om Böksholm i Bygden, *bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979*, Ulf Magnussons *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssamhälle 1900–1979* i ekonomisk historia. I dessa studier har patriarkalism en central roll i att idémässigt förklara brukssamhällenas interna organisering och maktrelationer. Patriarkalismen som begrepp syftar kortfattat på att den lokala industrin genom att kontrollera samhällsfunktioner såsom bostäder och livsmedelsförsörjning ombesörjde arbetarnas sociala välmående i utbyte mot deras fulla lojalitet till

bolaget.¹ Artikelns analys av källmaterial kompletteras också av uppgifter från tidigare lokalhistorisk litteratur om Upplands Väsby. Särskilt *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* har använts för dess värdefulla historik om folkrörelsernas framväxt i Väsby.

Lokal maktelit och kommunorganisationer

En betydande del av det använda källmaterialet består av kommunala mötesprotokoll. Dessa protokoll möjliggör analyser av hur kommunerna agerade, vilka grupper och individer som bestämde i kommunerna och synliggör intressekonflikter mellan olika ledamöter.

Det lokala självstyret har i Sverige en månghundraårig historia, men huvuddragen för kommunernas roll vid den aktuella tidsperioden skapades 1862 då de tidigare socknarnas uppgifter delades upp i kommuner och församlingar. Kommunerna fick ansvaret för borgerliga lokalfrågor medan församlingarna ansvarade för kyrkliga lokalfrågor.² En viktig skillnad mellan kommunorganisationerna 1900–1923 och idag är kommunernas individuella storlek. Detta illustreras bäst av att det innan kommunsammanslagningarna under efterkrigstiden fanns över 2000 kommuner i landet jämfört med 290 idag.³ Upplands Väsby bestod fram till 1952 av de tre självstyrande landskommunerna Hammarby, Ed och Fresta som år 1900 endast hade några hundra invånare vardera.⁴

Tabell 1. Befolkningsutveckling Upplands Väsby.

År	Hammarby	Ed	Fresta	Sammanlagt
1890	693	859	520	2072
1900	720	837	419	1976
1905	862	825	454	2141
1910	1343	842	524	2709
1915	1660	-	711	-
1920	2003	1009	699	3711
1930	1897	1314	1045	4256

Källa: Församlingsböckerna för Ed, Hammarby och Fresta församlingar, Stockholms stadsarkiv.

¹ Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och sambället: Om människor och organisatörer i brukssambället Böksholm 1900–1979* (Lund 2001) s. 58–59; Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssambälle 1870–1909* (Uppsala 1996), s. 67; Lars Nyström, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917 Jorden, makten, sambället* (Göteborg 2003), s. 336–337.

² Lars Strömberg & Jörgen Westerståhl, *De nya kommunerna: en sammanfattning av Kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar* (Stockholm 1983), s. 14–15.

³ Lars Nilsson, ”Del 1. Vad är en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm: 2013), s. 48; Björn Kullander, ”Fakta om kommuner och regioner”. *Sveriges Kommuner och Regioner* (Artikel), 18/9 2024.

⁴ Tabell 1.

En annan skillnad är att det fanns tre olika typer av kommuner: städer, köpingar och landskommuner som alla hade olika nivåer av befogenheter och krav. Hammarby, Ed och Fresta var landskommuner vilket innebar färre befogenheter och lagkrav än städer och köpingar. Detta gällde inte minst kommunens möjligheter att rättsligt reglera markanvändning och bebyggelse på enskild mark.⁵ Kommuner hade dessutom betydligt tunnare lagstadgat ansvar för samhällsservice som i huvudsak var begränsat till fattigvården.⁶ Därför fanns det i mindre landskommuner som Hammarby, Ed och Fresta ingen kommunal tjänstemannaförvaltning, utan allt arbete sköttes av de personer som valts in i de kommunala nämnderna.

I landskommunerna var kommunalstämorna det högsta beslutsfattande organet där invånare med kommunal rösträtt vid utlysta stämmor kunde delta och fatta beslut efter graderad röstskala. Den graderade röstskalan beräknades efter inkomst, förmögenhet och markägarande vilket innebar att även juridiska personer, såsom bolag, förfogade över röster vid kommunala stämmor.⁷ Rösträtten reformerades successivt från att endast 16 procent av invånarna i landskommuner hade kommunal rösträtt 1904 till att män och kvinnor över 23 år fick lika rösträtt 1919.⁸ Kommunalstämorna var i sin tur det organ som utsåg ledamöter till kommunalnämnden där kommunernas exekutiva makt låg och som närmast liknar dagens kommunstyrelser.

Landskommunernas styre år 1900

Men vilka var då personerna som styrde i landskommunerna i Upplands Väsby 1900–1923? Tabellen nedan visar männen som var invalda i respektive kommuns kommunalnämnd. År 1900 bestod åtta av de 12 ledamöterna i Hammarby, Fresta och Ed av män verksamma inom lantbruk. Av dessa män befann sig sju stycken i godsens sociala toppskick i form av ägare eller inspektorer. Bland övriga ledamöter hittar vi en pastor, en lasarettssyssloman, en skollärare, en smed och en handlare. Svalander som var direktör för en liten sprängämnesfabrik utmärker sig som den enda ledamoten knuten till industri.⁹ Tyngdpunkt i kommunalnämndernas sammansättning med lantbrukets mer framstående personer pekar på en maktkoncentration kring lantbruksgodsen, vilket kom att bestå under 1900-talets första år.

⁵ Nilsson (2013), s. 23–24.

⁶ Lars Nilsson, "Landskommunerna 1860–1920" i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm: 2013), s. 70–71.

⁷ Sven-Ulric Palme, "De första proportionella kommunalvalen" i Sven-Ulric Palme (red.), *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962* (Stockholm 1962), s. 231–235.

⁸ Lars Nilsson, "Kommunvalen före 1919" i Lars Nilsson & Håkan Forsell, *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 282; Palme (1962), s. 231–232.

⁹ Tabell 2.

Tabell 2: Kommunalnämndledamöterna år 1900 i Ed, Fresta & Hammarby.

Namn	Yrkestitel	Kommun
Gustaf Emil Brandt	Lasarettssyssloman Löwenströmska	Hammarby
Gustaf Hjalmar Svensson	Komminister, pastor	Hammarby
Axel Wachtmeister	Godsägare Torsåker	Hammarby
Per Svensk	Godsägare Stora Vilunda	Hammarby
Fredrik Lejholm	Handlare	Hammarby
Wilhelm Löfstedt	Inspektör Antuna	Ed
Per Erik Schedin	Inspektör Edsby	Ed
Adolf Fredrik Fredriksson	Arrendator Stora Oxunda	Ed
Edvard Svalander	Direktör Uddnäs sprängämnesfabrik	Ed
Karl Johan Karlsson	Arrendator Lövsta	Ed
Anders Wilhelm Lindblom	Skollärare	Fresta
Johannes Strömngren	Smed	Fresta
Karl Wilhelm Johansson	Hemmansägare Sanda	Fresta
Johan Axel Gotthard Åström	Godsägare Ekeby	Fresta

Källa: Egen sammanställning av flera källor ur Upplands Väsby's kommunarkiv, se arkivsammanställning i referenslista.

För att få en överblick över hur maktdynamiken i landskommunerna förändrades under undersökningsperioden redovisas nedan kommunalnämndernas sammansättning 1921. Den största förändringen skedde i Hammarby där det vid undersökningsperiodens slut inte längre satt en enda ledamot med koppling till lantbruket. Istället satt där två män från industribolagens ledningar, två plåtslagare som representerade arbetarrörelsen och en lärare.¹⁰ I Ed och Fresta landskommuner besatts dock alltjämt majoriteten av kommunalnämndsposterna av personer knutna till lantbrukets övre skikt.¹¹

¹⁰ Tabell 3.

¹¹ Tabell 3.

Tabell 3: Hammarby, Ed och Fresta Kommunalnämnders ledamöter 1921.

Namn	Yrke	Kommun
Gilbert Otterström	Direktör Optimus	Hammarby
Albin Julius Berglund	Folkskolelärare	Hammarby
Karl Otto Bäckgren	Verkmästare Väsby verkstäder	Hammarby
Thure Lindgren	Plåtslagare	Hammarby
Nils Gerhard Engdahl	Plåtslagare	Hammarby
Johan Fredrik Rundin	Folkskolelärare	Ed
Carl Curman	Godsägare Antuna	Ed
Sven Wallin	Ingenjör	Ed
Gustaf Lundberg	Målerimästare	Ed
Sven Olsson	Inspektor Runsa	Ed
Karl Erik Ramqvist	Arrendator Skomakarehagen	Ed
Carl von Rosen	Godsägare Edsby	Ed
August Åström	Agronom	Fresta
John Åström	Agronom	Fresta
Einar Lettström	Godsägare Sköldnora	Fresta
Oskar Edlund	Stilgjutare	Fresta
Knut Cederholm	<i>Yrkestitel ej funnen</i>	Fresta
Sven Köhler	Kansliråd	Fresta

Källa: Egen sammanställning av flera källor ur Upplands Väsby kommunarkiv, se arkivsammanställning i referenslista.

Förutsättningarna för kommunalvalen förändrades väsentligt efter den allmänna och lika rösträttens införande 1919. I Hammarby och Fresta resulterade de första demokratiska kommunalvalen i två vitt skilda utslag.¹² I Hammarby deltog två partier: För Hammarby sockens bästa och Arbetarpartiet. Den förra var en samlingslista för konservativt sinnade invånare med Optimusdirektören Otterström som ledargestalt, medan Arbetarpartiet samlade kandidater från arbetarrörelsens två partigrupperingar, som sedan 1917 varit splittrade i ett socialdemokratiskt och ett vänstersocialistiskt lokalparti.¹³

¹² I Ed inrättades inget kommunfullmäktige förrän efter undersökningsperiodens slut och därför finns det inga representativa val där att redovisa för.

¹³ Sixten Berg, *Socialdemokratien i Upplands Väsby: En krönika om åren 1909–1979* (Upplands Väsby 2004), s. 19.

Tabell 4: Valresultat Hammarby kommunfullmäktigeval 1919. Källa: Dagens Nyheter 19/4 1919.

Parti	Valet 1919
För Hammarby sockens bästa	370
Arbetarepartiet	214
Kasserade	5
Totalt röstande	584

Tabell 5: Valresultat Fresta kommunfullmäktigeval 1920. Källa: Dagens Nyheter 18/12 1920.

Parti	Valet 1920
Samlingslistan	36
Totalt röstande	36

I Fresta såg dock valresultatet betydligt annorlunda ut. Endast ett ”parti” ställde upp och valdeltagandet var extremt lågt med endast 36 röstande i en total befolkning på 699 invånare.¹⁴ Lågt valdeltagande var inte unikt för Fresta utan gällde för hela landet, men med stora geografiska variationer. Valdeltagandet i Fresta var dock långt under det nationella snittet på valdeltagande i landskommuner, som låg på cirka 50 procent av röstberättigade 1919.¹⁵

Kommunalnämndernas sammansättningar 1900 och 1921, samt valresultaten visar på att stora maktförändringar hade skett i Hammarby där män med koppling till industribolagen och arbetarrörelsen 1921 intagit en ledande roll i landskommunens styre. Samma förändring kan inte observeras i Ed och Fresta vilket visar att utvecklingen gick åt olika håll i de tre landskommunerna. Skillnaderna visar sig också på valresultaten 1919 där Hammarby jämfört med Fresta hade ett betydligt större allmänt politiskt engagemang. Valresultaten talar också för att den allmänna och lika kommunala rösträttens införande 1919 inte per automatik innebar omedelbara förändringar i vilka som faktiskt styrde lokalt. För att vidare förstå hur denna maktförändring påverkades av och formade Upplands Väsby och dess bebyggelseutveckling behöver vi gå till andra källor.

Ett industrisambälle tar form

¹⁴ Tabell 5; Församlingsbok för Fresta församling 1918–1929, Eds kyrkoarkiv, Stockholms stadsarkiv.

¹⁵ Lars Nilsson, ”Vem bestämmer i en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 297–298.

Grunden till det som idag är den centrala bebyggelsen i Upplands Väsby lades när ingenjören Anton Tamm 1903 köpte upp jordbruksfastigheten Stora Vilunda och på denna mark lät grunda industrin Väsby verkstäder. Industrietableringen möjliggjordes av det relativt billiga priset på mark samt närheten till Väsby järnvägsstation som hade öppnat 1866 på linjen Stockholm-Uppsala.¹⁶ Väsby verkstäder fungerade som underleverantörer till det Stockholmsbaserade industribolaget Optimus där Tamm också var verkställande direktör. 1907 flyttade dessutom Optimus sin produktion av fotogengasapparater från Stockholm till Väsby. Väsbyns två största industrier var således tätt sammanknutna med varandra, vilket stärktes ytterligare 1914 då Optimus köpte upp Väsby verkstäder.¹⁷

Ett tydligt drag i Väsbyns tidiga uppbyggnad var industriledningens strävan att tillskansa sig rumslig kontroll över lokalsamhällets resurser och arbetskraft. Genom industrins markinnehav av jordbruk och skogsmarker och anläggandet av tegelbruk och grustag blev Väsby till viss grad självförsörjande på livsmedel, ved och byggnadsmaterial.¹⁸ 1910 hade befolkningen i Väsby industrisamhälle vuxit till 581, en siffra som bör ses i ljuset av att orten endast sju år tidigare inte existerade och att det i hela Hammarby landskommun vid tiden endast bodde 1343 personer.¹⁹ En annan indikation på industribolagets självständiga kontroll över Väsbyns tidiga framväxt är avsaknaden av inblandning från Hammarby landskommun. Under de första tio åren är det ytterst få ärenden i kommunalnämndens mötesprotokoll som berör det växande industrisamhället.²⁰

Denna strategi från industribolaget att skapa en hög grad av rumslig kontroll genom att självständigt kontrollera ett samhälles funktioner är inte unikt för Väsby utan var vid tiden praxis i de patriarkaliska brukssamhällena.²¹ Ett tydligt exempel på detta är det småländska brukssamhället Böksholm, där industripatriarkalismen tog sig rumsliga uttryck bland annat genom Böksholms sulfitfabrik ABs nästintill totala ägande av samhällets mark, servicelokaler och bostäder, som arbetarna försågs med mot villkor om lojalitet mot bolaget. Detta skapade en stark platsbundenhet för samhällets invånare och en tillvaro som helt kretsade kring industrin.²²

¹⁶ Alf Nordström & Johan Curman, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973), s. 160; Charlotte Hedenström & Tove Stjärna, *Östra Runby och Väsby stationsområde: Kulturmiljöutredning 2019-06-07* (Stockholm 2019), s. 30.

¹⁷ Alf Nordström & Johan Curman, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973), s. 161.

¹⁸ Roland Storm, *Väsby förr: En fotografisk resa hundra år tillbaka* (Upplands Väsby 2012), s. 49.

¹⁹ Lars Nilsson, *Historisk tätortstatistik del 4: folkmängden i icke-administrativa tätorter 1900–1950* (Stockholm 2008), s. 16; Tabell 1.

²⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 1899–1914, Upplands Väsby kommunarkiv.

²¹ Lars Nilsson, "Vad gör en kommun?" i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 26–27.

²² Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001), s. 208–209.

Industrisambällets bostäder

Det kanske tydligaste uttrycket för industripatriarkalism var industribolagens kontroll över arbetarnas bostäder. På marken som ägdes av direktör Tamm personligen byggdes Arbetarbaracker för ungkarlar, medan familjer kunde köpa avstyckade villatomter från bolaget. Därmed fanns det en rumslig åtskillnad mellan ogifta arbetare och arbetare med familj, något som också är i linje med tidens patriarkala praxis.²³ Giftna arbetare sågs i regel av arbetsgivare som mer skötsamma och eftertraktade, därför gavs de också fördelar i form av bättre boende och anställning. Skillnaden mellan gifta och ogifta arbetare illustreras av följande citat från en före detta industriarbetare som minns tillbaka på sin tid Väsby 1912–1914:

Jag hade den tid jag arbetade i Väsby lagt mig till med så kallat eget hem, en byggnad innehållande 4 rum och kök samt rätt stor tomt. Dessa egna hem hade bolaget byggt upp. Och sedan fick vi, som tecknat oss för sådana, betala 10 kr per vecka som amortering. Det var två rum och kök på nedre botten samt två enkelrum en trappa upp. Dessa två rum hade jag uthyrat åt ungkarlar. Vidare hade min hustru matgäster. Så det såg rätt lovande ut. Min timpenning var där 62 öre. Men så bröt kriget ut 1914. Och så gott som alla ungkarlar fick sluta. Och vi, som var gifta och bosatta i Väsby fick arbeta med förkortad arbetstid. Och jag med min låga inkomst skulle betala 10 kr i veckan samt elda upp hela villan. Och inte fick vi in något själva i hyra. Inga matgäster hade min hustru. Då sökte jag arbete i Norrtälje.²⁴

Citatet visar även hur sammanlänkade och beroende arbetarnas uppehälle i Väsby var av anställningen vid industrin. Äganderätten till villorna betalades av arbetarna genom amortering som drogs direkt från lönen. Bristen på alternativa arbetsplatser i Väsby gjorde det mycket svårt att bo kvar om anställningen sades upp. Detta visar på industrins starka rumsliga kontroll över bostäder trots att en stor del av villatomter formellt ägdes av arbetarna själva. Det citerade exemplet vittnar också om en rumslig arbetsfördelning baserat på kön. Mannen arbetade i industrin medan kvinnan skötte hushållsarbete. Det intressanta med citatet är att kvinnan inte bara skötte hushållet för den egna familjen utan också såg till att familjen fick en extra inkomst genom uthyrning av rum och besökande ”matgäster.” I detta exempel tycks inkomsterna från uthyrning och matgäster ha varit väldigt centrala för familjens försörjning. Trots att mannen hade sin anställning vid fabriken kvar, om än med minskad arbetstid, såg de sig tvungna att flytta från Väsby på grund av att de inte längre fick någon inkomst från hyres- och matgäster. Citatet är även talande för hur världskriget försämrade industrins ekonomiska situation vilket resulterade i uppsägningar, i första hand av ungkarlar.

²³ Sixten Berg & Sven Bodin, *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982), s. 20–21; Avsöndringskarta Stora Vilunda Hammarby 1904, Historiska kartor, Lantmäteriet.

²⁴ Mats Rehnberg, *Verkstadsminnen* (Stockholm 1953), s. 102–103.

Bild 1: Foto över Väsby industrisambälles södra delar, i bakgrundens mitt skymtar Optimus fabriksområde.

Fotot ger en god bild över hur industrisambällets bostadsstruktur såg ut med dess planlagda tomter i rader. Bildkälla: Väsby hembygdsförening. Fotograf: Okänd (1910-tal).

Det fanns även en viss rumslig segregation i det nya industrisamhället mellan arbetare och tjänstemän. Det tydligaste exemplet på detta är den gamla herrgårdsbyggnaden Stora Vilunda som direktör Tamm lät renovera och göra till sin privata bostad.²⁵ I herrgårdens närhet byggdes även flera mer påkostade villor åt tjänstemän, såsom villan Susebo. Stora Vilunda och Susebo låg också på ett betydande avstånd från fabrikstomterna, medan de flesta arbetarvillor och arbetarbaracker byggdes i fabrikenas direkta närhet.²⁶

Direktör Tamms ambitioner för Väsby illustreras av den omfattande stadsplan som han 1910 lät lantmätaren Nils Åhlin framställa.²⁷ Planen har ett böljande och oregelbundet gatumönster som bär likheter med samtida Stockholmsförorters stadsplaner. Dessa planer byggde på idén om trädgårdsstaden som var ett tongivande ideal inom europeisk samhällsplanering under det tidiga 1900-talet.²⁸ Stadsplanens storlek och förankring i samtidens idéer om god samhällsplanering vittnar om att direktör Tamm inte nöjde sig med enklast och billigast organisering av det nya industrisamhället, utan hade höga ambitioner för Väsby. Stadsplanen blev dock aldrig antagen med laga kraft eftersom överintendentsämbetet i Stockholms län som beslutade i landskommunernas stadsplaneringsfrågor menade att planen var för omfattande för Väsbyns behov.²⁹ Fastän planen aldrig antogs med laga kraft låg den ändå till grund för Väsbyns tidiga utbyggnad, som dock inte blev så stor som Tamm enligt planen tycks ha hoppats på.

Bild 2: "Stadsplan öfver Väsby villastad." Längst till väster på planen syns järnvägen och de stora fabrikstomterna.

²⁵ Marie Greitz & Jan-Åke Holmbring, (Mjölby 2012), s. 28–29.

²⁶ Bild 2.

²⁷ Bild 2.

²⁸ Stockholmskällan "Trädgårdsstaden 1900–1920" (2025).

²⁹ "Stadsplanen för Väsby villastad", *Dagens Nyheter* (DN) 30/1 1913.

Bildkälla: Upplands Väsby kommun. Kartritare: Nils Åblin (1910).

Industribolagets inflytande i Hammarby landskommun

Hammarby landskommuns inblandning i Väsby tidiga utveckling var som tidigare konstaterats låg, men detta kom delvis att förändras 1915 när Optimus nya direktör Gillbert Otterström tog över posten som kommunalnämndens ordförande.³⁰ Otterströms dubbla poster som Optimusdirektör och kommunalnämndens ordförande innebar en stor lokal maktkoncentration och en inte alltid så tydlig särhållning av de båda posterna. Till exempel föreslog Otterström 1916 att kommunen vid byggandet av ett nytt ålderdomshem skulle göra ett inköp av värmerör genom Optimus för att på det sättet få ett bättre köpeavtal.³¹

Under Otterströms ledarskap i Hammarby kom även kommunen att göra satsningar på infrastruktur i form av utbyggnad av elnät och vägar. Bland annat föreslogs under första världskriget att kommunala nödhjälsarbeten skulle skapas för att förbättra vägar inom Väsby industrisamhälle.³² Vägförbättringar sågs dock inte som önskvärda satsningar av vissa kommuninvånare, 1915 överklagades ett kommunbeslut om anläggande av gångbanor i Väsby till länsstyrelsen under signaturen ”bröderna Wigg.”³³ Bröderna Wigg menade att gångbanorna inte skulle gynna kommunen som helhet och att beslutet därför var ogiltigt.³⁴ Överklagan bör ses i sken av kommunalförordningens

³⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 1915, Upplands Väsby kommunarkiv.

³¹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 22/8 1916, Upplands Väsby kommunarkiv.

³² Hammarby kommunalnämndsprotokoll 24/8 1914, Upplands Väsby kommunarkiv.

³³ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 7/7 1915, Upplands Väsby kommunarkiv.

³⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 7/7 1915, Upplands Väsby kommunarkiv.

fordran att kommuner utöver de lagstadgade uppdragen inte fick lägga pengar på sådant som inte var till ”kommunens gemensamma gagn.”³⁵

Hammarby kommunalnämnd menade att vägförbättringen visst var till gagn för kommunen som helhet och lät skriva ett protestbrev mot överklagan till Länsstyrelsen som avslutades med:

Då Hammarby kommun genom sin form och läge har förbindelse med kringliggande trakter endast genom Väsby järnvägsstation och gångbanorna äro placerade på eller vid sönderkörda vägar något hundratal meter alla huvudvägarna framåt från järnvägen, torde tillfullo ytterligare vara belyst, att de beslutade gångbanorna betjäna hela kommunen, varför som sagt vördsamt anhållas om avslag å besvären.³⁶

Länsstyrelsen instämde med kommunalnämnden i att anläggandet av gångbanor var befogat, men ärendet gick vidare till Högsta förvaltningsdomstolen som ansåg att anläggandet av gångbanor endast var till gagn för en liten del av kommunens befolkning och att kommunen därmed hade överskridit sina befogenheter.³⁷

Denna konflikt om kommunala gångbanor visar på den dåvarande kommunallagens vagt formulerade begränsning att inte tillåta satsningar som inte gagnade kommunen som helhet. Konflikten visar även på konkurrerande intressen inom Hammarby landskommun där bröderna Wigg kan anses representera den äldre jordbrukande befolkningen som inte såg något värde i att använda gemensamma medel för att utveckla industrisamhället. Motståndet mot industribolagets grepp om makten i Väsby kom dock inte i första hand från den jordbrukande befolkningen utan från en annan ny lokal maktfaktor: folkrörelserna.

Fackföreningsrörelsen och Folkets hus

I spåren av industrisamhället Väsby grundande växte flera lokala folkrörelser fram i form av en missionsförsamling, en kooperativ konsumtionsrörelse, nykterhetsrörelser och arbetarrörelsen. Av dessa kom arbetarrörelsen att bli den mest betydande maktfaktorn och därför fokuserar artikeln på denna rörelse.

Den 18 mars 1906 gick 13 metallarbetare vid Väsby verkstäder samman i en fackförening under namnet ”124:e avdelningen av Svenska Järn- och Metallarbetareförbundet” som organiserade arbetare vid Väsby verkstäder och Optimus.³⁸ Arbetarnas organisering tycks inte ha mötts av någon betydande protest från arbetsgivaren Tamm, vilket inte var en självklarhet våren 1906. Ännu var föreningsrätten en het arbetsmarknadsfråga som ledde till flera stora konflikter då arbetsgivare försökte tvinga arbetare att gå ur facken. Ett exempel på detta är den i samtiden medialt uppmärksammade Mackmyrakonflikten 1906 då en sulfitfabrik i ett försök att stoppa facklig organisering vräkte fackligt

³⁵ 5 § Allmänna stadganden, M:ts nåd. Förordning om kommunalstyrelse på landet: gifven Stockholms slott den 21 maj 1862, Sveriges Rikes Lag 1907.

³⁶ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 15/11 1915. Upplands Väsby kommunarkiv.

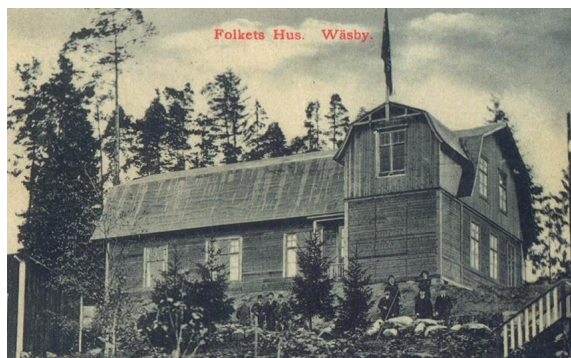
³⁷ ”Gångbanor äro ej kommunal angelägenhet” Svenska Dagbladet (*SD*) 8/12 1916.

³⁸ Berg & Bodin (1982) s. 6.

anslutna från bolagets arbetarbostäder.³⁹ För övrigt bestod en av Väsby's fackförenings första aktioner av en insamling till de vräktas arbetarna i Mackmyra och händelserna nyttjades i agitation för facklig organisering i Väsby.⁴⁰

Det största avtryck som arbetarrörelsen gjorde i Väsby's bebyggelse var anläggandet av Folkets hus och park, vilket beslutades av medlemmar av fackföreningen som 1907 bildade Folkets husförening.⁴¹ Efter intensiva förhandlingar med direktör Tamm fick föreningen 1908 möjlighet att köpa loss en tomt där huset byggdes och invigdes 1909 av Socialdemokraternas partiledare Hjalmar Branting.⁴² Folkets hus kom att bli en central mötesplats för Väsby's invånare och nyttjades för fester och föreningsverksamhet.⁴³ De styrande i Hammarby landskommunen gjorde också vissa försök att kontrollera den politiska opinionen bland arbetarna i Väsby. Ett exempel på detta är kommunalnämndens anslag på 75 kr för nykterhetsföredrag i Folkets hus som gavs på villkoret ”att inga politiska agitationer fingo indragas af föredragshållaren i de ämnen som afhandlades.”⁴⁴ Folkets hus och park kan vidare ses som en rumslig förutsättning för det starka fäste som folkrörelserna fick i Väsby och det politiska engagemang som detta medförde i jämförelse med landsbygderna i Fresta och Ed, vilket inte minst syns i de tidigare redovisade valresultaten.⁴⁵

Bild 3: Vykort med motiv av Väsby Folkets hus 1909.

Bildkälla: Roland Storms privatarkiv. Fotograf: Hedvig Lundqvist (1909).

Världskrig och hungersnöd

Ett tydligt exempel på hur arbetarrörelsen nyttjade sin maktställning i Väsby för att tillgodose sina intressen är deras agerande under första världskriget. Kriget medförde restriktioner på utrikeshandel

³⁹ X: För mer information om Mackmyrakonflikten se Mackmyra Sulfit AB av Svante Jansson (2017).

⁴⁰ Sixten Berg & Sven Bodin *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982) s. 6.

⁴¹ Berg & Bodin (1982), s. 7.

⁴² Berg & Bodin (1982), s. 7.

⁴³ Bland föreningarna som nyttjade folkets hus fanns den socialdemokratiska lokalföreningen, nykterhetsföreningar, teatersällskap och en föreläsningförening; Berg & Bodin (1982), s. 10–11, 56–57, 78.

⁴⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 9/11 1910. Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁵ Tabell 4 & 5.

vilket kom att slå mot det exportorienterade bolaget Optimus hårt, något som resulterade i varsel bland arbetarna.⁴⁶ För att avhjälpa arbetslösheten tog kommunen på sig ett betydligt större samhällsansvar än tidigare genom att avlöna de arbetslösa med nödhjälpsarbeten.⁴⁷ Kriget innebar även svårigheter för Sveriges livsmedelsförsörjning och för att underlätta distributionen inrättades därför kommunala livsmedelsnämnder med uppdrag att köpa in livsmedel och andra lokalt svårtillgängliga varor från den statligt tillsatta Folkhushållningskommisionen. Från statligt håll infördes även ransonering på flera livsmedelsvaror, därav tilldelades varje kommun ett visst antal ransoneringskort baserat på befolkningens mängd och graden av självförsörjande jordbrukshushåll.⁴⁸

1917 försämrades tillgången på livsmedel i landet ytterligare vilket drabbade Industrisamhället Väsby särskilt hårt. Hammarby kommunalnämnd tog emot flera klagomål angående felaktigt och otillräcklig fördelning av ransoneringskort.⁴⁹ På ett nämndsammanträde i april konstaterades:

Inventeringen och senare upplysningar från de större gårdarnas i socknen sida hade konstaterats, att för närvarande fullständig brist på sätt- och matpotatis för dem inom socknen, som icke hade egna gårdar eller voro anställda vid dylika, rådde och hade sedan många veckor tillbaka icke någon potatis i allmän handel försålts i Väsby.⁵⁰

Den akuta matbristen var inte bara ett faktum i Väsby utan större delen av landet. I april 1917 samlade hungerdemonstrationer tiotusentals människor runt om i hela landet. Hungerdemonstrationerna började också få allt mer revolutionära undertoner inspirerade av den då pågående revolutionen i Ryssland där tsaren hade abdikerat i mars.⁵¹ Särskilt kan Sesarö i Norrbotten och Västervik i Småland nämnas där hungerdemonstrerande arbetare tillfälligt tog över ansvaret för den lokala ordningen och kastade ut den polisiära ordningsmakten. Den 19 april hade en arbetarkommitté i Västervik inlämnat en kravlista till kommunala myndigheter med krav på kraftigare åtgärder mot livsmedelsbristen, krav som till stor del accepterades av kommunen. Den så kallade Västerviksresolutionen blev mönsterbildande för arbetare på många orter i landet.⁵²

I Väsby fick Västerviksresolutionen sin motsvarighet när arbetare inlämnade en kravlista till kommunalnämnden där de bland annat krävde tvångsköp av potatis och maximipris på flera livsmedel. Kommunalnämnden besvarade kravlistan med sympatier men att de föreslagna åtgärderna övergick kommunens befogenheter.⁵³ För att försöka mildra situationen begärde kommunalnämnden fler ransoneringskort från livsmedelskommissionen. De skrev även ett brev till regeringen med uppmaningen att få till en handelsuppörelse med Storbritannien. I brevet betonades att Hammarby

⁴⁶ "Akitebolaget Optimus under 1917" SvD 27/5 1917.

⁴⁷ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 24/8 1914 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁸ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 15/11 1915 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 12/3 1917 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵¹ Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupplöppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. (Stockholm 2017), s. 10.

⁵² Sigurd Klockare, *Svenska Revolutionen 1917–1918* (Stockholm 1967), s. 32–34.

⁵³ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

var en industrikommun och därför särskilt känslig för utrikeshandelns tillstrypning.⁵⁴ Det fanns också en uttryckt oro från kommunalnämnden att situationen skulle eskalera och att befolkningen med våld skulle lägga beslag på livsmedel.⁵⁵

Kommunalnämndens oro blev den 6 maj till en realitet då, enligt en nyhetsnotis i Dagens Nyheter (DN), ett hundratal arbetare från Väsby verkstäder ihop med ”kvinnor och half-vuxna pojkar” varit på ”inventeringståg till kringliggande ladugårdar på spaning efter potatis.”⁵⁶ Sådana spontana arbetarledda inventeringar av potatisförråd på landsbygden var under våren 1917 mycket vanliga runt om i Sverige. Inventeringarna drevs av nöd och ofta av en misstänksamhet bland industriarbetare mot att jordbrukare gömde undan livsmedelsförråd för att driva upp priserna, vilket i vissa fall också skedde. Inventeringarna genomfördes inte sällan med mer eller mindre tvångsmässigt och hotfullt agerande, bland annat förekom tvångsköp av livsmedel.⁵⁷ DN rapporterade rörande inventeringen i Väsby att arbetarna hade brutit sig in hos en torpare och där plockat med sig rabarber och bröd, samt uppmanat torparen att sälja sin potatis till den kooperativa affären i Väsby.⁵⁸ Potatisinventeringen i Väsby överskuggades dock av händelserna som samtidigt skedde i Stockholm där regelrätta hungerupplopp inträffade på Södermalm den femte maj.⁵⁹ Anledningen till att DN överhuvudtaget rapporterade om den förhållandevis mycket lilla incidenten med en potatisinventering i Väsby beror nog på att det var ett inbrott inblandat, vilket var intressant för en borgerlig tidning som DN att lyfta fram i den väldigt politiserade spända stämning som rådde i landet. Under sommaren 1917 förbättrades livsmedelssituationen i landet genom en utvidgning av kristidshushållning samt genom att regeringen öppnade handelsförbindelser med Storbritannien.⁶⁰ Situationen förbättrades också i Väsby vilket syns genom att antalet ärenden rörande livsmedelssituationen avtog i Hammarby kommunalnämnd under andra hälften av 1917.⁶¹

För att återkoppla till artikelns syfte, vad kan händelserna i samband med hungersnöden under första världskriget säga om lokala maktrelationer? För det första visar händelserna i Väsby på den industripatriarkaliska organiseringens oförmåga att ta hand om sina arbetare under krisen. Istället var det den kommunala organisationen som tog på sig att upprätthålla samhällets väsentliga funktioner i form av nödhjälpsarbeten och livsmedelsdistribution. Visserligen var kommunalnämnden i hög grad kontrollerad av industrin, men trots detta visar kommunens agerande på en förskjutning av samhällsservice och funktioner från bolagets ansvar till kommunernas. För det andra visar händelserna

⁵⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 29/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁵ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁶ ”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet* 5/9 1917.

⁵⁷ Blomqvist (2017), s. 12–14.

⁵⁸ ”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet* 5/9 1917.

⁵⁹ Blomqvist (2017), s. 34.

⁶⁰ Blomqvist (2017), s. 92–93.

⁶¹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll juli till december 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

på arbetarrörelsens roll som en lokal maktfaktor med förmåga att pressa kommunen till att vidta åtgärder för att lindra livsmedelsbristen. Arbetarrörelsen i Väsby var även en del av den samlade nationella rörelsen som nyttjade krisen 1917 till att pressa den konservativa regeringen att ge vika i frågan om allmän och lika rösträtt.⁶²

Avslutande diskussion

I denna artikel har jag lyft fram hur en förändrad maktdynamik i Upplands Väsby 1900–1923 mellan lantbruksgods, industribolag, folkrörelser och landskommuner formade det nya industrisamhället. Analysen av kommunalnämndernas sammansättning visar att en omfattande maktförskjutning från lantbruksgodsen till industribolagen och arbetarrörelsen i Hammarby landskommun ägde rum. Detta speglar inte bara industrins lokala etablering och utveckling i Väsby, utan också den nationella politiken där socialdemokraterna för första gången intog en plats i regeringen 1917. Vidare visar studien hur koncentrationen av inflyttade arbetare i det nybildade Väsby industrisamhälle skapade förutsättningar för etablering av lokala folkrörelser vilka genom folkets hus och park byggde upp en infrastruktur för politiskt engagemang. I Ed och Fresta som saknade större koncentrationer av industriella arbetare fanns under denna tid inte heller någon stark arbetarrörelse som kunde utmana lantbruksgodsens inflytande i landskommunerna, vilket sammanställningarna av kommunalnämndsledamöter och valresultatet 1919 tydligt visar.

Sett på nationell nivå växte folkrörelserna snabbt i Sverige under denna tid och genom att studera hur detta skedde på lokal nivå kan också rumsliga förutsättningar lyftas fram för att förklara lokala skillnader. Betydelsen av rumsliga förutsättningar blir särskilt tydligt när Väsby jämförs med andra industrisamhällen som Böksholm. I Böksholm grundades inget Folkets hus förrän flera decennier senare och även fackföreningen blev erkänd som en legitim förhandlingspart senare än i Väsby.⁶³ En möjlig förklaring till att arbetarrörelsen snabbare fick ett större inflytande i Väsby kontra Böksholm är att Väsby grundades i lantbruksbygd utan tidigare industriell verksamhet och tradition, och att den patriarkaliska andan därmed blev svagare i Väsby. Detta betyder dock inte att patriarkalism saknades i Väsby. Industribolagens ombesörjande av bostäder och livsmedelsförsörjning genom markägarande och långivning för egna hem kopplat till anställning är tydliga drag för en industripatriarkalisk organisering av samhället.

Industrisamhällets uppbyggnad från grunden i en lantbruksgodstät bygd gör också Väsby speciellt

⁶² Blomqvist (2017).

⁶³ Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001).

och ger möjlighet att se hur industribolaget hanterade lantbrukarnas rumsliga intressen. Avsaknaden av ärenden i Hammarby landskommun som berör industrins uppbyggnad under de första åren tyder på en relativt konfliktfri relation. Men överklagandet av kommunens senare satsningar på vägförbättringsåtgärder visar att det ändå fanns spänningar mellan industrisamhället och lantbrukare. Denna spänning visar på en rumslig splittring mellan tätorten och omkringliggande landsbygd eftersom de protesterande lantbrukarna tycktes se vägförbättringen som ett särintresse för tätorten och inte som en förbättring för kommunen som helhet. I en större kontext är detta ett exempel på hur rumsligt betingade gränser dras mellan olika intressen även i en liten geografisk enhet som Hammarby landskommun.

Referenslista

Källor

Stockholms stadsarkiv, Eds kyrkoarkiv:

Ed församlingsbok 1895–1905.

Ed församlingsbok 1918–1923.

Stockholms stadsarkiv, Fresta kyrkoarkiv:

Fresta församlingsbok 1895–1906.

Fresta församlingsbok 1918–1929.

Stockholms stadsarkiv, Hammarby kyrkoarkiv:

Hammarby församlingsbok 1895–1902.

Hammarby församlingsbok 1916–1929.

Upplands Väsby kommunarkiv:

Ed kommunalnämndprotokoll 1900–1923.

Fresta kommunalnämndprotokoll 1900–1901, 1900–1901.

Hammarby kommunalnämndprotokoll 1900–1923.

Åhlin, Nils ”Stadsplan öfver Väsby villastad” 1910.

Dagstidningar

”Akitebolaget Optimus under 1917” *SvD* 27/5 1917.

”Gångbanor äro ej kommunal angelägenhet” *SvD* 8/12 1916.

”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet*.

”Stadsplanen för Väsby villastad” *DN* 30/1 1913.

”Valresultat Fresta kommunfullmäktigeval 1920” *DN* 18/12 1920.

”Valresultat Hammarby kommunfullmäktigeval 1919” *DN* 19/4 1919.

Litteratur

Berg, Sixten, *Socialdemokratin i Upplands Väsby: En krönika om åren 1909–1979* (Upplands Väsby 2004).

Berg, Sixten & Bodin, Sven, *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982).

Blomqvist, Håkan, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om*

- hunger och demokrati* (Stockholm 2017).
- Greitz, Marie & Holmbring, Jan-Åke, *Anton Tamm 1870–1936: en mångsidig företagsledare vid 1900-talets början* (Mjölby 2012).
- Hedenström, Charlotte & Stjärna, Tove, *Östra Runby och Väsby stationsområde: Kulturmiljöutredning 2019-06-07* (Stockholm 2019).
- Klockare, Sigurd, *Svenska Revolutionen 1917–1918* (Stockholm 1967).
- Kullander, Jörn ”Fakta om kommuner och regioner”, *Sveriges Kommuner och Regioner* (Artikel) 18/9 2024
 <<https://skr.se/skr/tjanster/kommunerochregioner/faktakommunerochregioner.1022.html>> (10/5 2025).
- Lundqvist, Åsa, *Bygden, bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001).
- Magnusson, Ulf, *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssamhälle 1870–1909* (Uppsala 1996).
- Nilsson, Lars, *Historisk tätortsstatistik del 4: folkmängden i icke-administrativa tätorter* (Stockholm 2008).
- Nilsson, Lars, ”Kommunvalen före 1919” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nilsson, Lars, ”Vad gör en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsells (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nilsson, Lars, ”Vem bestämmer i en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsells (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nordström, Alf & Curman, Johan, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973).
- Nyström, Lars, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917 Jorden, makten, samhället* (Göteborg 2003).
- Palme, Sven-Ulric, ”De första proportionella kommunalvalen” i Sven-Ulric Palme (red.), *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962* (Stockholm 1962).
- Rehnberg, Mats, *Verkstadsminnen* (Stockholm 1953).
- Stockholmskällan, ”Trädgårdsstaden 1900–1920” 26/3 2025
 <<https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/staden-vaxer/tradgardsstaden/>> (20/8 2025).
- Storm, Roland, *Väsby förr: En fotografisk resa hundra år tillbaka* (Upplands Väsby 2012).
- Strömberg, Lars & Westerståhl, Jörgen, *De nya kommunerna: en sammanfattning av Kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar* (Stockholm 1983).
- 5 § Allmänna stadganden, M:ts nåd. Förordning om kommunalstyrelse på landet: gifven Stockholms slott den 21 maj 1862, Sveriges Rikes Lag 1907.

Att få tillbaka en bit av sitt gamla jag

– Gammalsvenskbyborna i den svenska dagspressen under sommaren 1929

JULIUS LJUNGSTRÖM
LUNDS UNIVERSITET

Abstract

I denna artikel undersöks hur svensk dagspress skildrade svenskbybornas ankomst till Sverige – en grupp på runt 900 personer med svenskt ursprung som utvandrat från Gammalsvenskby i dåvarande ukrainska SSR till Sverige. Genom en kvalitativ analys av sex dagstidningar – tre borgerliga och tre socialistiska – kartläggs vilka föreställningar om svenskhet och modernitet som förmedlades i rapporteringen. Resultaten visar att den borgerliga pressen i hög grad präglades av en nostalgisk allmogeromantik där svenskbyborna framställdes som bärare av en ursprunglig svenskhet. Inom vänsterpressen tonades däremot svenskheten ner och betoningen låg i stället på deras bristande anpassning till det moderna samhället. Den svenska dagspressens beskrivningar relateras även till tidigare svensk- och finlandssvenska besökarens beskrivningar av Gammalsvenskby under 1800-talet. Undersökningen belyser på så vis hur en grupp utlandsboende svenskar blev en spegel för samtida idéer om nationell identitet och modernitet.

Nyckelord: Gammalsvenskby, nationalism, modernitet, nationalromantik, dagspress

Inledning

Klockan halv sju på morgonen den 1 augusti 1929 anlände en ångbåt till Trelleborgs hamn. Svenska flaggor hade rests i hamnområdet och ovanför en äreport kunde man läsa orden ”Välkomna till Sverige”.¹ I spänd förväntan hade en folksamling med prins Carl i spetsen samlats på kajen. De som klev av båten var svenskbyborna – den grupp på runt 900 personer som fram till nyligen hade befolkat Gammalsvenskby vid Dnjeprs västra strand i Ukrainska SSR.² Prinsen höll tal och hälsade svenskbyborna välkomna till det fosterland som de så länge hade drömt om att få återvända till. På flera sätt rörde det sig om en förmodern bondebefolkning som på grund av sin avskildhet från Sverige inte hade följt med i 1800-talets moderniseringsprocesser.³ I denna artikel undersöks hur

¹ Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria* (Stockholm 2005), s. 269.

² I artikeln används följande benämningar synonymt: *gammalsvenskebybor*, *svenskebybor*, *bybor* och *gammalsvenskar*.

³ Piotr Wawrzyniuk, ”The Making of Gammalsvenskby 1881–1914: Identity, myth and imagination”, Piotr Wawrzyniuk & Julia Malitska (red.), *The lost Swedish tribe: Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine* (Stockholm 2014), s. 91.

dagspressen skildrade svenskbybornas ankomst till Sverige och vilken syn på svenskhet och modernitet som förmedlades genom rapporteringen.

Undersökningens källmaterial utgörs av svenska dagstidningsartiklar. Svenskbybornas resa till Sverige bestämdes och annonserades i juni och genomfördes mellan den 23 juli och den 2 augusti 1929. Sommar månaderna 1929 är därför studiens tidsram. För att belysa hur byborna uppfattades från olika politiska håll har tre borgerliga respektive socialistiska tidningar valts ut: *Svenska Dagbladet*, *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet* respektive *Arbetet*, *Arbetaren* och *Norrskensflamman*. Det breda tidningsurvalet gör det möjligt att spegla hela den debatt om svenskbyborna som utspelade sig i dagspressen samt de idéer om modernitet och svenskhet som uttrycktes där.

Från Dagö till Jönköping via Dnjepr

Efter freden i Nystad 1721 fick Sverige avträda stora delar av sina besittningar i norra Baltikum till Ryssland, däribland ön Dagö som sedan 1200-talet befolkats av svenskar. Under 1780-talet hamnade Dagösvenskarna i en rättstvist med godsägaren Magnus Stenbock. Tvisten löstes genom att den ryska kejsarinnan Katarina II lät anvisa mark åt svenskarna i det nyerövrade område som utgör dagens Ukraina. År 1781 begav sig runt 900 Dagösvenskar till fots mot den södra delen av det ryska kejsardömet; av dessa överlevde ungefär hälften resan. Knappt ett år senare anlände Dagösvenskarna till Dnjeprs västra strand där de grundade samhället Gammalsvenskby.⁴

Under andra halvan av 1800-talet såg byn spirande välstånd och befolkningstillväxt – en utveckling som fick ett abrupt slut i samband med första världskriget och den ryska revolutionen 1917. Kontakter med Sverige knöts och byborna fick nödhjälp förmedlat via Röda Korset. Under 1920-talet växte viljan bland svenskbyborna att emigrera till Sverige. Emigrationen motiverades av det hot som den nya sovjetstaten utgjorde mot byns lutheranska tro och svenska kultur men även av rädslan för jordbrukskollektivisering. Svenskbyborna fick i juni 1929 inresetillstånd till Sverige och utresetillstånd från Sovjetunionen på ett gemensamt avgiftsfritt pass. Svenska Röda Korset utsågs till huvudman för resan till Sverige som skulle gå med båt från Cherson till Constanța, tåg till Sassnitz och slutligen med båt till Trelleborg.⁵

Den 25 juni tillsattes en kommitté av företrädare för svenska Röda Korset och Socialstyrelsen. Denna fick uppdraget att ta emot och inkvartera svenskbyborna för att sedan stödja deras etablering i det svenska samhället.⁶ Den 1 augusti 1929 anlände de runt 900 svenskbyborna till Trelleborgs hamn. De mottogs av prins Carl som var ordförande i gammalsvenskbykommittén och

⁴ Jörgen Hedman & Lars Åhlander, *Historien om Gammalsvenskby och svenskättlingarna i Ukraina* (Visby 2023), s. 30–31.

⁵ Hedman & Åhlander (2023), s. 173.

⁶ Jan Utas, *Svenskbyborna: Historia och öde från trettonhundra till nu* (Visby 1959), s. 220.

det svenska Röda Korset. Från Trelleborgs hamn transporterades svenskbyborna med tåg till Jönköping där de inkvarterades i gamla regementskaserner i väntan på att bli utplacerade i det svenska jordbruket.⁷

Svenskbyborna hade förespeglats en sammanhållen by på svensk mark. Mot slutet av sommaren stod det klart att kommittén inte hade råd att köpa upp tillräckligt många gods för att hålla byborna samlade. I stället spreds byborna runt om i landet för att lära sig det svenska jordbruket. Flera av dem hade tidigare varit självägande bönder men blev nu utplacerade som statardrängar och ladugårdskarlar, vilket skapade missnöje bland svenskbyborna.⁸ Redan i augusti samma år började man därför undersöka möjligheten att emigrera till Kanada, vilket ett åttiotal svenskbybor så småningom gjorde. I Sverige utsattes även svenskbyborna för agitation från svenska kommunister. Påverkade av svenska kommunisters agitation och av hemlängtan återvände 243 svenskbybor till Gammalsvenskby, där en kolchos grundades.⁹ De drygt 600 svenskbyborna som stannade i Sverige assimilerades så småningom i det svenska samhället. Många av deras ättlingar bor idag på Gotland där en hembygdsförening högtidlighåller ankomsten till Sverige den 1 augusti varje år.¹⁰

Moderniteten och svenskheten

I fokus för undersökningen står de föreställningar om modernitet och svenskhet som uttrycktes om svenskbyborna. Med begreppet *modernisering* avses de processer som världen genomgått de senaste två seklerna, till vilka räknas bland annat industrialisering, demokratisering, alfabetisering och sekularisering.¹¹ Dessa processer anses ha skapat ett föränderligt samhälle som ställs i kontrast till en förmodern traditionell gemenskap.¹² I föreliggande undersökning är utgångspunkten att svenskbybornas resa till Sverige år 1929 innebar ett möte mellan en förmodern bondebefolkning och ett modernt svenskt samhälle.

En annan del av 1800-talets modernisering var nationalismens framväxt. Till grund för nationalismen låg nationella föreställningar med anspelning på förmoderna historiska skeenden och ideal.¹³ Ett exempel på en nationell föreställning med relevans för denna undersökning berör den svenske bonden. Denna föreställning kan spåras till 1800-talets göticism där Sveriges förlust av Finland fick diktare som Tegnér och Geijer att söka efter nationella symboler för tapperhet och

⁷ Hedman & Åhlander (2023), s. 205–206.

⁸ Hedman & Åhlander (2023), s. 208.

⁹ Hedman & Åhlander (2023), s. 239.

¹⁰ Lars Åhlander, "svenskbyborna", *Nationalencyklopedin* (n. å.).

¹¹ Katarina Ek-Nilsson, "Det moderna och det postmoderna", *Nätverket* 20:1 (2016), s. 10.

¹² Charlotte Tornbjör, *Den nationella modern: Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund 2002), s. 37.

¹³ Rune Johansson, "Konstruktionen av svenskheten", Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm 2001), s. 137.

frihetslängtan. De framställde den svenska landsbygden som genuin och ofördärvad i kontrast till den hastigt förändrande stadsmiljön.¹⁴ I centrum stod den självägande odalbonden, som i rakt nedstigande led från vikingen fick representera frihetslängtan, sinneslugn och hederlighet.¹⁵ Däremot undvek man i regel den svenska allmogens mindre smickrande egenskaper förknippade bland annat med trångsynthet och avund.¹⁶ Föreställningen om den svenska bonden aktualiserades när svenskbyborna – som till stor del var just bönder – anlände till Sverige.

Allmogerotantiken blev i sin tur en gemensam nämnare för de olika skepnader som den svenska nationalismen antog under 1900-talets första hälft. Historikern Henrik Berggren skiljer mellan ett storsvenskt och ett lillsvenskt nationellt projekt som intog olika ståndpunkter i samband med unionsupplösningen, försvarsstriden och rösträttskampen.¹⁷ Det storsvenska projektet var explicit antimodernt, militaristiskt och tillbakablickande mot Sveriges stormaktstid. Det lillsvenska projektet bejakade i stället politisk modernisering i form av demokrati och jämlikhet och åberopade den självägande och upproriska bonden för att betona svenskens naturliga känsla för frihet och självständighet.¹⁸

Även den politiska vänstern påverkades av nationalismens framfart. Historikern Christer Strahl har visat hur nationalistiskt tankegods vann insteg i de svenska socialdemokraternas retorik runt förra sekelskiftet. Arbetarna betraktades som ett bärande folkelement. Genom sociala reformer förväntades de bekämpa den fosterlandslösa kapitalismen.¹⁹ Även Henrik Berggren har belyst relationen mellan socialdemokratin och nationalismen men då med fokus på 1930-talets folkhemsprojekt. Folkhemsprojektet innebar enligt Berggren en sammanjämkning mellan ett socialistiskt jämlikhetsideal och en lillsvensk tolkning av historien.²⁰ I föreliggande studie relateras bilden av svenskbyborna till de idéer om svenskhet och modernitet som skisserats ovan.

Bilden av Gammalsvenskby

Denna undersökning är inriktad mot hur bilden av svenskbyborna konstruerades i den svenska dagspressen. Den tidigare forskning som är mest relevant för undersökningen utgörs av historikern Piotr Wawrzeniuk's artikel "Formering till modernitet – Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904" från 2010. Wawrzeniuk undersöker hur den offentliga bilden av

¹⁴ Johansson (2001), s. 137.

¹⁵ Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige: Det nationellas förvandlingar* (Stockholm 1993), s. 140.

¹⁶ Ehn *et al* (1993), s. 140.

¹⁷ Henrik Berggren, "Den framåtvända ängeln: Nationalism och modernitet i Sverige under 1900-talet", i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm 2001), s. 82.

¹⁸ Berggren (2001), s. 82.

¹⁹ Christer Strahl, *Nationalism och socialism: Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914* (Lund 1983), s. 151.

²⁰ Berggren (2001), s. 86.

Gammalsvenskby konstruerades av dess svenska och finlandssvenska besökare. En av besökarna var den finlandssvenske språkvetaren Herman Vendell som reste till byn år 1881 för att studera den gammalsvenska dialekten. Svekomanen Vendell fäste stor vikt vid bybornas svenska drag vilka betraktades som hotade av grannbyarnas förtyskningssträvanden.²¹

Året därpå besöktes Gammalsvenskby av den svenske löjtnanten Peter Tersmeden. Han uppmanade byborna att söka kontakt med sina trosfränder i Sverige och uppmärksammade prins Carl på bybornas belägenhet.²² Tersmeden och prins Carl representerade en nationalkonservativ hållning där byborna sågs som levande länkar till Sveriges stormaktstid. Om Vendell sökte efter det oförvanskade svenska sökte Tersmeden snarare efter svenska praktbönder – individer som var rotade i en stolt svensk tradition och som kunde tillskrivas hög moralisk resning.²³

Lärarinnan Emma Skarstedt skickades till Gammalsvenskby år 1899 på uppdrag av föreningen Kvinnliga Missionsarbetare. Skarstedts officiella ärende i byn var att undervisa i slöjd men i praktiken fungerade hon som bibelkvinna. Till skillnad från tidigare besökare var hon kritisk till bybornas traditionella seder och problematiserade fattigdomen och dryckenskapen i byn. Som representant för missionsrörelsen ville Skarstedt framför allt modernisera bybornas föräldrade trosutövning som ansågs mer präglad av ritualer än av den personliga relationen till Gud.²⁴

Skarstedts svårigheter med väckelsearbetet gjorde att hon reste hem till Sverige och utbildade sig till sjuksköterska. Ett år senare återvände hon övertygad om att vägen till svenskbybornas hjärtan skulle gå via sjukstugan. Även nu mötte hon motstånd då byborna med sina åkommor hellre tog hjälp av kloka gummor än av Skarstedts moderna sjuksköterskekunskaper.²⁵ Till skillnad från tidigare besökare romantiserade alltså inte Skarstedt bybornas svenskhet. Det viktiga var i stället att svenskbyborna inte stod det moderna Sverige efter vad gällde religion, nykterhet och sjukvård.²⁶

Wawrzyniuk beskriver de tre besökarna som representanter för olika sätt att hantera modernitetens utmaningar. Besökarna förenades i synen på byborna som svenskar: ”Gammalsvenskby kunde vara ett ruralt Arkadien, en reservoar av dygder, men även en plats av lidande och nöd, där misären och efterblivenheten gjordes till byns egenskaper”.²⁷ I föreliggande undersökning utgör de tidigare besökarnas skildringar av svenskbyborna en fond mot vilken 1929 års dagspress jämförs.

²¹ Piotr Wawrzyniuk, ”Formering till modernitet: Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904”, *Historisk tidskrift för Finland* 95:2 (2010), s. 260.

²² Wawrzyniuk (2010), s. 262.

²³ Wawrzyniuk (2010), s. 267.

²⁴ Wawrzyniuk (2010), s. 262–263.

²⁵ Wawrzyniuk (2010), s. 264.

²⁶ Wawrzyniuk (2010), s. 257.

²⁷ Wawrzyniuk (2010), s. 267.

En nostalgisk spegelbild av det förgångna

Projektet att föra hem svenskbyborna stöttades av flera aktörer inom svensk borgerlighet och kristenhet, däribland ärkebiskopen Nathan Söderblom och författaren Elsa Beskow, men även av föreningarna Rädda Barnen och Kvinnliga Missionsarbetare. Den borgerliga dagspressen blev en viktig kanal för engagemanget. Med på resan till Sverige var journalisterna Erik Wilhelm Olson (*Svenska Dagbladet*), Nils Styrbjörn Lundström (*Aftonbladet*) och Oscar Rydqvist (*Dagens Nyheter*).²⁸

Erik Wilhelm Olsons första intryck av byborna var: ”trygga, säkra människor, påminnande om svensk skärgårdsbefolkning i utseende och sätt att vara, och de schalletklädda, godmodiga kvinnorna, som verka som om de kommit direkt från Roslagen”.²⁹ Bybornas goda svenskkunskaper förstärkte ytterligare det äktsvenska intrycket: ”En obetydlig accent röjer, att de icke äro rikssvenskar och [...] [d]et ordförråd de äga, är förvånansvärt rikt”.³⁰ I ett senare reportage kontrasterades bybornas enkla vanor mot de moderna svenskarnas:

All denna högtidlighet, allt detta ceremoniösa, som vi svenskar tycka så mycket om, är när allt kommer omkring till en viss grad bortkastat på dessa människor, som i generationer levat i enkelheten, stillheten och storheten nära jorden. Därför ha de tysta handslagen, de vänliga leendena, de enkla välkomnande orden från menige man längs färdvägen säkert betytt mera för dem än alla de högtidliga akterna.³¹

Byborna förknippades alltså med en jordnära enkelhet förbunden med bondelivsstilen. Denna enkelhet ställdes i positiv kontrast till den högtidlighet som mötte dem under resan till Jönköping. Ett liknande intryck gjordes på *Aftonbladets* Nils Styrbjörn Lundström som kopplade ihop bybornas svenskhet med deras goda karaktär: ”Det är annat att ha med dem att göra än med turkar och ryssar. Här känner man frändskapen och att man kan lita på dem”.³² I samband med en begravning innan avfärden jämfördes bybornas trosutövning med de moderna svenskarnas:

Sällan eller aldrig har väl en svensk man varit närvarande vid ett tillfälle, när ritualens ord gjort ett mer gripande intryck. Det kärva allvar, med vilket det lästes, den litet främmande brytningen och underström av äkta känsla och levande övertygelse, som bar upp den, skall aldrig förglömmas. Det var tro och gudsfruktan, ärlig, äkta och naiv, sådan som man sällan träffar på i våra dagar.³³

Till skillnad från Emma Skarstedt såg alltså Lundström bybornas trosutövning som äktare och genuinare än de moderna svenskarnas. Lundström gav även flera exempel på positiva egenskaper hos byborna utan explicit anknytning till deras svenskhet: den goda personliga hygienens vittnade

²⁸ Utas (1959), s. 207.

²⁹ Eveo, ”Gammalsvenskbyborna ha nu anträtt resan till sina fäders land.”, *Svenska dagbladet* (SvD) 24/7 1929.

³⁰ Eveo, ”Gammalsvenskbyborna ha nu anträtt resan till sina fäders land.”, (SvD) 24/7 1929.

³¹ Eveo, ”Svenskbyborna i Jönköping”, (SvD) 3/8 1929.

³² ”Den stora dagen i Cherson”, *Aftonbladet* 30/7 1929.

³³ ”Den stora dagen i Cherson”, *Aftonbladet* 30/7 1929.

om god uppfostran och deras kunskaper i svenska, tyska och ryska tydde på hög beläsenhet.³⁴ Den goda karaktären illustrerades av en händelse där tre överförfriskade män gjorde oväsen på kajen:

Var det verkligen några av våra bybor, som fallit offer för spriten? [...] Det skar som ett styng genom hjärtat likväl, och det var med verklig lättnad vi erforo, att de unga männen inte hörde till oss [...] I själva verket är vårt förtroende för Gammalsvenskbyborna så oinskränkt, att vi ångra om vi ens ett enda ögonblick kunnat tveka ifråga om pålitligheten hos en enda av dem.³⁵

Lundström hade följaktligen höga förväntningar på byborna vars kultur ansågs obesmittad av samtidens problem med dryckenskap i stadsmiljö. *Aftonbladets* bild av svenskbyborna framstod därmed som raka motsatsen till Emma Skarstedts. Där hon såg efterblivenhet, vidskeplighet och dryckenskap såg Lundström gudsfruktan, allmänbildning och nykterhet.

Av *Svenska Dagbladets* och *Aftonbladets* utsända reportrar framställdes alltså byborna som äkta svenskar som trots sin isolation från hemlandet var djupt rotade i en svensk allmoge. Den jordnära enkelheten och den intensiva gudsfruktan framställdes i ett nostalgiskt skimmer i kontrast till den moderna svenska kulturen.

Modernitet i marginalen

I den borgerliga dagspressen kunde ibland även skönjas en försiktigt positiv inställning till modernisering vad gällde svenskbyborna. Ett exempel återfinns i *Svenska Dagbladets* reportage om den unga svenskbybon Maria Albers: "Det är onekligen rätt egendomligt att mitt bland de lätt igenkännliga gammalsvenskbyborna träffa på en människa, som tyckes stamma från en annan ras, med finskurnare drag, ljusare, med något av vildrosens fräschhet över sig".³⁶ Albers beslut att klä sig i kortärmad klänning ansågs vittna om ett självständigt sinne och en vilja att assimileras i det moderna Sverige.³⁷

En liknande tankegång uttrycktes i Märta Lindqvists reportage från förläggningen i Jönköping. Å ena sidan lovordades byborna i vanlig ordning för sin körsång samt för sin "beredvillighet, ordning och renlighet".³⁸ Å andra sidan nämndes också svårigheterna för förläggningens lärare att samla ihop svenskbybarnen efter raster – något som varken berodde på "kiv eller okynne, bara den fullkomligaste obekantskap med det civiliserade samhällets disciplinära former".³⁹ Denna enda kritik som Lindqvist riktade mot svenskbyborna skulle alltså inte förstås som en inneboende brist hos svenskbybarnen utan som en följd av deras uppväxtmiljö.

³⁴ N. S. L., "Svenskbybornas ankomst till Sverige.", *Aftonbladet* 2/8 1929.

³⁵ N. S. L., "Med svenskbyborna i triumf genom Ungern och Rumänien", *Aftonbladet* 1/8 1929.

³⁶ Jim, "Vildros.", *Svenska dagbladet (SvD)* 11/8 1929.

³⁷ Jim, "Vildros.", *Svenska dagbladet (SvD)* 11/8 1929.

³⁸ Quelqu'une, "Svenskbybarnen på skolbänken.", (*SvD*) 16/8 1929.

³⁹ Quelqu'une, "Svenskbybarnen på skolbänken.", (*SvD*) 16/8 1929.

Den utsände reporter som tydligast uttryckte en positiv inställning till bybornas modernisering var *Dagens Nyheter*s Oscar Rydqvist. Rydqvist beskrev den unge svenskbybon Johannes Utas som präglad av en naiv patriotism från omkring 1800: ”Men vad gör det? En redbar fyr är han, och få svenska bondpojkar borde kunna slå honom på fingrarna i hans stycken”.⁴⁰ Utas redbarhet kompenserade därmed för hans gammalmodighet som annars låg honom i fatet i det moderna Sverige.

Till skillnad från hans kollegor i högerpressen förväntade sig Rydqvist språkförbistring och inavel av svenskbyborna. Vid mötet med byborna kom dessa förväntningar på skam: ”Men sannerligen man märker någon svårighet att förstå byborna, och sannerligen man kan tala om någon degeneration i typen”.⁴¹ Rydqvist läste också in ett slaviskt drag hos byborna: ”Byborna ha den svenska bondens redbarhet, men samtidigt ha de sydryssens livlighet och förmåga att tala med gester och ord”.⁴² Rydqvist var alltså mindre nationalistisk och mer moderniseringsvänlig än högerpressens andra utsända korrespondenter, samtidigt som han instämde i stora drag med bilden av svenskbyborna som svenska praktbönder av det rätta virket. Denna klivna inställning till moderniteten innebär att den socialdemokratiskt sinnade Rydqvist kan placeras i en lillsvensk idékontext där det förflutna brukades i syfte att modernisera det politiska livet i Sverige.

Assimilation eller bevarande av det gammalsvenska?

Brytningen mellan nostalgi och modernisering fick sitt skarpaste uttryck i debatten om svenskbybornas framtid i Sverige. *Svenska Dagbladets* Märta Lindqvist betraktade svenskbybornas resa till Sverige som en historiskt unik händelse. I framtiden skulle denna symbolisera hur det svenska moderlandet stod upp mot bolsjevismen genom att öppna sin famn för sin östliga folkspillra.⁴³ Lindqvist beskrev svenskbyborna som ett segt och tåligt folk som med hemlängtan i bröstet bröt upp ur fiendeland för att ödmjukt söka sig hem till Sverige.⁴⁴ För Lindqvist var alltså bybornas hemlängtan och det bolsjevikiska hotet den självklara förklaringen till bybornas beslut att emigrera till Sverige.

I *Dagens Nyheter* uttrycktes en svalare inställning till projektet att ta svenskbyborna till Sverige. I notiser och reportage inför resan varnade man för att projektet var förhastat och riskerade att skada Sveriges heder.⁴⁵ Svenskbybornas val att emigrera till antingen Sverige eller Kanada betraktades i en insändare ur ett krasst ekonomiskt perspektiv:

⁴⁰ Oscar Rydqvist, ”När ’Feruzan’ hämtade Gammalsvenskbyborna”, *Dagens Nyheter* (DN) 31/7 1929.

⁴¹ Oscar Rydqvist, ”När ’Feruzan’ hämtade Gammalsvenskbyborna”, (DN) 31/7 1929.

⁴² Oscar Rydqvist, ”När ’Feruzan’ hämtade Gammalsvenskbyborna”, (DN) 31/7 1929.

⁴³ Quelqu’une, ”De niohundra.”, (*SvD*) 20/7 1929.

⁴⁴ Quelqu’une, ”De niohundra.”, (*SvD*) 20/7 1929.

⁴⁵ ”Hos pressgrannar”, (DN) 8/7 1929; ”Svenskbyborna kosta pr månad 50,000 kronor.”, (DN) 16/7 1929.

Man kan ju knappast tycka annat än att det vore synd att först kosta på dessa människor rätt mycket omsorger och pengar för att sedan skänka arbetskraften till en främmande stat, när man väl fått den. Naturligtvis kan man inte hindra dem som vilja att senare ge sig över, men nog tycks det bra onödigt att uppmuntra en sådan tanke.⁴⁶

Tvärtemot *Svenska Dagbladets* Märta Lindqvist fäste denna skribent ingen vikt vid att svenskbyborna emigrerade just till Sverige. I liberala *Dagens Nyheter* var alltså fosterlandskärleken som motiv till svenskbybornas emigration klart nedtonad jämfört med i konservativa *Svenska Dagbladet*.

Skillnaden mellan de två dagstidningarna synliggjordes ytterligare då svenskbyborna hade inkvarterats på förläggningen i Jönköping och debatten om deras framtid i Sverige tog vid. Debatten inleddes med en insändare i *Svenska Dagbladet* undertecknad Anshelm Berglöf, president för Göta hovrätt och ansvarig för bybornas inkvartering. Enligt Berglöf hade byborna i sitt materiella elände på den sydryska steppen ändå varit obesmittade av allt det onda som följt i moderniseringens kölvatten.⁴⁷ Psalmsången, präktigheten och schalettbärandet var ädla drag som hotades av den degenererade moderna svenska kulturen: ”Hur länge skall sången ljuda frisk och stark? [...] Hur länge ska det dröja innan dessa ungdomar förvandlas till flabbiga ’jazzbönor’ och ’skärpäckel’?”⁴⁸ Berglöfs oväntade lösning på problemet var att inrätta en ny Gammalsvenskby på svensk mark som kunde tjäna som vallfärdsort för moderniserade svenskar. Insändaren avslutades med en vädjan: ”Var rädd om dem. Ej alls i arbetet. Det tåla de nog. Men om allt det gamla vackra äkta ’fornsvenska’ de föra med sig hit”⁴⁹.

Om tidigare skribenters inställning till byborna har benämnts som nostalgisk kan Berglöfs snarare kallas reaktionär – närmast påminnande om Peter Tersmedens nationalkonservativa hållning ett drygt halvsekel tidigare. Berglöf replikerades en dag senare i en insändare i *Dagens Nyheter*. Den anonyme skribenten pläderade för att engagemanget för svenskbyborna borde bota i mer än dagssensation och historisk romantik:

Det är arbetsfolk som har kommit hit, säkerligen med en mycket nykter syn på sig själva och tillvaron, fast de kanske kläda sina intryck och meningar i ett tungomål som för våra öron kan ta sig gammaldags poetiskt ut. Översatt till nutida språk betyder helt säkert: Vi vilja bli svenska som ni andra.⁵⁰

Under den ålderdomliga fernissan doldes alltså en mentalitet inriktad mot hårt arbete och en vilja att assimileras med de moderna svenskarna. Tankarna förs till Emma Skarstedt som ville modernisera gammalsvenskarna med evangelisering och modern sjukvård.

⁴⁶ Col., ”Fem delegater avreste på fredagen till Kherson. Nya anbud om jordförvärv.”, (DN) 13/7 1929.

⁴⁷ Anshelm Berglöf, ”Svenskbyn bör återuppstå här i Sverige”, (SvD) 7/8 1929.

⁴⁸ Anshelm Berglöf, ”Svenskbyn bör återuppstå här i Sverige”, (SvD) 7/8 1929.

⁴⁹ Anshelm Berglöf, ”Svenskbyn bör återuppstå här i Sverige”, (SvD) 7/8 1929.

⁵⁰ Mac, ”Museisvenskar?”, (DN) 8/8 1929.

Slutrepliken i debatten gick till den berömde målaren Gustaf Cederström och publicerades i *Aftonbladet* den 19 augusti. Cederström ville hålla samman byborna i en nyupprättad Gammalsvenskby på Gotland: ”När man är nog lycklig att på det här sättet hava fått tillbaka en bit av sitt gamla jag, bör man göra allt för att bibehålla den oförfalskad”.⁵¹ Det svenska samhällets strävan mot nivellering medförde enligt Cederström ”att livet för alla blivit mer värt att leva men nog varit till förfång för personligheten”.⁵² Den nyupprättade byn skulle dock inte syfta till att konservera den gammalsvenska kulturen som museiobjekt. Istället skulle byn tillåta gammalsvenskarna att ”leva fram sitt liv i sin gamla ärvda tro, sina traditioner, utveckla sig med tillgodogörande av det goda vår tid bjuder, aktsamma om sina nedärvda goda egenskaper”.⁵³ Gotland ansågs lämpa sig väl för denna gyllene medelväg: ”avskild visserligen från men dock i livligt samband med moderjorden, vilket kan betraktas som ett skydd mot alltför hastiga svängningar”.⁵⁴ På Gotland skulle alltså gammalsvenskarna anamma modernitetens fördelar samtidigt som de skyddades mot dess avarter.

I den borgerliga dagspressen bröts sammanfattningsvis olika förhållningssätt till moderniteten mot varandra. Anshelm Berglöfs nationalkonservativa antimodernism ställdes mot den moderniseringsivriga linjen som uttrycktes i *Dagens Nyheter*. Här framstod Cederströms förslag som en kompromiss där den nostalgiska allmogerosantiken jämkades samman med en insikt om gammalsvenskarnas oundvikliga assimilering till moderna svenskar.

Svenskbyborna sedda genom arbetarrörelsens lins

Den borgerliga entusiasmen för svenskbyborna delades inte av vänstern. I den socialistiska pressen uttrycktes i regel motstånd till projektet att ta gammalsvenskarna till Sverige. Socialdemokratiska *Arbetet* var den tidning som skrev mest om händelsen och den enda med utsänd korrespondent på resan. Denna korrespondent anslöt dock först i samband med färjepåstigningen i Sassnitz. Hans första intryck av byborna skiljde sig kraftigt från högerpressens:

[E]tt beklämmande intryck av fattigdom och förtryck. I kupéfönstren skymtade främmande typer, folk i underligt ålderdomliga kläder. Var det verkligen svenskar av det tjugonde århundradet eller var det inte förryskade ättlingar av svenska förfäder? Breda ansikten härjade och märkta av ett hårt liv, inte ett spår av västerländsk nutid.⁵⁵

Deras svenskhet ifrågasattes alltså samtidigt som deras anletsdrag associerades mer till förmodernt armod än ursvensk stolthet. Samtidigt påpekades att det rörde sig om ett ”tillgängligt och vänligt

⁵¹ Gustaf Cederström, ”Gammalsvenskbyborna”, *Aftonbladet* 19/8 1929.

⁵² Gustaf Cederström, ”Gammalsvenskbyborna”, *Aftonbladet* 19/8 1929.

⁵³ Gustaf Cederström, ”Gammalsvenskbyborna”, *Aftonbladet* 19/8 1929.

⁵⁴ Gustaf Cederström, ”Gammalsvenskbyborna”, *Aftonbladet* 19/8 1929.

⁵⁵ Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.

folk” som trots sin okunskap om den moderna världen förstod att inget paradys väntade i Sverige.⁵⁶ Som exempel på efterblivenhet anfördes bybornas trosutövning där associationen gick till 1850-talets svenska landsortsbefolkning: ”För Gammalsvenskby är gud en mycket påtaglig och allsmäktig och barmhärtig Gud Fader, och djävulen är å andra sidan en minst lika påtaglig potentat”.⁵⁷ Det som *Aftonbladets* reporter såg som äkta och intensiv gudstro framställdes i *Arbetet* som ålderdomlig gudsfruktan. Enligt samma skribent handlade inte heller bybornas val av Sverige så mycket om fosterlandskänsla som om krass bedömning av försörjningsmöjligheter: ”Att det blivit Sverige, är ju helt naturligt, de tala och läsa vårt lands språk och ha möjligen någon liten spillra kvar av förfädernas svenskhet”.⁵⁸ Som slutplädering manades till besinning inför detta förvisso intressanta företag: ”Hur deras utveckling till medborgare i ett kulturland skall gestalta sig, får framtiden utvisa. För folkpsykologerna borde dessa gammalsvenskar i nutid kunna bli ett intressant studiematerial”.⁵⁹

Den 30 augusti jämfördes insamlingen till svenskbyborna med den aktuella insamlingen till strejkande lantarbetare i Kalmar län. Till skillnad från den senare ansågs insamlingen till svenskbyborna präglad av ”gammalborgerliga element” oförenliga med klasskampen.⁶⁰ Denna prägel personifierades av en kvinna ombord på båten till Trelleborg:

Jag hörde på båtresan en fjollig fru, som var fullkomligt utom sig av begeistring över de nya, härliga svenskarna, som hon uttryckte sig. Hädanefter skulle hon aldrig titta efter vanliga svenska hembiträden, nej, det skulle bli gammalsvenskbyflickor med deras ärliga ansikten och ödmjuka, vackra sätt.⁶¹

Fruns känslösvallande inställning till svenskbyborna känns igen från de borgerliga resereportagen som indirekt hamnade i reporterns skottglugg. I *Arbetets* resereportage avromantiserades alltså svenskbyborna samtidigt som deras koppling till Sverige tonades ned.

Fosterländsk svindel

I den socialistiska dagspressen ägnades stor möda åt att kritisera borgerligheten för det ansvarslösa projektet att föra svenskbyborna till Sverige. *Arbetet* varnade tidigt under sommaren för att svenskbyborna skulle få svårt att försörja sig i sitt nya hemland: ”[...] de kunna ej leva på känslopjunket om hur härligt det är att se dem hemma i sitt gamla hederliga fosterland”.⁶² När resan väl var påbörjad anklagade chefredaktören Allan Vougt projektets organisatörer för en

⁵⁶ Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.

⁵⁷ Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.

⁵⁸ Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.

⁵⁹ Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.

⁶⁰ Lei, ”En slant och två insamlingar.”, *Arbetet* 30/8 1929.

⁶¹ Lei, ”En slant och två insamlingar.”, *Arbetet* 30/8 1929.

⁶² ”Sagt och skrivet”, *Arbetet* 9/7 1929.

ansvarslöshet utan motstycke i modern tid. Istället för ursvenska, flitiga och tacksamma framställdes svenskbyborna som avlägsna släktingar lurade till att tro att den svenska jorden skulle vara lika lättarbetad som den ukrainska.⁶³ Precis som *Arbetets* utsände korrespondent satte Vougt svenskbyborna i relation till de inhemska svenska arbetarna:

[D]eras många gånger heroiska kamp för livet omgives icke av någon romantisk (sic) glans. Trötta, böjda och grå försvinna de i massan av medmänniskor och de ha ingenting som kan väcka intresse däruppe på höjderna.⁶⁴

De inhemska arbetarnas kamp ansågs alltså mer beundransvärd än svenskbybornas eftersom den inte förmådde entusiasmera överheten med fosterländskt känslösvall.

I *Arbetarens* första artikel om svenskbyborna medgavs att byborna hade skäl att vilja lämna byn med tanke på den plundring som följde i de vita generalernas spår. Lösningen till detta problem stavades dock enligt skribenten ekonomiskt bistånd. Biståndet skulle gå till de ”arbetssamma och skötsamma” byborna för att inte bidra till den Sverigefeber som omöjliggjorde fortsatt arbete på den ukrainska svartmyllan. Sverigefebren förklarade också bybornas uppskruvade förväntningar: ”Hittills ha de olyckligtvis levat i den befängda tron, att komma de blott till Sverje, ja, då ha de uppnått sina drömmars stora mål”.⁶⁵ Trots denna hårda kritik ifrågasattes inte bybornas svenskhet. I stället ansågs de överlägsna sina ryska och tyska grannar vad gällde självständighet och intelligens.⁶⁶ Paradoxalt nog betonades därmed bybornas intelligens samtidigt som de framställdes som grundlurade av fosterländsk propaganda.⁶⁷

Tidningen *Norrskensflamman* var desto mer kritisk till svenskbyborna. Den gammalsvenska pastorn Kristoffer Hoas utpekades som ansvarig för skönmålningen av Sverige och svartmålningen av Sovjetunionen.⁶⁸ Precis som i den övriga vänsterpressen nämndes också de fattiga svenskarna som kontrasterades mot ”storsvenskarna, som i sin nationella blindhet tagit på sin lott att föra Gammalsvenskbyborna till ett bättre och gynnsammare land än den avkrok av världen som hittills svarat för att de haft sin brödbit för dagen”.⁶⁹ Även i *Norrskensflamman* fästes stor vikt vid skillnaderna mellan den svenska och den ukrainska jordmånen:

Någon svartmylla av det slag som svenskbyborna är vana vid finns inte i Sverge. Här växer inga mullbärsträd eller vinstockar. Den goda jord som finns, den har godsägare och andra kapitalister lagt beslag på, och den släpper de inte. En tia kan de nog ge för ”fosterlandet” men jorden, den behåller de.⁷⁰

⁶³ A- V-gt, ”Transporten mot Norden.”, *Arbetet* 25/7 1929.

⁶⁴ A- V-gt, ”Transporten mot Norden.”, *Arbetet* 25/7 1929.

⁶⁵ ”Nationalistisk svindel kring Gammalsvenskby.”, *Arbetaren* 4/7 1929.

⁶⁶ ”Nationalistisk svindel kring Gammalsvenskby.”, *Arbetaren* 4/7 1929.

⁶⁷ ”Aktuella problem”, *Arbetaren* 17/7 1929.

⁶⁸ ”Gammalsvenskbys ’svenska ättlingar’ väntar paradiset.”, *Norrskensflamman* 3/7 1929.

⁶⁹ ”Gammalsvenskbys ’svenska ättlingar’ väntar paradiset.”, *Norrskensflamman* 3/7 1929.

⁷⁰ ”100, 000 kronor”, *Norrskensflamman* 12/7 1929.

Som motvikt till den borgerliga pressens allmogeromantik antyddes alltså en romantisering av den ukrainska svartmyllan som kontrasterades mot den kapitalistiskt exploaterade svenska jorden.

I ett reportage i *Norrskensflamman* förklarades bybornas beslut att emigrera utifrån ett klassperspektiv. De sovjetiska land- och jordbruksreformerna skapade bitterhet hos de gammalsvenska storbönderna. Storbönderna tillsammans med prästen Hoas och de svenska borgarna fick därefter svenskbyborna att sluta så sina gårdar och planera för en framtida emigration till Sverige. Svenskbyborna beskrevs som konservativa och lättlurade till följd av isolationen från omvärlden samtidigt som deras få äktenskap utanför byn togs som intäkt för degeneration.⁷¹ Svälten som rådde i byn under 1920-talet förklarades på ett liknande sätt som resultatet av bybornas motstånd mot den sovjetiska jordbrukskollektiviseringen – vilken i sin tur förklarades med hänsyn till bybornas kulturella efterblivenhet.⁷²

I den socialistiska pressen blev sammanfattningsvis projektet att ta svenskbyborna till Sverige ett sätt att angripa borgerligheten för ansvarslöshet föranlett av fosterländskt känslösvall. Helhetsintrycket av svenskbyborna präglades av efterblivenhet och religiös vidskeplighet – en karakteristik som närmast påminde om Emma Skarstedts. Om Emma Skarstedt förhöll sig optimistisk till att gammalsvenskarna verkligen kunde moderniseras förhöll sig vänsterpressen desto mer skeptisk.

Sammanfattning

Syftet med denna undersökning har varit att utforska vilka idéer om svenskhet och modernitet som uttrycktes i rapporteringen om svenskbyborna under sommaren 1929. I den borgerliga dagspressen löpte allmogeromantiken som en röd tråd: svenskbyborna sågs som ursvenska bönder av det rätta virket. Den stora tvistefrågan gällde i vilken grad byborna skulle assimileras till moderna svenskar. Denna diskussion fördes inte i den socialistiska dagspressen där svenskbybornas gammalmodighet i princip enbart sågs som en belastning för det moderna Sverige och för den klasskamp som de inhemska arbetarna bedrev.

Analysen har även relaterats till Piotr Wawrzeniuks undersökning av tre besökarens bild av Gammalsvenskby under sent 1800-tal. Herman Vendells försök att inkludera svenskbyborna i ett allsvenskt nationellt projekt fick sin förlängning i den borgerliga pressens nostalgiska allmogeromantik. Peter Tersmedens nationalkonservatism fick i stället sin förlängning i Anshelm Berglöfs insändare där allmogeromantiken kläddes i explicit antimodern skrud. Emma Skarstedts kritik av svenskbybornas ålderdomlighet saknade en naturlig efterföljare i 1929 års dagspress. I den

⁷¹ "Slätten och byn som de lämnade...", *Norrskensflamman* 3/8 1929.

⁷² "Jordbruket i Ryssland utvecklas med fart", *Norrskensflamman* 14/8 1929.

borgerliga pressen antyddes ibland att svenskbyborna skulle behöva anpassas till det moderna Sverige. Dessa försiktiga uttryck bör dock inte sammanblandas med Skarstedts omfattande krav på att byborna skulle reformeras på områden som religiositet, vidskeplighet och dryckenskap.

I vänsterpressen var kritiken mot svenskbyborna skarpare och mer uttalad. Byborna ansågs i regel befinna sig på ett lägre kulturstadium än de inhemska svenskarna och att assimilera dem till moderna svenskar sågs som ett omöjligt projekt. Den typ av nationalism som omgärdade högerpressens bevakning av svenskbyborna var frånvarande från vänsterpressen. Minst försonlig i porträtteringen av svenskbyborna var den kommunistiska *Norrskensflamman* där byborna betraktades som av fosterländsk propaganda manipulerade avfallingar till den förtalade sovjetstaten. Skiljelinjen i vänsterpressen gick därmed mellan vilken modernitet som svenskbyborna skulle anpassas till: ett svenskt modernt samhälle med demokrati och en begynnande välfärdsstat eller ett sovjetkommunistiskt samhälle med kollektivjordbruk.

Som slutord kan konstateras att svenskbybornas resa till Sverige genomfördes under en brytningstid i Sveriges moderniseringsprocess. År 1933 sjösattes det folkhemsprojekt som knöt samman svenskheten med moderniteten. Under efterkrigstiden fasades den nostalgiska idealiseringen av det förflutna ut till förmån för ett närmast förbehållslöst bejakande av modernitet på alla fronter.⁷³ Då det moderna samhället stod för dörren blev svenskbyborna en påminnelse till svenskarna om de värden och livsformer som höll på att gå förlorade i samtiden.

⁷³ Alf W. Johansson, "Inledning: Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget", i Alf W. Johansson (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm 2001), s. 8.

Referenslista

Källor

- ”100, 000 kronor”, *Norrskensflamman* 12/7 1929.
- ”Aktuella problem”, *Arbetaren* 17/7 1929.
- A- V-gt, ”Transporten mot Norden.”, *Arbetet* 25/7 1929.
- Axel, ”Min syn på saken”, *Norrskensflamman* 6/7 1929.
- Berglöf, Anshelm, ”Svenskbyn bör återuppstå här i Sverige.”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 7/8 1929.
- Cederström, Gustaf, ”Gammalsvenskbyborna”, *Aftonbladet* 19/8 1929.
- Col., ”Fem delegater avreste på fredagen till Kherson. Nya anbud om jordförvärv.”, *Dagens Nyheter (DN)* 13/7 1929.
- ”Den stora dagen i Cherson”, *Aftonbladet* 30/7 1929.
- Eveo, ”Gammalsvenskbyborna ha nu anträtt resan till sina fäders land.”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 24/7 1929.
- Eveo, ”Svenskbyborna i Jönköping”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 3/8 1929.
- ”Gammalsvenskbys ’svenska ättlingar’ väntar paradiset.”, *Norrskensflamman* 3/7 1929.
- ”Hos pressgrannar”, *Dagens Nyheter (DN)* 8/7 1929.
- Jim, ”Vildros.”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 11/8 1929.
- ”Jordbruket i Ryssland utvecklas med fart”, *Norrskensflamman* 14/8 1929.
- Lei, ”En slant och två insamlingar.”, *Arbetet* 30/8 1929.
- Lei, ”När Gammalsvenskby kom.”, *Arbetet* 2/8 1929.
- Mae, ”Museisvenskar?”, *Dagens Nyheter (DN)* 8/8 1929.
- ”Nationalistisk svindel kring Gammalsvenskby.”, *Arbetaren* 4/7 1929.
- N. S. L., ”Med svenskbyborna i triumf genom Ungern och Rumänien”, *Aftonbladet* 1/8 1929.
- N. S. L., ”Svenskbybornas ankomst till Sverige.”, *Aftonbladet* 2/8 1929.
- Quelqu’une, ”De niohundra.”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 20/7 1929.
- Quelqu’une, ”Svenskbybarnen på skolbänken.”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 16/8 1929.
- Rydqvist, Oscar, ”När ’Feruzan’ hämtade Gammalsvenskbyborna”, *Dagens Nyheter (DN)* 31/7 1929.
- ”Sagt och skrivet”, *Arbetet* 9/7 1929.
- ”Slätten och byn som de lämnade...”, *Norrskensflamman* 3/8 1929.
- ”Svenskbyborna kosta pr månad 50,000 kronor.”, *Dagens Nyheter (DN)* 16/7 1929.

Litteratur

- Berggren, Henrik, ”Den framåtvända ängeln: Nationalism och modernitet i Sverige under 1900-talet”, i Almqvist, Kurt & Glans, Kay (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm 2001).
- Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige: Det nationellas förvandlingar* (Stockholm 1993).
- Ek-Nilsson, Katarina, ”Det moderna och det postmoderna”, *Nätverket* 20:1 (2016).
- Hedman, Jörgen & Åhlander, Lars, *Historien om Gammalsvenskby och svenskättlingarna i Ukraina* (Visby 2023).
- Johansson, Rune, ”Konstruktionen av svenskheten”, i Almqvist, Kurt & Glans, Kay (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm 2001).
- Strahl, Christer, *Nationalism och socialism: Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914* (Lund 1983).
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias, *Tusen år av invandring: En svensk kulturb historia* (Stockholm 2005).
- Tornbjør, Charlotte, *Den nationella modern: Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund 2002).
- Utas, Jan, *Svenskbyborna: Historia och öde från trettonhundrade till nu* (Visby 1959).
- Wawrzeniuk, Piotr, ”Formering till modernitet: Gammalsvenskby genom finländska och rikssvenska ögon 1836–1904”, *Historisk tidskrift för Finland* 95:2 (2010), s. 249–268.
- Wawrzeniuk, Piotr, ”The Making of Gammalsvenskby 1881–1914: Identity, myth and imagination”, i Wawrzeniuk, Piotr & Malitska, Julia (red.), *The Lost Swedish Tribe: Reapproaching the History of Gammalsvenskby in Ukraine* (Stockholm 2014).
- W. Johansson, Alf, ”Inledning: Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget”, i W. Johansson, Alf (red.), *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm 2001).
- Åhlander, Lars, ”svenskbyborna”, *Nationalencyklopedin*.
<<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/svenskbyborna>> (Hämtat 12/4 2025).

Ghost of Orientalism

WILLY MALMQUIST
LUNDS UNIVERSITET

Abstract

This study explores how the history of the Japanese samurai and their purported warrior code (*bushidō*) is represented in modern media. This is done through the American video game *Ghost of Tsushima* (2020), set on the small Japanese island of Tsushima during the Mongol invasion of 1274. Players of the game are placed into this world as the fictional samurai Jin Sakai, fighting to free the island from the Mongol yoke. Aside from being a story about the defense of home and hearth, the game explores how the main character has inner conflicts about the legitimacy of his family code of honour in a time of crisis that demands exceptional action. The study uses theories of history culture, orientalism, and game analysis in order to interpret the historical representations. Special interest is taken in the role which the Japanese concept of *bushidō* takes in the representations within the game. The primary conclusions of this study is that traces of late 19th and early 20th century Japanese ethnocentrism and Western exoticism can be found within these modern media. This being an effect of normalisation, and eventual commercialisation, of pre-imperial Japanese history during the postwar period. Consequently, the history in *Ghost of Tsushima* relies heavily on stereotypical and anachronistic depictions of medieval Japanese history generally and the premodern Japanese warrior specifically. In addition, are these trends within the history culture perpetuated by commercial actors profiteering on the recognisability of these depictions.

Nyckelord: Bushidō, orientalism, historiebruk, historiekultur, datorspelsanalys

Introduktion

”[I]t is the power of memory that gives rise to the power of imagination.”¹

– Akira Kurosawa

Den historiska japanska krigaren, samurajen, är idag världsberömd. Detta beror bland annat på den stora framgången hos regissörer som Akira Kurosawa (1910–1988) som slog igenom med samurajfilmgenren internationellt. På senare tid syns fenomenet bland annat genom framgångarna hos tv-serien *Shōgun* (2024–) och tv-spelet *The Ghost of Tsushima* (2020). Det senare är fokus för denna artikel. I det populära medvetandet är samurajerna huvudsakligen definierade av sin skicklighet i strid och sitt hedersamma leverne. Det senare brukar benämnas med begreppet *bushidō* (sv. ”krigarens väg”), en hederskodex som samurajer ska ha efterlevt. Som påpekats av bland annat

¹ Akira Kurosawa, *Something like an autobiography* (New York 1983), s. 20.

historikern Karl Friday faller denna bild snabbt samman vid närmare granskning av historiska källor.² Även om det finns fog för att hedern spelade en viktig roll i den samtida krigarkulturen förhindrade det inte de japanska krigarna från att använda lömska strategier för att vinna i strid. Allt från överraskningsangrepp till användningen av gift finns väl belagt i källorna. Genom mer eller mindre långsökta resonemang kunde man i efterhand rättfärdiga det mesta som hedervärt. Det ovan nämnda *bushido*-begreppet och tillhörande associationer populariserades först kring sekelskiftet 1900. I denna studie utforskas den samurajbild som har intagit en given plats i historiekulturen i både väst och öst. Samurajen utgör därigenom en komponent i en sorts transnationell historiekultur som har utvecklats genom mötet mellan Japan och västvärlden under 1900-talet. På vilket sätt denna västöstliga historiekultur kan ta sitt uttryck utforskas genom spelet *Ghost of Tsushima*, en uttalat Kurosawa-inspirerad historisk fiktion som utspelar sig i det medeltida Japan med den japanska krigaren i fokus.³ Frågan är dock ifall detta spel i huvudsak är en fiktionalisering av historiska skeenden, en Kurosawa-film i spelformat eller en medeltida samurajsaga. I denna artikel kommer detta att utforskas för att belysa vilka faktorer som påverkar vilken form historia tar i dator- och tv-spel, i synnerhet den japanska krigarens historia.

Berättelsen om Ghost of Tsushima

Ghost of Tsushima är ett tv-spel som utkom 2020 och är utvecklat av det amerikanska spelföretaget Sucker Punch Productions. Bolaget har tidigare gjort succé med spelserierna *Sly Cooper* och *Infamous* som båda har sålts i miljoners kopior. Dock är *Ghost of Tsushima* det första spelet som är iscensatt i en japansk miljö. Spelet porträtterar den fiktiva samurajen Jin Sakai under mongolernas historiskt förankrade försök att invadera Japan år 1274. Handlingen utspelar sig på den lilla och verkliga ön Tsushima som ligger mellan Japan och Korea. Spelaren erbjuds här att ta sig an den mäktiga fiende som mongolerna utgör – en fiende som är bekant över hela Eurasien tack vare Mongolernas expansionsfas under 1200-talet. Mongolernas invasion 1274 ledde historiskt till att Tsushima ockuperades och användes som bas för Mongolernas vidare invasion av Japan. *Ghost of Tsushima* utforskar i stället ett alternativt historiskt skeende i vilket mongolernas invasion stoppas redan på Tsushima. I centrum för detta alternativa skeende är huvudkaraktären Jin som genom spelarens agerande bekämpar och stoppar mongolerna. Han är uppfostrad med en krigares etik och moral som inte är förenlig med den lömskhet och hänsynslöshet som kampen mot de invaderande ”mongolhorderna” kräver. Denna konflikt illustreras bland annat genom att Jin går från att endast vilja möta fiender öga mot öga till att hugga ovetande fiender i ryggen, vilket går stick i stäv med

² Karl Friday, *Samurai, warfare and the state in early medieval Japan* (New York 2004), s. 137–138.

³ Leon Hurley, ”The movies, games and books that inspired Ghost of Tsushima, according to Sucker Punch”, *GamesRadar+*, 15/7 2020.

det han fått lära sig om strid som barn. Detta sätter honom på kollisionskurs med sin farbror, *Lord Shimura*, som har uppfostrat Jin till att leda ett hedersamt leverne i linje med samurajernas krigarkod. Denna konflikt är en röd tråd i spelet genom en blandning av återblickar till Jins barndom och direkta konfrontationer med farbrodern i spelets nutid.⁴

Under spelets gång utforskar spelaren Tsushima, rekryterar allierade och bekämpar mongolerna. Bland de allierade syns en handfull andra historiska arketyper: den hederliga bondtjuven; den buddhistiska krigarmunken; den vise äldre mästaren. Stereotyper som syns i såväl västerländska som österländska narrativ. Med sina allierades hjälp når Jin en sådan framgång att även Tsushimas bondebefolkning börjar att göra motstånd mot mongolerna. Narrativt är spelet uppdelat i tre akter med övergripande mål för att driva handlingen framåt: (1) rädda *Lord Shimura* från sin fångenskap hos mongolerna; (2) återta Shimuras fästning från mongolerna; (3) döda mongolledaren och fördriv mongolerna. Spelets berättelse når sin kulmen i två avgörande strider. Den första är striden mot mongolledaren, genom sin seger stoppar Jin därmed mongolinvasionen redan innan den når det japanska fastlandet. Här skiljer sig spelet avsevärt från det historiska skeendet då mongolerna snabbt erövrade Tsushima och stoppades först efter hårda strider på huvudöarna. Kontrasten mellan spelets narrativ och det verkliga historiska skeendet är något jag kommer att återkomma till senare. Samtidigt pågår en parallell berättelse om Jins inre strid och den moraliska konflikten med hans farbror Shimura. Denna konflikt kulminerar i en strid mellan de två och är den enda gången spelaren väsentligt kan påverka utfallet av handlingen genom att välja mellan att benåda eller avrätta Shimura.

Tidigare forskning

Relationerna mellan öst och väst är ett väl bevandrat forskningsfält, både internationellt och i Sverige. Bland det mest kända namnen finner man antropologen Edward W. Said som lanserade begreppet *orientalism*.⁵ Detta för att beskriva hur eurocentristiska uppfattningar inom klassiska orientaliska studier i västvärlden har format internaliserade kulturella fördomar mot kulturer i *Orienten*. Sids teori har lett till stor debatt där den mottagit både lovord och bannor. Sids fokus låg därtill främst på kulturerna i Mellanöstern och gör därför teorin trubbig att applicera på bredare öst-västliga förbindelser.⁶ Till följd av detta kommer Said inte nämnvärt omnämnas utöver genom vissa begreppsliga beröringspunkter. Orientalismbegreppet nyttjas i den här artikeln i en bredare,

⁴ För en mer detaljerad genomgång av spelets handling, se: Willy Malmquist, "The Ghost of Orientalism: Case Study of Historical Representations, History Culture, and Orientalism in the Video Game Ghost of Tsushima" (kandidatuppsats, Lunds universitet, 2022).

⁵ Edward W. Said, *Orientalism* (New York 1978).

⁶ För kritik mot Orientalismen utifrån länder i *Orienten* utanför Mellanöstern, se: Mats Norvenius, *Images of an Empire: Chinese Geography Textbooks of the Early 20th century* (Stockholm 2012).

mer värdenneutral bemärkelse avseende exotifiering av *Orienten*.⁷

I Sverige har historikern Hans Hägerdal haft stort inflytande bland annat genom sin avhandling *Väst om öst*. I denna utforskar han ett brett källmaterial av västerländsk ”Kinaforskning” under 1800- och 1900-talet, den period som skulle vara då orientalism à la Said fick sitt stora genomslag. Hägerdal menar att forskningen var orientalistisk i allmän bemärkelse men att samtidigt alldeles saklig forskning är ett ouppnåeligt ideal. De orientalistiska perspektiven i Kinaforskningen var inte heller homogena utan lika mångfacetterad som det Kina man studerade.⁸ Denna studie tar till skillnad från både Said och Hägerdal sin utgångspunkt i populära medier snarare än orientalisterna och forskarvärlden. Det finns dock en brygga mellan dessa när idéer produceras och återproduceras i olika segment av samhället.

Historikern Oleg Benesch har i verket *Inventing the Way of the Samurai* studerat hur samurajetiken *bushidō* blev ”uppfunnen” som en japansk tradition under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.⁹ Detta var en del av Japans formande som en modern nationalstat i västerländskt stuk. Benesch illustrerar hur *bushidō* sipprade ner till olika segment i samhället genom både officiella och inofficiella kanaler samt hur den formades och omformades över tid och rum. Beneschs verk är essentiellt för denna studie då denna uppfunna *bushidō*-tradition delvis återfinns i *Ghost of Tsushima*. Benesch benämner *bushidō* som en ideologi som formades under Japans modernisering men han använder också begreppet ”uppfunnen tradition” (eng. *invented tradition*).¹⁰ Notera att detta är vad som menas när jag använder *bushidō*-begreppet i denna artikel. Benesch redogör för den utveckling och internationalisering som *bushidō* genomgår då det slår igenom i bland annat den anglosaxiska världen.¹¹ Den japanska krigaren och *bushidō*-ideologin införlivas i den västerländska begreppsvärlden och gör den igenkännbar även bland bredare folklager. Det genomslag som detta sedermera orsakade för bland annat Kurosawas samurajfilmer bör ses som fundamentalt för populärkulturella produkter som *Ghost of Tsushima*.

I detta sammanhang är det också värt att hänvisa till den amerikanska antropologen Ruth Benedicts *Chrysanthemum and the Sword* som publicerades 1945 och anses allmänt vara bland de mest inflytelserika verken vad gäller synen på Japan och japaner i västvärlden. Verket är en antropologisk studie av Japan som skulle bidra till förståelsen av japanerna som stöd för den amerikanska krigsföringen mot Japan. Benedict hade dock aldrig besökt Japan utan studien baserades helt på

⁷ För exempel på andra författare som har använt begreppet på liknande sätt, se: Ivan Karp, ”Other Cultures in Museum Perspective”, i Ivan Karp & Steven D. Lavine (red.), *Exhibiting Cultures: the poetics and politics of museum display* (Washington 1991); Thomas Ekholm, *Då har Japan upphört att vara Japan – Det japanska tehuset vid Etnografiska museet, samt bilden av chanoyu i Sverige och väst, 1878-1939* (avhandling, Göteborgs universitet, 2018), s. 11.

⁸ Hans Hägerdal, *Väst om öst: Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen* (avhandling, Lunds universitet, 1996).

⁹ Oleg Benesch, *Inventing the Way of the Samurai: Nationalism, Internationalism, and Bushidō in Modern Japan* (Oxford 2016).

¹⁰ Benesch (2016), s. 6–9.

¹¹ Benesch (2016), s. 91–97.

intervjuer utförda i USA med japanska invandrare och deras ättlingar. Benedicts inflytande i både västvärlden men också det efterkrigstida Japan har studerats av bland annat Sonia Ryang och John Lie. Ryang skildrar hur man i Japan har haft Benedict som en viktig stötesten i processen att förstå sig själva.¹² I väst har å andra sidan Benedicts verk legat som en blöt filt över mycket av den senare antropologiska forskningen om Japan som gjorts i väst.¹³ *Bushidō* som ett koncept var inte något som Benedict själv såg som något annat än ett modernt hopkok. Dock speglas många liknande historiekulturella arketyper som associeras med *bushidō*. Däribland kan nämnas en fordrande självdisciplin och dess nära relation till den japanska zenbuddhismen.¹⁴

Det finns även en del studier fokuserade på specifikt japansk historia och kultur i datorspel som är viktiga att relatera till. En av dessa studier är Rachael Hutchinson som har studerat hur japansk kultur speglas i datorspel. Hutchinsons fokus har dock legat på en annan typ av spel än *Ghost of Tsushima* då hon främst har arbetat med inhemska produkter främst ämnade för en inhemsk publik. Vissa av de spel Hutchinson har behandlat har också, likt *Ghost*, fått stora succéer i väst, så som spelserierna *Final Fantasy* och *Metal Gear*.¹⁵ Något som är särskilt användbart för denna studie är hur Hutchinson diskuterar hur spel relaterar till historia och minneskultur. Här bör tilläggas att Hutchinsons fokus främst är teman associerade med Japans 1900-talshistoria: kolonialismen, krig och kärnvapenbombningarna. Även i det fall Hutchinson studerar spel om 1600-talet är det spelets förhållande till andra världskriget som är intressant för henne.¹⁶ För denna studie blir det främst indirekt relevant då andra världskriget som gränssättande händelse har påverkat utvecklingen av Japans historiesyn i allmänhet men också samurajen i synnerhet.

Aldo Giuseppe Scarselli har i sitt kapitel i *East and West Entangled (17th-21st Centuries)* också skrivit om hur japansk historia speglas i historiska datorspel. Scarselli gör intressanta jämförelser kring hur japansk historia porträtteras i västerländska spel jämfört med inhemskt japanska spel. Medan västerländska spel ofta är betingade av eurocentrism och orientalism menar Scarselli att de inhemska japanska produkterna är mer nyanserade och att datorspelens värld blir ett media för en friare och mer dynamisk plats för historietolkning.¹⁷ I relation till Scarsellis forskning utgör *Ghost of Tsushima* ett intressant fall. Ett spel som är uttryckligen utvecklat för dubbla marknader, till skillnad från de spel som Scarselli studerar som är antingen främst västorienterade eller främst

¹² Sonia Ryang, "Chrysanthemum's Strange Life: Ruth Benedict in Postwar Japan", *Asian Anthropology* 1:1 (2002), s. 87–116.

¹³ John Lie, "Ruth Benedict's Legacy of Shame: Orientalism and Occidentalism in the Study of Japan", *Asian Journal of Social Science* 29:2 (2001), s. 249–261.

¹⁴ Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Boston 1946), s. 228–252.

¹⁵ Rachael Hutchinson, *Japanese Culture Through Videogames* (Abingdon 2019).

¹⁶ Hutchinson (2019).

¹⁷ Aldo Giuseppe Scarselli, "Digital Shogun and Electronic Imperialism: Japanese History through the Lens of Historical Videogames", i Rolando Minuti & Giovanni Tarantino (red.), *East and West Entangled (17th-21st Centuries)* (Florens 2024), s. 189–198.

Japanorienterade. Vidare skriver Scarselli att den historia som kommer till uttryck i ett givet spel är påverkad av bland annat utvecklarens kulturella uppfattningar, krav från publiken samt djupt rotade sociala och kulturella mekanismer, något jag i denna artikel kommer att återkomma till.

I sin masteruppsats i antropologi om hur mytologier anpassas till datorspel använder Jordan Michael Brown *Ghost of Tsushima* som sitt huvudsakliga studieobjekt. I sitt teoretiska ramverk hämtar Brown främst inspiration från Claude Lévi-Strauss *hero's journey* och Joseph Campbells *monomyth*. Brown visar bland annat att spelmekanik i allmänhet, och i *Ghost of Tsushima* i synnerhet, används för att maskera mytologi som lever vidare och utvecklas genom mediet.¹⁸ En skillnad från Browns analys av spelet är att jag tar avstamp i den av svenska forskare myntade historiebrukstraditionen genom att kontrastera det historiska narrativ spelet konstruerar med hur detta är determinerat av sin historiekulturella kontext.¹⁹ Detta med utgångspunkt i forskningen kring den japanska krigarens historiska utveckling som samhällsgrupp och som kulturell symbol.

Historia som datorspel, datorspel som historia

Spelmediet är ett unikt och tämligen nytt forskningsobjekt. Detta kommer sig delvis av att det är ett medium med flera lager av textualitet och att narrativ produceras på flera olika nivåer både visuellt och audiellt. Det är också fortfarande ett såpass nytt sorts källmaterial att det finns få satta konventioner. Jag kommer i denna studie utgå från medianalytiska metoder utvecklade särskilt för historiska dator- och tv-spel. Filmanalytiska och mer konventionella textanalytiska metoder utgör grunden för denna metod men med anpassningar för mediets unika förutsättningar. *Ghost of Tsushima* har två lokaliseringar, alltså anpassningar efter språk och kultur: en japansk och en engelsk. Denna studie utgår företrädesvis från den senare av de två. Språkliga jämförelser tar inte någon särskilt omfattande plats i denna studie utan fokus ligger på de historiska narrativ som produceras i spelet och huvudsakligen hur det presenteras för en västerländsk publik.

Historikern Adam Chapman talar om *framing narrative* och *ludonarrative* som två särskilda komponenter i upplevelsen av historia i datorspel. Det första handlar om den inramning som spelare presenteras av, det man inte kan påverka själv. Detta är alltså det fasta opåverkbara sätt på vilket spelet presenteras, från dess handling till dess miljö till dess användargränssnitt (UI). Detta inramande narrativ består av *narrative fragments*, små fristående och ospecifika bitar skript.²⁰ Ludonarrativ å andra sidan är aspekter som spelaren direkt influerar, stort som smått. Det är på

¹⁸ Jordan Michael Brown, "Adaptation of Japanese Myth in Video Games: The Case of Ghost of Tsushima" (masteruppsats, Ritsumeikan Asia Pacific University, 2021).

¹⁹ Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning* (Lund 2014).

²⁰ Adam Chapman, *Digital Games as History: How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice* (New York 2016), s. 119–121.

det sätt som spelaren själv interagerar med världen och de inramande narrativen. Ytterst är det detta som skiljer ett spel från en film. Chapman menar att ludonarrativet sedermera utgör grunden för det historiska narrativ som spelaren konstruerar, medvetet eller omedvetet. Denna process består av komponenterna *lexia* och *framing control*, alltså elementen som används för att konstruera narrativen och ramverket för hur dessa kan kombineras. Spelaragensen är den drivkraft som sedan konstruerar ludonarrativ genom dessa komponenter. Chapman beskriver *lexia* som "the most basic *narratively charged units* that players can combine with other *lexia*". Detta kan jämföras med en skådespelares nyttjande av rekvisita, gester och repliker.²¹ De narrativa fragmenten vore å andra sidan händelser i ett manus som positionerar skådespelarna. Det finns ingen övre gräns för mängden *lexia* i ett modernt spel. Spels ludonarrativ antar olika nivåer av innebörd beroende på spelets kontext.

Samurajer, mongoler och den japanska medeltiden

Ghost of Tsushima utspelar sig som ovan nämnt under Mongolväldets första försök till en invasion av Japan år 1274. Detta är kort efter att mongolerna under först Djingis khan (1162–1227) och sen Khubilai khan (1215–1294) hade erövrat majoriteten av nordöstra Asien. I flertalet brev hade mongolerna krävt japanernas underkastelse utan något svar, vilket ledde till att de beslutade att gå till angrepp. Invasionen genomfördes i stor utsträckning med de nyligen underkuvade koreanernas flotta. Stora delar av invasionsstyrkans manskap bestod dessutom av tvångsvärvade kineser och koreaner som framför allt skötte fartygen.²² I den historiska invasionen erövrades öarna Iki och Tsushima snabbt och det var först vid de japanska huvudöarna man lyckades stoppa mongolerna. Mongolernas strategi av att utföra dagliga räder för att sedan dra sig tillbaka till sina skepp stötte på patrull när en tyfon, sedermera kallat *kamikaze* (den gudomliga vinden), kom över de ankrade skeppen och decimerade styrkorna. De efterlevande i Japan tillskrev händelsen landets gudar som man menade hade besvarat prästerna och kejsarens böner och räddat landet från mongolerna. En andra invasion följde 1281 men japanerna var förberedda denna gång och lyckades slå tillbaka angreppet.²³

Den period som de två mongoliska invasionerna skedde under är i den japanska historiografin kallad för Kamakuraperioden (1185–1336). Kamakuraperioden brukar anses utgöra starten för den japanska medeltiden.²⁴ Denna period är den första i landets historia där en *shōgun* regerar i stället

²¹ Chapman (2016), s. 123–126.

²² Ethan Segal, "Kamakura and the Challenges of Governance", i Karl Friday (red.), *Japan Emerging: Premodern History to 1850* (New York 2012), s. 209–210.

²³ Segal, i Friday (2012), s. 210–211.

²⁴ För en djupare diskussion kring begreppet "japansk medeltid", se: Andrew Edmund Goble, "Defining "Medieval"", i Friday (2012), s. 32–41.

för kejsaren som förskjutits till en främst ceremoniell roll. Shogunen var en sorts ärftlig militär diktator på livstid hämtad från samurajkastet. Shogunatet brukar anses vara början på samurajernas guldålder. Samurajkastet hade historiskt etablerat sig som en krigaradel och kom under Kamakuraperioden bli den obestridda makteliten i Japan. Samurajernas roll som en jordägande krigaradel har under modern tid liknats vid den europeiska medeltidens riddare. En jämförelse som dock bör betonas inte är helt oproblematisk. Kamakurashogunatet, den samurajledda regering man hade lyckats etablera i staden Kamakura, var en militärt betingad regering som agerade självständigt från den alltmer isolerade kejsarliga regeringen som sedan länge fanns i Kyoto. Nominellt var shogunen underställd kejsaren men i verkligheten var rollerna omvända.

Narrativets och karaktärers historiska lager

Spelet försöker återskapa Kamakuraperioden på flertalet sätt. Detta involverar både rent estetiska aspekter av spelet och mer spelmekaniska aspekter som tillåter spelaren att på olika sätt agera ”historiskt” i världen. Chapmans analytiska metod synliggör hur man som spelare tillåts att skapa och förstärka historiska narrativ genom sitt spelande. Chapman lägger stort fokus på spelarens upplevelse när han beskriver hur det är att spela ett historiskt spel; hur man upplever en viss historiskt laddad miljö eller situation.²⁵ Det kan handla om avfyrandet av en pilbåge; bevittnande av ett historiskt skeende; beskådande av förlorade platser. I *Ghost of Tsushima* får spelaren relativt fritt utforska spelvärlden, i en så kallad *open world*, och kan själv påverka i vilken ordning vissa händelser i handlingen sker och vad huvudkaraktären säger i enskilda dialoger. Den övergripande handlingen och historiska narrativen förblir dock oförändrade av spelarens handlingar utan ligger exklusivt i spelutvecklarens händer. Detta skiljer sig från vissa andra spel där spelaren potentiellt skulle kunna påverka narrativet till att nå en mängd olika slutdestinationer. Av Chapman kallas detta en *open-ontological story structure* till skillnad från *Ghost of Tsushima* som har en enklare *open story structure* i enlighet med ovannämnda ramar.²⁶

En autentisk krigare?

I ett historiskt dataspel är det essentiellt att man verkligen ”spelar historien”. Det är genom spelandet som det historiska narrativet kring vad som utgör en samuraj konstrueras. Spelets huvudperson, krigaren Jin, bär samurajrustning och genom spelarens knapptryckningar skickligt svingar sin *katana*, samt rider och avfyrrar sin pilbåge med precision. Här är det intressant att notera katanan, den japanska krigarens ikoniska eneggade svärd. Detta samurajens svärd skulle under

²⁵ Chapman (2016), s. 47.

²⁶ Chapman (2016), s. 127–131.

Edoperioden (1600–1868) vördas som ”samurajens själ”. Historikern Karl Friday skriver att det dock var långbågen som redan under 700-talet skulle börja forma den japanska krigaren, *bushi*. I ett historiskt perspektiv var det alltså inte den katanabärande svärdsfäktaren utan den beridna bågskytten som definierade den japanska krigaren under hundratals år.²⁷ För att verkligen tydliggöra pilbågens historiska dominans kan nämnas data från Nanboku-chōperioden (1336–1392) där man har konstaterat att från 73 procent upp till 87 procent av dokumenterade skador under perioden tillkom av pilar.²⁸ Svärden var under Kamakuraperioden som bäst supplement till bågskytten och användes främst för eventuella närstrider, halshuggningar och självmord.²⁹ Den eneggade katanan som vi känner den idag skulle utvecklas först under senare århundraden. Även om svärdsfäktningen är dominant och är i fokus under de mest dramatiska scenerna så spelar bågskytte på intet sätt en liten roll i spelandet eller i spelets narrativ. Som spelare möjliggörs man alltså spela både en anakronistisk historia som katanabärande krigare och en mer autentisk historia som en beriden bågskytte. Men hur har dessa föreställningar uppkommit? Spår till en förklaring av detta kan vi börja söka i en av spelets stora inspirationskällor: Akira Kurosawa.

Kurosawa har varit en framstående regissör på den efterkrigstida japanska filmscenen. Särskilt med tanke på hans inflytande på samurajfilmgenren, i Japan kallad *chanbara eiga* [sv. svärdsfäktningsfilm]. Både Kurosawa och den genre han var med och definierade har haft stor inverkan på hur man ser på samurajerna och deras tid i både Japan och i väst. Benesch beskriver denna genre som en del av processen att frigöra samurajen från de imperialistiska associationer den hade utvecklat under 1900-talets första hälft som hade kulminerat under andra världskriget. På så vis är samurajen bunden till Japans imperieerfarenhet och andra världskriget som gränssättande händelse. Detta hakar i Rachael Hutchinsons resonemang om den inhemska japanska spelen som bundna vid denna gränssättande händelse.³⁰ Genom att presentera vad man såg som en mer historiskt autentisk samuraj utan den strikta moralkod som hade pläderats sedan 1800-talets slut kunde den distanseras från imperietiden och alla dess negativa associationer. Man ville att samurajer åter skulle bli acceptabel underhållning.³¹ Det är svårt att förneka att de nu har blivit det givet framgången som bland annat Kurosawas filmer och spel som *Ghost of Tsushima* har nått.

²⁷ Friday (2004), s. 68.

²⁸ Friday (2004), s. 132.

²⁹ Friday (2004), s. 79, 130–132.

³⁰ Hutchinson (2019).

³¹ Benesch (2016), s. 218–219.

Bushidō – historia, fiktion, tradition

Samurajernas hederskodex, *bushidō*, som Benesch beskriver som en ”uppfunnen tradition” är liksom katanan djupt befäst i vår moderna uppfattning om den japanska krigaren. Detta fångas väl genom följande scen från *Ghost of Tsushima*: en grupp om 80 beridna krigare förbereder sig för att storma en bokstavlig hord av mongoler. I vad man ser som ett sista försök att stoppa mongolerna från att ta Tsushima och nå de japanska huvudöarna ska man offra livet. De är ledda av Lord Shimura, huvudkaraktären Jins farbror och Tsushimas *jito*. Detta var de militära administratörer som historiskt hämtades från samurajkastet för att uppta skatteintäkter, sköta polisiärt arbete och övergripande förvaltning av lokala gods i sina områden.³² Inför sin trupp håller Shimura följande tal:

We will face death... and defend our home. Tradition... Courage... Honour... They are what make us. We are warriors of Tsushima. We are samurai!

Genom detta citat fångar Shimura den bild vi idag har av samurajer: en hedersstyrd och ärofylld krigare som möter döden utan att tveka. Hur denna bild har utvecklats är en längre historia vars allsidighet inte kan fångas inom ramarna för denna artikel. Dock är det av högsta vikt att göra vissa nedslag för att ge åtminstone en övergripande bild av hur denna utveckling har tett sig. En viktig källa till vår samtida uppfattning finns att hitta hos författaren Nitobe Inazō (1862–1933). Denne inspirerades av idéer om den europeisk medeltida hövlighet och samtida diskurser om den ”engelske gentlemanen” som i sig drog inspiration från idéer om medeltida hövlighet. Nitobe var inte central i den inhemska japanska debatten om *bushidō* kring sekelskiftet 1900 men däremot var han essentiell i att internationalisera *bushidō*, framför allt till den anglosaxiska världen.³³ Nitobe publicerade år 1900 verket *Bushido: The Soul of Japan*. Att bokens engelska titel används här beror på att det passande nog är originaltiteln. Boken publicerades ursprungligen på engelska med en engelskspråkig, främst brittisk, publik för ögonen. En japansk översättning utkom först 1908 då Nitobe befarade det inhemska mottagandet.³⁴ De internationella lovorden lät dock inte vänta på sig. Begreppsligt flöt hövlighet och *bushidō* samman då man i västerländsk media använde *bushidō* som ett exempel på medeltida hövlighet och att man i Japan använde *bushidō* i översättningar av engelskspråkiga verk som behandlade medeltida hövlighet.³⁵

Bushidō-diskursen varken började eller slutade med Nitobe. I samband med Japans imperialistiska utveckling under 1900-talet plockades *bushidō* in i den styrande ideologin. Den

³² Friday (2004), s. 46–47.

³³ Benesch (2016), s. 91–92.

³⁴ Benesch (2016), s. 96–97.

³⁵ Benesch (2016), s. 148–149.

imperiella bushidō som tog form i Japan innebar att soldater förväntades ge sitt liv, mer än soldater i övriga delar av världen. Att bli tillfångatagen var skamligt och det var bättre att dö i strid eller att begå *seppuku*, rituellt självmord. Denna *bushidō* som döds Kult går att spåra till 1700-talets diskurs kring krigarideal. Benesch lyfter särskilt fram verket *Hagakure*, sammanställt 1716 utifrån samurajen och buddhistmunkens Yamamoto Tsunetomos tankar. Detta var en samling praktiska och spirituella råd till medlemmar av samurajerkastet. I denna tolkning handlar *bushidō* endast om att finna en hedersam död.³⁶ *Bushidō* är dock över huvud taget inte ett begrepp som används i japansk medeltidsforskning. Det finns ingen grund för att tro att någon enhetlig hederskodex existerade under denna tid då begreppet som sådant ännu inte var påkommet.³⁷ Den efterkrigstida *bushidō* skulle komma att utvecklas som en reaktion på den imperiella, något som jag kommer att återkomma till nedan.

Äldre forskning har ofta betonat existensen av olika ”hövlighetsregler” som lär ha existerat i den medeltida japanska krigarkulturen. Friday menar dock att existens av dessa hövlighetsregler har grundat sig på den förutbestämda uppfattningen att de existerade. Närmare granskningar av källorna visar att denna uppfattning saknar någon förankring i verkliga skeenden. Det har främst varit samtida litteratur som skulle skildra stridigheter som har gett upphov till denna tidigare uppfattning.³⁸ Heder var otroligt viktigt i medeltida Japan och kränkningar av heder och ära var ofta grund för konflikt. Sentida definitioner av heder och hedersamt leverne behöver dock inte överensstämma med dåtida förståelser av begreppen. Slagfältet under Kamakuraperioden var en avsevärt mindre hövlig tillställning än vad tidigare forskning har hävdat. De flesta beteenden kunde rättfärdigas i efterhand som hedersamma om man gick segrande ur striden. Man var inte kallsinnig men man var pragmatisk.³⁹

Vilket uttryck tar sig då *bushidō* eller krigarkultur i spelet? Det är tydligt att aspekter av både den sentida *imperiella bushidō* och föreställda medeltida hövlighetsregler finns representerade i spelet. Krigaren framställs som villig att slåss till döden samtidigt som den följer styliga hövlighetsregler, något som vi ska återkomma till för föga intryck på mongolerna. Karaktärerna omtalar någon sorts familjekod, den enda direkta narrativa hänvisningen till något som kan liknas vid *bushidō*. Historiskt fanns det familjeföreskrifter, *kakun*, vilket idag är en viktig källa till medeltida Japans adelskultur.⁴⁰ Spelets huvudrollsinnehavare Jin följer i början den hederskodex han har burit med sig sedan

³⁶ Benesch (2016), s. 19–20.

³⁷ Benesch (2016), s. 16.

³⁸ För en sammanställning av sådana verk, se: Hiroaki Sato, *Legends of the Samurai* (New York 1995). Friday har dock kritiserat detta verk för att Sato saknar någon omfattande egen analys och återupprepar floskler som länge har bekräftats av historiker, se: Karl Friday, ”Review of *Legends of the Samurai*. By Hiroaki Sato”, *Journal of Japanese Studies* 23:1 (1997), s. 174–179.

³⁹ Friday (2004), s. 137–138.

⁴⁰ Thomas Ekholm & Ingemar Ottosson, *Japans historia* (Lund 2018), s. 87–88.

barnsben. Detta synliggörs bland annat genom att Jin ensam beger av sig för att befria sin farbror Shimura efter att denne har tillfångatagits av mongolerna. Något Jin är helt medveten om troligen kommer att leda till hans död. Här i finns anspelningar på *Hagakure*, en värdig död med hedern i behåll. En vanlig bild av samurajerna som känns igen från historia, myt och populärkultur. Intressant nog påminner Jin närmare om den historiska *bushi* än Shimura då Jin utvecklar en mer pragmatisk, realistisk hållning. Denna anammar han dock först i mötet med en annars oövervinnerlig fiende.

Bushidōs motpart

Under spelets öppningsscen skickar *Lord Shimura* fram en av sina skickligaste krigare för att utmana mongolernas ledare till envig. Krigaren genomför en typisk *nanori* där han presenterar sig själv och sin börd. Mongolledaren besvarar inte detta ceremoniella skede av utmaningen i enlighet med förväntad japansk sed. I stället tömmer mongolledaren sin bägare med alkohol över krigaren, kastar en fackla och sätter fyr på honom, för att sedan hugga huvudet av honom. Detta makabra händelseförlopp introducerar den stora antagonisten i mongolerna och deras ledare. Mongolerna innehar en unik position i världshistorien. Liknande berättelser om deras brutala framfart går att hitta från väst till öst. Det är i mötet med denna kraft som Jin börjar frångå *bushidō*, för att kunna överkomma denna oöverkomliga fiende. Mongolerna innehar en given position även i den västerländska populärkulturen.

I och med att Jin anammar mer lömska och *ohederliga* strategier för att bekämpa mongolerna tar han sig an rollen som *the Ghost*, en levande legend som försvarar Tsushima. Spelmekaniskt syns detta genom att spelaren erbjuds användande och utvecklande av stridsmetoder kallade *Ghost techniques* vid sidan om *Samurai techniques*. Begreppet *the Ghost* [jp. 冥人, *kuroudo*] jämföras här med samurajbegreppet. I spelets officiella ljudspår finns en låt med namnet ”The Way of the Samurai”, *bushidō*, men även en med namnet ”The Way of the Ghost”. Här skymtas en intressant sammansmältning av samurajen med en annan historisk arketyper. Vid en granskning av vilka tekniker och metoder Jin anammar (rökbomber, kastknivar, gift) tycks man snarare möta en arketyperisk ninja och inte en samuraj. Ninjan är vid sidan om samurajen en av de mest ikoniska figurerna i japansk historia, lokalt liksom globalt. På samma vis har ninjan varit en källa för kommersiell framgång. Historikern Stephen Turnbull skriver följande om ninjan i modern populärkultur:

This modern exploitation of the ninja has proved highly profitable, eclipsing anything derived from Japan's other great warrior tradition of the noble samurai, to whose example of loyalty

the ninja provides a dark antithesis of secrecy and deception.⁴¹

Liksom samurajen har ninjan alltså en romantiserad position i populärkulturen men som dessutom har avsevärt mycket knappare grund i historiskt källmaterial. Trots detta har ninjans historiska existens i tidigare forskning tagits för given. En populär kult med en *invented tradition*, inte olik den kring *bushidō*, går att spåra även den till den tidiga Edoperioden (1600–1868), även om den inte fick lika stort genomslag under Japans modernisering.⁴² Ninjan ska dock inte ses som separat från samurajen utan snarare som en ”supersamuraj” som är expert på hemlig krigföring. Liksom den *bushidō*-tradition som den föregår utgår ninjakulten från en romantisering av Sengokuperiodens (1467–1603) skeenden.⁴³ Spelet nyttjar alltså i grund och botten två separata men relaterade *invented traditions* som har haft stor framgång i Japan. Dessa har sedermera på något olika väg nått västerut och blivit lika självklara här som där. Frågan kvarstår dock hur det kommer sig att ninjabilden och i huvudsak samurajbilden kan vara så snarlik i både sitt historiekulturella nav och i exporterad form. Vad är det som gjort att vad som kan framstå som en väldigt exotifierad bild av japansk historia är så dominant i Japan självt?

Japansk (själv)orientalism

Kulturvetaren Koichi Iwabuchi har menat att i processen att konstruera en ny enad japansk nation i den efterkrigstida världen krävdes en ny *japanskhet*. Denna innebar en *samurajisering* av deras kultur och historia. Iwabuchi skriver: ”The confucian values of the *samurai* [warrior] class which comprised only six per cent of the population were massively disseminated through education and the workplace.” Iwabuchi stämmer in med lingvisten Roy Andrew Millers uttalande att japanerna hade bestämt sig för att orientalisera sig själva innan någon annan kunde göra det mot dem.⁴⁴ Benesch har framhållit liknande resonemang avseende en ”obegriplighet” i japanskheden. Efter andra världskriget användes denna enligt Benesch för att förklara bort kriget som en konsekvens av ”ömsesidiga missförstånd”. Under senare tid har *bushidō* lyfts upp som del av det unika japanska och som obegripligt för utomstående.⁴⁵ Turnbull har visat att en liknande och besläktad process men i mer avgränsad skala har skett avseende ninjakulten.⁴⁶ Det tåls även nämnas att Ruth Benedicts verk om japanernas kultur och historia kom att sälja väl både i väst och i Japan.⁴⁷ Återigen anammade man orientaliserande bilder av sig själva. Efterkrigstidens *bushidō*-intresse i forskning

⁴¹ Stephen Turnbull, ”The Ninja: An Invented Tradition?”, *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective* 9:1 (2015), s. 9.

⁴² Turnbull (2015), s. 10–11.

⁴³ Turnbull (2015), s. 11–13, 24–25.

⁴⁴ Koichi Iwabuchi, ”Complicit exoticism: Japan and its other”, *Continuum* 8:2 (1994), s. 49–82.

⁴⁵ Benesch (2016), s. 244.

⁴⁶ Turnbull (2015).

⁴⁷ Ryang (2002).

och populärkultur flyttades dessutom tillbaka till sitt ursprung i förmodern tid, en tydlig parallell med *chanbara eiga*-genren med stora regissörsnamn som den tidigare nämnda Akira Kurosawa men även Masaki Kobayashi (1916–1996).⁴⁸

Utifrån detta klarnar bilden av en amalgamering av obearbetade historiska trauman, orientalisering eller exotifiering av den egna förmoderna historien samt stora populärmediala genomslag. Det är i detta vi finner den historiekulturella kontext i vilken *Ghost of Tsushima* har uppkommit. Japanerna har lyckats övertyga sig själva och resten av världen om etnocentristiska och självorientaliserade historiska narrativ som har blivit så hegemoniska att de reproducerar sig själva. Denna självorientalisering går därtill att spåra till författare från sekelskiftet 1900. Författare som den tidigare nämnda Nitobe Inazō och hans verk *Bushido: The Soul of Japan* kanske rentav kan ses som en urfader för både japansk självorientalism och *bushidō* mer specifikt. Det ska dock noteras att han i sin tid inte var ensam om att nyttja självorientaliserande perspektiv i mötet med västerlänningar, utan det var en bredare trend bland japanska författare i samtiden.⁴⁹ En ytterligare faktor blir Ruth Benedict vars många förment exotifierande analyser av Japan anammas i flera vågor i Japan under 1900-talets andra hälft.⁵⁰

Avslutande diskussion – Om historiekultur och kommersialisering

Denna studie har utforskat hur och varför till synes exotifierande historiska tolkningar kan ta sig uttryck i populärkulturen. Detta har jag gjort genom att studera tv-spelet *Ghost of Tsushima* som utspelar sig under den japanska medeltiden. Fokus har legat på *bushidō* och den historiska japanska krigaren mer allmänt. Spelutvecklarna Sucker Punch Productions har enligt egen utsago hämtat stor direkt inspiration från Akira Kurosawas filmskapande. Därtill har generella uppfattningar om hur en samuraj ska se ut och agera spelat en avgörande roll. Då både Kurosawa och samurajbilden i allmänhet är starkt färgad av Sengoku- och Edoperiodens krigare har det skapat en i stort anakronistisk representation i spelets 1200-talsmiljö. Denna sorts representation är dock inget unikt för *Ghost of Tsushima*. Det sätt som historien tar sitt uttryck i spelet innehar många spår av tidigare japansk etnocentrism och västerländsk exotifiering, två saker som tidigare forskning, däribland den av Benesch och Iwabuchi, har visat i stor utsträckning smälte samman under 1900-talets gång i en ”självorientalisering”. Detta som en del av processen att bearbeta erfarenheterna efter andra världskriget och imperietiden likt det Hutchinson studerat på den inhemska spelscenen.

När dessa koncept inlemmas i spelet är det för att uppnå kommersiella syften. Ej att förglömma: denna typ av populärhistoriska framställningar fyller det huvudsakliga syftet att producera vinst

⁴⁸ Benesch (2016), s. 217–219.

⁴⁹ Ekholm (2018), s. 50, 84, 217.

⁵⁰ Ryang (2002).

genom marknadsmässig framgång. Igenkännbara kulturella fenomen och arketyper operationaliseras av utvecklaren delvis till följd av dennes egna kulturella uppfattningar men, som även Scarselli har resonerat, direkta krav från publiken och djupt rotade sociala och kulturella mekanismer i samhället i stort. Det är här den ovannämnda "självorientaliseringen" gör sig gällande. De uppfattningar som befästs i Japan under 1900-talet har även internationaliserats i utbytet mellan Japan och västvärlden i och med Japans moderniseringsprocess. Den på många sätt överlappande historiekultur som har uppkommit till följd av detta är vad som har möjliggjort *Ghost of Tsushimas* existens: ett av amerikaner utvecklat spel om japansk historia för en västerländsk och japansk publik som nyttjar etnocentriska och orientalistiska uppfattningar om Japan och japaner.

Scarselli har argumenterat att västerländska representationer av Japan i spel tenderar att vara eurocentriska och orientalistiska medan inhemska produkter är mer nyanserade. Ifall denna beskrivning stämmer in på *Ghost of Tsushima* eller inte ska jag inte ge något definitivt svar på här. Liksom spelet balanserar mellan två historiekulturer – och marknader, om man så vill – balanserar den mellan orientalism och autenticitet. *Ghost of Tsushima* är delvis en produkt av den befintliga historiekulturen men är också en del i processen att omforma den. Hösten 2025 utkommer en uppföljare till *Ghost of Tsushima* med titeln *Ghost of Yōtei*. Denna kommer att utspela sig i början av Edoperioden (1600–1868), urkällan för många moderna uppfattningar om samurajer och Japan. Kanske kan det komma att ge ytterligare ledtrådar till varthän *bushidō* och samurajer barkar i denna internationaliserade historiekultur. Något för framtida studier att undersöka.

Referenser

Källor

Ghost of Tsushima, Sucker Punch Productions, 2020.

Litteratur

Benedict, Ruth, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Boston 1946).

Bensch, Oleg, *Inventing the Way of the Samurai: Nationalism, Internationalism, and Bushidō in Modern Japan* (Oxford 2016).

Brown, Jordan Michael, *Adaptation of Japanese Myth in Video Games: The Case of Ghost of Tsushima* (masteruppsats, Ritsumeikan Asia Pacific University, 2021),
<https://www.academia.edu/73977210/Adaptation_of_Japanese_Myth_in_Video_Games_The_Case_of_Ghost_of_Tsushima_2021?source=swp_share>.

Chapman, Adam, *Digital games as history [Ebook] how videogames represent the past and offer access to historical practice* (New York 2016).

Ekholm, Thomas & Ottosson, Ingemar, *Japans historia* (Lund 2018).

Ekholm, Thomas, *Då har Japan upphört att vara Japan – Det japanska tehuset vid Etnografiska museet, samt bilden av chanoyu i Sverige och väst, 1878-1939* (avhandling, Göteborgs universitet, 2018).

Friday, Karl, "Review of Legends of the Samurai. By Hiroaki Sato", *Journal of Japanese Studies* 23:1 (1997).

Friday, Karl, *Samurai, warfare and the state in early medieval Japan* (New York 2004).

Friday, Karl (red.), *Japan Emerging: Premodern History to 1850* (New York 2012).

Hurley, Leon, "The movies, games and books that inspired Ghost of Tsushima, according to Sucker Punch", *GamesRadar+*, 15/7 2020, <<https://www.gamesradar.com/the-movies-games-and-books-that-inspired-ghost-of-tsushima-according-to-sucker-punch/>> (Hämtad 9/6 2025).

Hutchinson, Rachael, *Japanese Culture Through Videogames* (Abingdon 2019).

Hägerdal, Hans, *Väst om öst: Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen* (avhandling, Lunds universitet, 1996).

Iwabuchi, Koichi, "Complicit exoticism: Japan and its other", *Continuum* 8:2 (1994).

Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning* (Lund 2014).

Karp, Ivan & Lavine, Steven D. (red.), *Exhibiting Cultures: the poetics and politics of museum display* (Washington 1991).

Kurosawa. Akira, *Something like an autobiography* (New York 1983).

Lie, John, "Ruth Benedict's Legacy of Shame: Orientalism and Occidentalism in the Study of

- Japan”, *Asian Journal of Social Science* 29:2 (2001), s. 249–261.
- Malmquist, Willy, ”The Ghost of Orientalism: Case Study of Historical Representations, History Culture, and Orientalism in the Video Game Ghost of Tsushima” (kandidatuppsats, Lunds universitet, 2022).
- Norvenius, Mats, *Images of an Empire: chinese Geography Textbooks of the Early 20th century* (Stockholm 2012).
- Ryang, Sonia, ”Chrysanthemum's Strange Life: Ruth Benedict in Postwar Japan”, *Asian Anthropology* 1:1 (2002), s. 87–116.
- Said, Edward W., *Orientalism* (New York 1978).
- Sato, Hiroaki, *Legends of the Samurai* (New York 1995).
- Turnbull, Stephen, ”The Ninja: An Invented Tradition?”, *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective* 9:1 (2015).

En ofödd ödesgemenskap

– Elin Wägner och Paneuropa

OTTO ARBORÉN
SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA

Keywords: Elin Wägner, Richard von Coudenhove-Kalergi, paneuropa, europatanken

Inledning

Ett blodigt krig härjar inom Europas gränser. Rädslan för ett stort land i öst sporrar upprustning, men enigheten inför ett gemensamt hot klingar falskt i kören av allt högljuddare nationalistiska tongångar. Samtidigt ter sig Europas förflutna som ekonomisk, kulturell och politisk stormakt avlägset. Mellan USA i väst och Kina i öst tycks Europa dömt till irrelevans och vanmakt. Hur ska dessa existentiella hot bemötas, hur ska Europa ta sig ur sin identitetskris?

Frankrikes president Emmanuel Macron gav inför EU-valet 2024 besked. Hans svar var ett mer enat, suveränt och demokratiskt Europa:

More united, to assert ourselves among the other powers and in light of the century's transitions; more sovereign, so as not to have our destiny, our values and our ways of life imposed by others; and more democratic, because Europe is the birthplace of liberal democracy, in which its peoples decide for themselves.¹

Hundra år tidigare – ett decennium efter första världskrigets utbrott – skrev Elin Wägner: ”Ett enat Europa [är] helt enkelt en nödvändig förutsättning [...] för att Europa, trots sitt hotade läge skall rädda åt sig en med de andra världsenheterna jämbördig ställning.”² Ett sekel, och olika politiska utgångspunkter, skiljer de två resonemangen åt. Men två grundantaganden förenar dem: att Europa är en kulturell gemenskap som står för omistliga värden, och att denna gemenskap måste få en starkare politisk grund för att inte gå under på en allt hårdare global spelplan.

Elin Wägner (1882–1949) var en svensk författare, journalist och aktivistisk intellektuell. I den vänsterliberala och feministiska veckotidningen *Tidevarvet* var Wägner från grundandet 1923 till nedläggningen 1936 en flitig skribent och en förgrundsgestalt i både redaktionell och

¹ Emmanuel Macron, ”Discours sur l’Europe”, *Elysée*, 24/4 2024.

² Elin Wägner, ”All-Europa”, *Tidevarvet* nr 30 (1924).

ideologisk mening. Hon var verksam som redaktör, kåsör, omvärldsbevakare, debattör och förmedlare av internationella idéer.³ I en serie artiklar introducerade Wägner under 20-talet den paneuropeiska tanken och dess ”geniale skapare” – Richard von Coudenhove-Kalergi – för en svensk publik.⁴ Men hon var knappast ett språkrör utan egen agenda. Jag kommer i det följande utforska hur Wagners propagerade för en paneuropeisk ordning förhåller sig till både Coudenhoves idéer och till mer övergripande mönster och motsättningar i Europatankens idéhistoria, liksom hur paneuropeismen samspelade med hennes internationalistiska, pacifistiska och feministiska världsbild. Genom att diskutera Wagners föreställningar om Europa som döende organism, identitet, ödesgemenskap och universellt ideal, samt tanken på att den europeiska ordningen måste gå under för att ge plats åt något nytt, vill jag illustrera en genomgående spänning mellan Europa som ideal och som splittrad politisk verklighet.

Greve von Coudenhove – en nygammal europé

Coudenhove är en viktig referenspunkt i berättelsen om europatankens moderna historia, som dock förvånansvärt sällan ägnats fördjupat intresse i egen rätt. Jag ska här ange huvuddragen i hans liv och gärning, som en kontext utifrån vilken Wagners intensiva förhållande till tanken på Europa bättre kan förstås. Coudenhove var en kosmopolitisk aristokrat, pacifist, antinationalist, filosof och författare, född 1894 i Tokyo till en japansk mor och en österrikisk far. Men allra främst var han vän av Europa, med en nostalgisk längtan efter den europeiska anda som för honom alltid vägde tyngre än ekonomisk och politisk enighet. Det faktum att han var född i Japan gav honom ett unikt utifrånperspektiv bland mellankrigstidens europeanister – kanske var det därför Europa tedde sig så akut förkrympt för honom.⁵

Aristokrater som Coudenhove var överrepresenterade bland dem som ansåg att lösningen på mellankrigstidens problem stavades Europa.⁶ I en tid då gamla privilegier stod i upplösning sökte många i samhällets övre skikt sin tillflykt från 1900-talets kriser i ett återupptäckt europeiskt förflutet snarare än en radikalt annorlunda framtid. Men Coudenhove var mer än en restauratör. Under 1920-talet förde han som ung bohem en frenetisk kamp för ett framtida Europa präglat av politisk, ekonomisk och konstitutionell enighet – en enighet som tycktes lika nödvändig som

³ Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist*, (avhandling, Uppsala universitet, 2006) s. 81–84.

⁴ Per Wirtén har i sin *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wagners förlorade kärlek* (Stockholm 2020) framhållit att Wägner var först och länge ensam bland Sveriges intellektuella att företräda Paneuropatanken (s. 254). Hans bok är en utmärkt ingång till de mer aktivistiska och personliga dimensionerna av Wagners engagemang för Europa fram till 1924 – där denna essä tar vid.

⁵ “Part II: Reimagining the past”, Mark Hewitson & Matthew D’auria (red.), *Europe in crisis: Intellectuals and the European idea 1917-1957* (New York 2015), s. 83–84.

⁶ Hewitson & D’auria (2015), s. 84.

avlägsen i efterdyningarna av första världskriget. Målbilden var ett ”Europas förenta stater” av amerikansk modell, som skulle förverkligas genom den paneuropeiska massrörelse Coudenhove – med begränsad framgång – startade 1925.⁷ Visionen grep tillbaka på upplysningsidéer om ”Republiken Europa”, ett idealsamhälle med utgångspunkt i romantiska föreställningar om arvet från romersk och atensk medborgaranda, besjälad av hoppet att Europa skulle kunna följa den amerikanska vägen mot framtiden.⁸ Men det var inte bara framstegsoptimism som låg bakom drömmen om Paneuropa.

En dödlig kultur

I samband med första världskriget befestades övertygelsen om att Europa oundvikligen behövde förnyas eller gå under. Upplevelsen var att Europa slogs inbördes om smulor samtidigt som USA och andra framväxande makter försåg sig med allt större bitar av den världspolitiska kakan. Som sociologen Gerard Delanty påpekar i sin exposé över Europatankens historia betydde detta ingalunda att första världskrigets nationalistiska berusning ersattes med enighet kring en överstatlig idé av Coudenhoves mått – i stället tilltog nationalism, influerad av en ny svartsyn och uppgivenhet. ”Den europeiska pessimismen” fick sitt paradigmatiske uttryck i Oswald Spenglers epokgörande idé om *Västerlandets undergång*.⁹ Spenglers bild av kulturer som levande och därför också dödliga organismer blev ett kontroversiellt men inflytelserikt inslag i den moderna europeiska självförståelsen. Många höll med Spengler om att Europa och den västerländska civilisationen sedan världskriget befann sig på ålderns höst – och att vintern närmade sig med stormsteg.

De progressiva universalisterna Wägner och Coudenhove skilde sig från tidens högljudda kör av domedagspredikanter genom övertygelsen att nihilism och splittring var övervinnliga moment i den europeiska utvecklingen. I Wagners tankevärld förekommer en feministisk, mer optimistisk, variant av Spenglers cykliska historieuppfattning. I dialog med nyskapande filosofer som Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting tänkte hon sig att den europeiska traditionen var en patriarkal felutveckling av det matriarkat som föregått den.¹⁰ Den i grunden europeiska modernitetens problem – mekanisering, miljöförstörelse, krig och ojämlikhet – var alla att betrakta som uttryck för en ohämmad manlighet. Västerlandets undergång kunde därför bli början på en ny, organisk världsordning där manligt och kvinnligt äntligen skulle försonas. Men under 1920-talet var Wägner ännu övertygad om att denna försoning kunde byggas på den europeiska traditionens grund.

⁷ Anita Prettenthaler-Ziegerhofer, ”Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan-European union, and the birth of a 'new' Europe”, Hewitson & D'auria (red.) (New York 2015), s. 96–97.

⁸ Ronny Ambjörnsson, *Öst och väst: Tankar om Europa mellan Amerika och Asien* (Stockholm 2011), s. 51.

⁹ Gerard Delanty, *Europa: Idé, identitet, verklighet* (Göteborg 1997), s. 147–149.

¹⁰ För en grundlig redogörelse för Wagners feministiska historieuppfattning och civilisationskritik, se Katarina Leppänen, *Rethinking civilisation in a European feminist context: History, nature, women in Elin Wägner's Väckarklocka*, (avhandling, Göteborgs universitet, 2005).

Vilka är européerna?

I försöken att avhjälpa vad de såg som en historisk kris mobiliserade Coudenhove och Wägner Europa – som framtidsvision, tradition och identitet – på stundvis motsägelsefulla vis. Dessa interna spänningar i deras språkbruk måste ses som exempel på hur ”idén om Europa konstruerades med strategiska mål för ögonen”, som Delanty uttrycker det.¹¹ I denna brytningstid för Europa som både politiskt och språkligt fenomen befann sig begreppet i en diskursiv dragkamp, där förgivettagna historiska sanningar både aktualiserades och omförhandlades. Samtidigt som Wägner och Coudenhove omformulerade Europatanken för sina egna syften, stödde de sig på historiska tankemönster och trasslade in sig i en språklig väv vars implikationer de inte alltid var medvetna om.

Ett bra exempel på denna diskursiva dragkamp om vari idealet Europa bestod är spänningen mellan konservatism och elitism å ena sidan och progressivism och demokratism å den andra. Under 1920-talet uppfattades europeiskt samarbete i breda vänsterkretsar som en förutsättning för fred och demokratisering – såväl ledande socialdemokrater som feministerna på *Tidevarvet* knöt Europa till en jämlik framtid, i motsats till nationalismens hierarkiska förflutna. För den grupp flerspråkiga och radikala politiker och intellektuella som drev denna linje var ett nytt, förenat Europa närmare än någonsin i andlig, men också i praktisk mening – tåget till Genève blev en ”sann bro till Europa”, som Bo Stråth har uttryckt det.¹² Wägner nyttjade själv frekvent denna bro, bevakade Nationernas förbunds arbete och deltog i internationalistiska kongresser. Att de nya kommunikationerna övervunnit avståndet mellan Europas länder var inte bara en förutsättning för, utan rentav en tvingande orsak till en paneuropeisk union, enligt Wägner.¹³ Europa hade blivit för litet för att delas upp.

Men så tillhörde Wägner också ett intellektuellt avant-garde, ett 1900-talets ”République des lettres”, för vilket en europeisk identitet genom konferenser, korrespondenser och litteratur fick en både intellektuell och rumslig påtaglighet som knappast var tillgänglig för de breda massorna. Europa hade blivit mindre, men för vem? Både Wägner och Coudenhove menade att de verkliga européerna ännu stod att finna bland författare och intellektuella som de själva.¹⁴ Diskursen om den ”europeiska andan” kunde som Delanty framhåller vara ”ett sätt att ge uttryck för den intellektuelles förakt för ’massamhället’”, där den förment autentiska kulturen urvattnades.¹⁵ Men

¹¹ Delanty (1997), s. 16.

¹² Bo Stråth, ”The Swedish Demarcation to Europe”, Mikael af Malmborg & Bo Stråth (red.), *The meaning of Europe: Variety and contention within and among nations* (Oxford 2002), s. 134.

¹³ Wägner, ”All-Europa”.

¹⁴ Wägner, ”Idealet Europa”, *Tidevarvet* nr 27 (1926); Prettenthaler-Ziegerhofer (2015), s. 121.

¹⁵ Delanty (1997), s. 150.

denna i grunden konservativa elitism fick andra implikationer när den togs upp i paneuropeismens framåtblickande narrativ.

Wagner arbetade hårt för att väcka ett paneuropeiskt medvetande hos de medborgare vars engagemang skulle utgöra grunden för en varaktig fred: ”Paneuropa måste bli levande inom oss, innan det blir verklighet på världskartan. Vi måste [...] lära oss att tala europeiska. Men det förutsätter att vi även skulle kunna tänka och känna europeiskt”.¹⁶ Hon ansåg att det krävdes européer för att skapa en europeisk ordning. Att börja med staten och först därefter skapa en massidentitet – som under 1800-talets nationsbyggen – vore att bygga på lösan sand.

Liksom senare Robert Schuman, det efterkrigstida Europas stora arkitekt, ansåg Wagner att ett splittrat Europa blivit en anakronism som måste avhjälpas genom utbildning och propaganda i en tid då både trängande behov och utopiska drömmar talade för enighet. Mest akut anakronistisk var för Wagner den tyska skuldfrågan, som hon 1924 beskrev som en ”oexploderad granat”.¹⁷ Wagner menade att Versaillesfördragets utsugning av Tyskland i kombination med ”det kapitalistiska systemets oförnuft” höll på att leda in i en återvändsgränd, där nationalism, fascism och statsfientlighet växte ur armodet.¹⁸ Hade de allierades fredsvilja kombinerats med ett verkligt ansvarstagande för Europas framtid – genom att utkräva den tyska skulden i material och arbetskraft i stället för pengar – hade Hitler aldrig kommit till makten. Detta kunde Wagner senare hävda utan att vara efterklok.¹⁹

Kriget hade förlorats av hela Europa, som enligt Wagner ”hålles samman av ett gemensamt öde” – att övervinna nationalistisk splittring och förverkliga Paneuropa.²⁰ Europa stod inför ett vägval: moralisk förnyelse eller undergång. Eller som det heter i en osignerad *Tidevarvet*-artikel, förmodligen av Wagners hand: ”Icke en sammansmältning men en förening av nationerna, är vad tiden kräver och den europeiska individualismen medger. Europa är ännu icke fött, det måste födas, om vi icke skola gå under och den västerländska kulturen med oss.”²¹

Den europeiska andans element

Idén om ett gemensamt europeiskt öde var en återkommande tankefigur hos Wagner, ett öde som hon knöt till vissa universella värden. Dessa utgick från vad som skulle kunna kallas Coudenhoves geografiska mytologi. I sin första idéskrift *Pan-Europa* från 1923 hade han framlagt sin indelning av världen i fem ”planetära kraftfält” eller ”världsvälden”: det amerikanska, det brittiska, det ryska, det

¹⁶ Elin Wagner, ”Vårt större fädernesland”, *Tidevarvet* nr 42 (1926).

¹⁷ Elin Wagner, ”Europeiskt drama”, *Tidevarvet* nr 16 (1924).

¹⁸ Elin Wagner, ”Tyskland – Europas krishärd”, *Tidevarvet* nr 46 (1931).

¹⁹ Elin Wagner, ”De vita stammarna”, *Tidevarvet* nr 18 (1936).

²⁰ Elin Wagner, ”Europa hålles samman av ett gemensamt öde”, *Tidevarvet* nr 15 (1932).

²¹ Wagner ”Idealet Europa”.

mongoliska eller östasiatiska och det europeiska. De fyra första präglades enligt Coudenhove av en inbördes enhet, gentemot vilken Europas splittring i suveräna nationalstater framstod som en abnorm styckning av den politiska kroppen.²²

I två recensioner av Coudenhoves bok *Hjälte eller helgon* (1928) tog Wägner stöd i hans idé om hur den europeiska geografin och kulturarvet gör skäl för talet om ”en europeisk ras och en europeisk själ” som rättfärdigar behovet av en paneuropeisk enhet.²³ Europa präglas av en ”mångfald i enheten”: det sätt på vilket kontinenten delas upp av bergskedjor orsakar splittring mellan olika element i den europeiska kulturen, men också fruktbar interaktion.²⁴ Idén utgör en röd tråd mellan den slogan som idag anammats av både EU och Eurovision – ”Unity in Diversity” – och Montesquieus klimatlära. Den senare, som den utvecklas i *L’Esprit de lois* (1748), går i korta drag ut på att ställa upp en dikotomi mellan Asien och Europa. Där Asiens homogena geografi och klimat ger upphov till despoti och slöhet, präglas Europa av en växelverkan mellan olika element som främjar frihet och förnyelseanda. Som Ronny Ambjörnsson har framhållit är det uppenbart att något fritt Europa av det slag Montesquieu beskrev inte stod att finna 1748; det var nog inte heller någon som menade att det var förverkligat i 1920-talets kristider.²⁵ I stället fungerade Europa i båda fall som ett ideal, en riktlinje efter vilken samtiden kunde kritiserats och förändras.

Till de europeiska element som Wägner med Coudenhove lyfte fram hörde individualism och broderlig gemenskap. Individualismen såg de som ett arv från Aten och Rom, medan brödraskap, socialism och kollektivism ”härstammar ur kristendomen”.²⁶ Till dessa lade Coudenhove ett tredje element, det heroiska: ”betingat av världsdelen nordliga läge och fattigdom som tvingat dess invånare till kamp och arbete.”²⁷ Samtidens problem kunde förklaras med att dessa beståndsdelar – i stället för att uppgå i en högre enhet – positionerat sig mot varandra och därmed ”skapat en splittring som fört till svaghet och kaos”.²⁸ Coudenhove menade att särskilt den nordisk-germanska hjälteandan och den i grunden orientaliska kristendomen hade en tendens att gå i klinch.²⁹

Tanken på Europa som en syntes mellan kollektivism och individualism rimmade väl med Wägners vision om ett kollektiv av starka personligheter: jaget måste vara utgångspunkten men ”jagets fullkomning ligger just i arbetet med det som är större än jaget”.³⁰ I Wägners kväkarinspirerade tankevärld var det det kristna elementet som, genom att förena

²² Richard von Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, 3 uppl. (Wien 1925), s. 16–17.

²³ Elin Wägner, ”Hjälte eller helgon?”, *Tidevarvet* nr 9 (1928).

²⁴ Wägner, (1928).

²⁵ Ambjörnsson (2011) s. 38–40.

²⁶ Wägner, (1928).

²⁷ Wägner, (1928).

²⁸ Wägner, (1928).

²⁹ Coudenhove diskuterar spänningen mellan den europeiska andans element i *Held oder Heiliger* (Wien 1927), s. 98–100.

³⁰ Elin Wägner, ”Domprosten och sotaren”, *Tidevarvet* nr 34 (1927).

personlighetstanken med brödraskapsidealet, överbryggade liberalism och socialism. Hon tolkade även det heroiska elementet på ett nyskapande sätt, som ett sorts aktivistiskt fordon för de andra idealen. Det var långt ifrån ett krigiskt vikingaideal. Tvärtom nyttjade Wägner idén om den europeiska hjälteandan för att kritisera en alltför passiv pacifism som en feghet, ”främmande för den europeiska själen”.³¹ I skärningspunkten mellan individualism, kollektivism och heroism utkristalliserades vad Wägner och Coudenhove såg som Europas öde: en aktiv kamp för fred, frihet och förening i en europeisk gemenskap. I den europeiska ”andan” fanns redan denna potential latent – nu gällde det att väcka den eller att gå under.

Universalismens paradox – Europas janusansikte

Coudenhoves och Wagners tal om den europeiska andans storhet som kontrast mot det verkliga Europas immoralitet måste förstås som ett utslag av vad Delanty kallar det ”eurocentriska misstaget”: att underförstå att universalism, humanism och samhörighet per definition hör till Europa.³² Inspirerad av Coudenhove deltog Wägner alltså i en berättelse om Europas särställning som hämtade näring ur ett förment storslaget förflutet: ”Europa är genom sin rikedom och rörlighet skapat till medlare mellan Amerikas och sovjet-Rysslands traditionsfattiga och Asiens traditionstyngda kultur. Väl har det förlorat världsherraväldet men kan dock än en gång bli världens ledare.”³³

Johannes Dafinger har föreslagit en distinktion mellan protektionistisk och universalistisk europeisering. Som det mest renodlade exemplet på protektionism anför han nazisternas strävan att undergräva internationella institutioner och samarbeten genom paneuropeiska motsvarigheter. Denna nazistiska paneuropeanism får inte förväxlas med Coudenhoves, som i en mening var dess internationalistiska och universalistiska motsats. Men den exceptionalism som utmärker protektionismen har inte uteslutande kanaliserats i högernationalism; som Dafinger anmärker bär föreställningar om europeisering i praktiken oftast drag av båda idealtyperna protektionism och universalism.³⁴ Trots att Coudenhoves och Wagners sätt att mobilisera Europa som garant för rättvisa mellan folk kännetecknar den universalistiska europatanken exemplifierar deras vision denna dubbelhet: den bygger på den europeiska traditionens särställning. I idén om den europeiska pånyttfödelsen förenas nostalgisk exceptionalism med en kritik av samtiden utifrån en ännu oförverkligad utopi, i vad som kan kallas universalismens klassiska paradox. Som Sven-Eric

³¹ Wägner (1928).

³² Delanty (1997), s. 28.

³³ Elin Wägner, ”Europas framtid”, *Tidevarvet*, nr 10 (1928).

³⁴ Johannes Dafinger, ”Europeanization as Detachment from the Global: The Case of Nazi Germany and the Post-War European Far Right” i Florian Greiner, Peter Pichler & Jan Vermeiren (red.), *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-)Integrating Europe since the Nineteenth Century* (Berlin 2022), s. 115–116.

Liedman framhållit utgår det som framhävs som en minsta gemensam nämnare alltid från något partikulärt, existerande som också blir normerande. Universalismen delar detta drag med framstegstanken: när alla människor är likadana kan de jämföras på en och samma tidsaxel, och andra kulturer kan mätas mot den egna samtiden som framställs som längst hunnen på utvecklingens linje.³⁵ Det var idealet och traditionen Europa, snarare än det splittrade geopolitiska landskapet, som i det paneuropeiska tänkandet knöts till historiens framåtrörelse.

Det är utslag av denna eurocentrism som Anita Prettenthaler-Ziegerhofer åsyftar när hon hävdar att "Coudenhove can be referred to as a follower of a kind of neo-colonialism".³⁶ Hon lyfter två koloniala drag i Coudenhoves vision: för det första menade han att Europa hade som uppgift att låta olyckligt placerade platser utan egen historia ta del av moderniteten, för det andra att Europa behövde råvaror från och bosättningar i andra världsdelar för att lösa sina egna problem. Här blir det tydligt att Wagners och Coudenhoves eurocentrism var av olika karaktär, trots att de använde sig av samma tankefigurer. Wagner tog ställning mot den koloniala retorik som präglade delar av den paneuropeiska rörelsen: drömmen om ett återupprättat europeiskt världsherravälde fann hon varken önskvärd eller genomförbar.³⁷

Spänningsförhållandet mellan eurocentrism och internationalism förblev hos Wagner oförlöst men produktivt. Eftersom det sanna Europa var ett ideal snarare än en plats för Wagner är det inte så märkligt som det låter att den främsta representanten för den europeiska hjälteandan i hennes ögon inte var europé. Det var i stället Gandhi, vars idé om en aktiv pacifism var den främsta inspirationen för Wagners vision om ett förenat Europa som pacifistisk världsmakt.³⁸ Den europeiska andan fanns inte förverkligad i Europa – men Gandhis storhet var europeisk. På samma sätt stod den radikala potentialen i det oförverkligade idealet Europa i förbindelse med Wagners dröm om att kvinnorna skulle utnyttja sin nyvunna makt för att ställa samhället till rätta. Lika lite som paneuropatanken gick ut på att fler länder skulle assimileras in i ett redan existerande Europa, gick Wagners feminism ut på att de nyblivna medborgarna skulle assimileras in i det rådande systemet. I stället skulle kvinnornas bidrag vara att omforma samhället efter den kvinnoprincip som saknades i det ensidigt manliga systemet, och därmed förverkliga idealet Europa på jorden. Detta är vad Wagner menade med att Europa ännu inte var fött, men "måste födas, om vi icke skola gå under".³⁹

³⁵ Sven-Eric Liedman, "Frankrike: Dreyfussaffären, nationalismen och internationalismen" i Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman (red.), *Nationalismens logik: Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996), s. 96–97.

³⁶ Prettenthaler-Ziegerhofer (2015), s. 98.

³⁷ I den osignerade ledaren "Det förenade Europa", *Tidevarvet* nr 1 (1926), definierade Wagner sin paneuropeiska vision mot imperialism.

³⁸ Se Wistrand (2006), s. 134–142.

³⁹ "Idealet Europa".

Hur kan idéer om den europeiska ödesgemenskapens andliga överlägsenhet och globala ledarroll förenas med internationalistisk kritik av just eurocentrism och imperialism? Svaret måste delvis sökas på retorikens plan: Wägner använde sig av eurocentriska tankefigurer i syfte att sälja in sina verkliga hängivelser och ge dem ett objektiva sken. Idén om Europa som ett värde bortom tillhörighet till en särskild grupp eller nation fungerade i hennes texter som en språngbräda för internationalism och pacifism.

Men som antytts ovan sammanhänger dessa spänningar också med den diskursiva logik som omgärdar ett så omtvistat begrepp. En särskilt dynamisk motsättning i berättelsen om Europa har varit den mellan upplysningen och kristendomens idéer. Denna spänning rymdes i hög utsträckning inom den kristna upplysningspredikanten Wagners eget tänkande: hon likställde Europa med utopi och förfall, pacifism och militarism, feminism och manssamhälle beroende på kontexten. Hennes sätt att ladda Europa med inbördes motsägande betydelser utgick från två olika narrativ om Europas historia. Visionen om en paneuropeisk pånyttfödelse hämtade näring från diskursen om Europas ärorika förflutna. Men när Wägner med avstamp i tanken på ett föreuropeiskt modervälde föreställde sig en framtid byggd på en helt ny grund var det ett annat – destruktivt och föråldrat – Europa som uppenbarade sig.

Manssamhällets självmord – Europas slut?

Ju närmare det led mot ett ännu ett krig, ju mer 1930-talets militarism och fascism slöt sina klor om Europa, desto avlägsnare tycktes en paneuropeisk ordning. Världsläget påverkade också positionerna i dragkampen om Europabegreppets symboliska betydelse. För Coudenhove bibehöll det sin emancipatoriska kraft – ja, till och med sin karaktär av ödesgiven framtid – också igenom det andra världskrig som han såg som ett inbördeskrig mellan bröder. När drömmen om Paneuropa krossats av Hitler blev Coudenhoves omedelbara mål ekonomisk enighet. Detta intresse omsattes i bland annat engagemang för Europeiska kol- och stålgemenskapen och Europeiska rådet, vilket har gett honom en kanonisk status som en av EU:s ”Founding fathers”.⁴⁰

Wägner kom i stället alltmer att identifiera begreppet Europa med det militaristiska manssamhälle hon bekämpade – samtidigt som hon i stort bibehöll det ideal som hon tidigare förknippat med Europa. Redan 1934 gav hon uttryck för farhågan att den västerländska civilisationen måste gå under ”eftersom det onda sitter så djupt att det icke kan ryckas bort, utan att hela det system under vilket det blomstrat följer med.”⁴¹ Kvinnlig rösträtt hade inte inneburit någon grundläggande förändring av samhällsordningen, inte i Sverige, och definitivt inte i Tyskland.

⁴⁰ Prettenthaler-Ziegenhofer (2015), s. 84, s. 99.

⁴¹ Elin Wägner, ”Civilisationens svaghetstecken”, *Tidevarvet* nr 43 (1934).

Men Wägners förtvivlan var aldrig becksvalt. I *Väckarklocka*, utgiven 1941, menade hon att kriget bevisade behovet av en radikalt ny världsordning, där den enhälligt manliga, teknisk-krigiska obalansen ställs till rätta utifrån en pacifistisk kvinnoprincip. När hon 1937 besökte Kreta var det inte hos grekerna – ”vår egen kulturs grundare” – Wägner hämtade inspiration. I stället tyckte hon sig hitta spår av pacifism, frihet och jämlikhet i det kretensiska modervälde hon ansåg att den europeiska traditionen sedan sina gryningsdagar i det patriarkala Grekland byggt på att förneka, bekämpa och negera.⁴² Tanken utgick från historisk matriarkatsteori som inspirerade flera av mellankrigstidens feminister, och en då utbredd uppfattning om den kretensiska kulturens fredliga inställning.⁴³ Det var inte det historiska Kreta som var huvudsaken, utan de förlorade värden hon lät det representera – matriarkatet fungerade för Wägner som ett överhistoriskt idealtillstånd utifrån vilket den rådande ordningen kunde kritiseras. Eftersom det faktiska Europa hade gått till krig på grund av att en manlig härskarinställning hade fått härja fritt, var det en kvinnligt vårdande inställning som krävdes för att upprätta den balans mellan individ och kollektiv, mellan natur och kultur, och mellan manligt och kvinnligt som förblev Wägners dröm.

Ingen europeisk vår, som inte föregås av en fimbulvinter. Jag tror dock knappast att Wägner hade sett den kol- och stålunion som efter 1900-talets Ragnarök utvecklats till EU som någon verklig vår för Europa – hennes väckarklocka ringde för döva öron. Inför den senaste tidens enighet om militär upprustning skulle hon se rött. Men kanske hade optimisten i henne kunnat urskilja den europeiska hjälteandans potential i några av vår tids radikala rörelser – oavsett geografisk hemvist.

⁴² Elin Wägner, *Väckarklocka* (Stockholm [1941] 2020), s. 62.

⁴³ Leppänen (2005), s. 81–88.

Referenslista

- Ambjörnsson, Ronny, *Öst och väst: Tankar om Europa mellan Amerika och Asien* (Stockholm 2011).
- Coudenhove-Kalergi, Richard von, *Pan-Europa*, 3 uppl., (Wien 1925).
- Coudenhove-Kalergi, Richard von, *Held oder Heiliger* (Wien 1927).
- Dafinger, Johannes, "Europeanization as Detachment from the Global: The Case of Nazi Germany and the Post-War European Far Right", Florian Greiner, Peter Pichler & Jan Vermeiren (red.), *Reconsidering Europeanization: Ideas and Practices of (Dis-)Integrating Europe since the Nineteenth Century* (Berlin 2022).
- Delanty, Gerard, *Europa: idé, identitet, verklighet* (Göteborg 1997).
- Leppänen, Katarina, *Rethinking civilisation in a European feminist context: History, nature, women in Elin Wägner's Väckarklocka*, (avhandling, Göteborgs universitet, 2005).
- Liedman, Sven-Eric, "Frankrike: Dreyfusaffären, nationalismen och internationalismen", i Sten Dahlstedt & Sven-Eric Liedman (red.), *Nationalismens logik: Nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996).
- Macron, Emmanuel, "Discours sur l'Europe", *Elysée*, 24/4 2024, <<https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2024/04/24/europe-speech>> (6/6 2024).
- Osignerad, "Det förenade Europa", *Tidevarvet* nr 1 (1926).
- Osignerad, "Idealet Europa", *Tidevarvet* nr 27 (1926).
- Prettenthaler-Ziegerhofer, Anita, "Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi, founder of the Pan European union, and the birth of a 'new' Europe", i Mark Hewitson & Matthew D'auria (red.), *Europe in crisis: Intellectuals and the European idea 1917-1957* (New York 2015).
- Stråth, Bo, "The Swedish Demarcation to Europe", i Mikael af Malmberg & Bo Stråth (red.), *The meaning of Europe: Variety and contention within and among nations* (Oxford 2002).
- Wistrand, Birgitta, *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist*, (avhandling, Uppsala universitet, 2006).
- Wirtén, Per, *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wägners förlorade kärlek* (Stockholm: 2020).
- Wägner, Elin, *Väckarklocka*, (Stockholm [1941] 2020).
- Wägner, Elin, "Europeiskt drama", *Tidevarvet* nr 16 (1924).
- Wägner, Elin, "All-Europa", *Tidevarvet* nr 30 (1924).
- Wägner, Elin, "Den första historien", *Tidevarvet* nr 31 (1924).
- Wägner, Elin, "Vårt större fädernesland", *Tidevarvet* nr 42 (1926).
- Wägner, Elin, "Hjälte eller helgon", *Tidevarvet* nr 9 (1928).
- Wägner, Elin, "Europas framtid", *Tidevarvet* nr 10 (1928).
- Wägner, Elin, "Domprosten och sotaren", *Tidevarvet* nr 34 (1927).

Wägner, Elin, ”Tyskland – Europas krishärd”, *Tidevarvet* nr 46 (1931).

Wägner, Elin, ”Europa hålles samman av ett gemensamt öde”, *Tidevarvet* nr 15 (1932).

Wägner, Elin ”Civilisationens svaghetstecken”, *Tidevarvet* nr 43 (1934).

Wägner, Elin ”Vad tänker du, Mänsklighet”, *Tidevarvet* nr 33 (1935).

Wägner, Elin, ”De vita stammarna”, *Tidevarvet* nr 18 (1936).

Memoaren ur marginalen

– Narrativ konstruktion och 1900-talsideal i en värmländsk livsberättelse

JOSEFIN BJÖRKQVIST

KARLSTAD UNIVERSITET

Nyckelord: Memoar, identitet, narrativ, modernisering, Värmland, idéhistoria

Inledning

Ja, så har det varit. Detta är ett minne blott. Hästar, kor, får, getter, höns, en levande landsbygd med folk i alla stugor. Nu har traktorer och maskiner av alla slag övertagit arbetet. Det som förr var genvägar, ko- och fågelvägar är nu stora djupa spår efter traktorer som det tar generationer att reparera. Åkrar växer igen med skog, stugorna står tomma, eventuellt semesterställen, en kolossal omvandling under min tid. Det kan kanske vara mycket jag kunde berätta om. Jag har haft ett gott minne och minns långt tillbaka.¹

År 1994 sitter en gammal man på Kvarnåsens ålderdomshem i Årjäng, Värmland, och tänker tillbaka på sitt liv. Mycket har förändrats sedan han föddes och han känner ett behov av att berätta om den värld han själv växte upp i. Under flera år skrev han ner ögonblick från sitt liv i en memoar som sedan gått i arv i hans familj.² Tage Carlsson föddes år 1908 i Sillerud socken och bodde där fram till flytten till äldreboendet där han började skriva: om skolåren, arbetet i Sillebottens affär, den levande hembygden från hans barndom och hur han och hustrun Ingeborg älskade att dansa. När han dog år 2002, 94 år gammal, hade mycket förändrats: hästar hade ersatts av bilar, dansbanor av dansgolv och den levande landsbygden försvann successivt i takt med den ökade urbaniseringen.

Moderniseringsprocessen under det tidiga 1900-talet förändrade Sverige såväl på det tekniska som på det sociala och kulturella planet: de folkrörelser som vuxit fram under slutet av 1800-talet bidrog till demokratisering och ett socialdemokratiskt maktskifte, samtidigt som nya samhällsideal

¹ Tage Carlsson, *Tages memoarer*, ”En berättelse från Högstakan i Sillerud”, privat samling, s. 2.

² Min egen förförståelse bör här nämnas, då undertecknad är barnbarnsbarn till Tage Carlsson. Att vara släkt med sitt studieobjekt kan både hjälpa och stjälpa en studie. Det kan vara svårt att separera sig själv och analysera texten objektivt, men förförståelsen gör studien unik. En utomstående forskare hade behövt ansöka om tillåtelse att tillstå materialet, vilket kanske inte hade godtagits av familjen. Memoaren består av 73 opaginerade sidor och indelade efter olika kapitel. Referenserna görs därmed till kapitlen och sidorna har undertecknad paginerat. Memoaren skrevs främst mellan 1994–1998 och existerar endast i ett exemplar.

växte fram.³ Studiens syfte är att undersöka hur några av dessa ideal speglas i memoaren från en människa som visserligen var måltavla för samhällets idéer, men inte åtnjöt en maktposition i samhället och på så vis befann sig i marginalen. Memoaren förstås utifrån forskningsfältet *Life Writing* i syfte att uttolka och förstå hur självidentitet skapas genom att skriva och skapa ett narrativ. Detta analyseras sedan utifrån tre av Tages samtida ideal: skötsamhet, bildning och modernitet. Hur påverkades han av samtidens idéer – och hur påverkade han dem? Sitter han enbart på första parkett till moderniseringens framfart, eller är även han deltagare i skådespelet?

Life writing

Life Writing uppkom som ett eget fält då forskare inom feministiska och postkoloniala teoribildningar upplevde att skillnaden mellan deras forskningsobjekt – människor i marginalen såsom kvinnor, barn och olika ursprungsbefolkningar – och de som vanligen studerades inom självbiografiska studier – välkända, vita, europeiska män – var för stor för att tillhöra samma område.⁴ Nog var Tage Carlsson en vit, europeisk man, men han var varken välkänd eller välutbildad. Han tillhör därmed en grupp som traditionellt inte har stått i centrum för vetenskapliga studier.

På detta sätt påminner *Life Writing* om fältet *mikrohistoria* som främst studerar enskilda händelser och individer. Mikrohistoriska studier premierar den kunskap och de nyanser som endast framkommer genom att studera ”det lilla”.⁵ Där mikrohistoria använder individuella berättelser för att belysa större samhällsprocesser, söker man inom *Life Writing* snarare att förstå hur individer skapar mening av det förflutna genom att författa egna narrativ – oberoende av om de är verkliga eller fiktiva.

Filosofen och forskaren Peter Antich menar att det är genom att se vårt liv som ett narrativ som vi kan förstå det som en helhet. Det finns dock en dubbelhet i denna konstruktion: samtidigt som vi skapar ett narrativ så skapas vår identitet och hur vi ser på vårt liv utifrån detta narrativ.⁶ Även Sidonie Smith och Julia Watson, forskare inom fältet, diskuterar denna dubbelhet och menar att allt som skrivs i en självbiografisk text, även om det är fel eller vinklat, ska tolkas som en

³ *Modernisering* förstås i denna text utifrån sociologen Anthony Giddens definition: en synonym till den industrialiserade världen med betoning både på de tekniska och sociala framstegen. Detta förklaras vidare i avsnittet om den moderna människan.

⁴ Sidonie Smith & Julia Watson, *Reading autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minnesota 2010), s. 1.

⁵ Anna Götlind & Helena Kåks, *Mikrohistoria* (Lund 2014), s. 22.

⁶ Peter Antich, ”Narrative and the Phenomenology of Personal Identity in Merleau-Ponty”, *Life Writing* 15:3 (2018), s. 434.

karaktärisering av författaren.⁷ De betonar att en självbiografisk text inte kan läsas som en enhetlig berättelse som ger en korrekt bild av författaren, utan snarare som en konstruktion av denna.⁸

Utifrån detta forskningsfält kan Tage Carlssons skrivande tolkas som identitetsskapande. De flesta avsnitten i memoaren handlar om händelser från barndomen och ungdomen, cirka 1915–1940, och skrevs mellan 1994–1998. Att Tage skriver sina minnen långt efter att händelserna ägt rum skulle enligt en klassisk syn på källkritik innebära att det finns tendens att ta hänsyn till, men för följande studie utgör detta en analytisk möjlighet. Medvetet eller omedvetet väljer Tage vilka minnen han skriver ner och således skapar han genom dessa val ett narrativ som framställer honom och hans liv.

Den skötsamma människan

Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson konstruerade idealtypen *den skötsamme arbetaren* i boken *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880–1930* där han undersökte de levnadsideal som eftersträvades i Holmsund, Västerbotten, omkring sekelskiftet 1900.⁹ Ambjörnsson fann att det vid sidan av industrialiseringens anonyma fabriksarbetare växte fram ett skötsamhetsideal i takt med moderniseringen av Sverige. Ambjörnsson undersökte detta framväxande fenomen i olika typer av loge- och fackföreningsprotokoll.¹⁰ Den skötsamme arbetaren värderade egenskaper såsom nykterhet, bildning, ordhållighet och eftertänksamhet: den skötsamma människan skulle inte ge efter för impulser utan sträva efter att leva ett exemplariskt liv.¹¹

Folkrorelserna som Ambjörnsson undersökte i Holmsund speglar inte exakt hur det såg ut i Sillerud men likväl är idealtypen intressant i Tages fall: han var medlem i SLU (Svensk Landsbygds Ungdom) delaktig i olika fackföreningsarbeten, biblioteksnämnden, IOGT, samt i bildandet av logen i Sillerud.¹² Ambjörnsson poängterar att en del av det arbete som logen i Holmsund utförde gick ut på att uppmuntra det goda livet: de arrangerade kaffekalas och söndagsutflykter i skärgården där sång och skratt varvades med föredrag.¹³ Tage skrev om liknande tillställningar:

Jag har ett minne av ett besök i Haget. Det var en sommar det var friluftsmöte, jag tror en missionspastor som hade det. Det var tal, psalmsång. Det var många på det mötet som var bra sångare. Rätt så mycket folk, det var mycket folk i dom trakterna på den tiden. Från Solberg, Högstakan, Rök mm. Så var det kaffe i det gröna.¹⁴

⁷ Smith & Watson (2010), s. 16.

⁸ Smith & Watson (2010), s. 61.

⁹ Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880–1930*, 4 uppl. (Stockholm 2017), s. 35–36.

¹⁰ Ambjörnsson (2017), s. 84.

¹¹ Ambjörnsson (2017), s. 32.

¹² Carlsson, ”Min ungdom”, s. 1.

¹³ Ambjörnsson (2017), s. 99–100.

¹⁴ Carlsson, ”Kari i Haget”, s. 1–2.

Möjligtvis var Tage bara där för att lyssna på skönsången, men det finns andra delar av memoaren som tyder på att han uppskattade kyrkan och dess predikanter. För honom var det en och en halv mil till Silleruds kyrka med häst och vagn, så kyrkobesöken blev främst av vid julottan, nyårsdagen, midsommardagen och konfirmationen. Dessa kyrkobesök beskrivs som högtidliga tillfällen då han fick träffa alla i trakten och utbyta berättelser.¹⁵ För att nå landsbygdens människor resten av året reste predikanter från Svenska kyrkan ut till stugorna och höll så kallade stugmöten: ”Dessa möten var alltid helt fullsatta. Jag gick alltid på alla stugmöten.”¹⁶

Det sociala sammanhanget verkar ha varit lika viktigt för Tage som själva stugmötena. Detta syns inte minst då han i memoaren återberättar ett samtal med prästen Fogelmark som uttryckte både förvåning och ogillande när han fått höra att Tage stod bakom anordnandet av en dansbana i byn: ”[Tage] som var en så ordentlig person inte skulle ordna dans och festligheter.”¹⁷ Dansen var dock central i Tages liv och på Fogelmarks kommentar svarade han att: ”dansbanan hade en viktig funktion att fylla, likväl som kyrkan hade det. Det var viktigt att ungdomar fick möjligheter att dansa och ha trevligt. Jag själv brukade både gå till kyrkan och till dansbanan.”¹⁸ Förutom själva byggandet av dansbanan ansvarade Tage för att söka tillstånd hos myndigheterna och ordna musik till evenemangen. Det anordnades fester på dansbanan Jägersro mellan 1933–1940 och enligt honom själv var det hela mycket uppskattat.¹⁹

Det framgår att Tage var djupt hängiven sin hembygd, oavsett om detta innebar att gå på friluftsmöten, stugmöten eller anordna en dansbana för byns ungdomar. Detta syns även på det sätt Tage genomförde sitt arbete i affären. Till hans arbetsuppgifter hörde hemkörning till kunderna – först med häst och vagn och senare med bil – och han blev fort bekant med alla. Affären i Sillebotten ägdes av Erland Norder och var enligt Tage ”den största mellan Karlstad och Oslo”.²⁰ Där fanns det mesta att köpa: järnvaror, redskap, kostymer och utsäde till jordbruk. Affären var även ombud för banken och posten, och hade ortens första telefon. Med andra ord var affären bygdens mittpunkt.²¹ Skötsamhet innebar i detta sammanhang att punktligt stiga upp till sitt arbete var dag och utföra det, inte i kapitalismens anda, utan dels som en investering i sin framtid, dels för att det ligger en plikt i att utföra sin del av ett arbete som är större än en själv.²²

¹⁵ Carlsson, ”Julbestyr”, s. 6.

¹⁶ Carlsson, ”Kyrkan”, s. 1.

¹⁷ Carlsson, ”Jägersro”, s. 1.

¹⁸ Carlsson, ”Jägersro”, s. 1.

¹⁹ Carlsson, ”Jägersro”, s. 2.

²⁰ Carlsson, ”Min ankomst till Sillebotten”, s. 1.

²¹ Carlsson, ”Sillebotten”, s. 4; ”Sillebotten som ’Medelpunkt’”, s. 1.

²² Ambjörnsson (2017), s. 31–32.

Livet, menar Ambjörnsson, framstår för den skötsamme som ett projekt: en skötsam arbetare ger inte efter för impulser utan bygger sitt liv med omsorg och medvetenhet.²³ Även utanför arbetet i affären stämmer detta in på Tage: prästen Fogelmark beskrev Tage som en ordentlig person, han var medlem i flera ideella rörelser, däribland IOGT, och framhöll att ”Sprit och cigaretter var inget för mig. Jag dansade istället.”²⁴ Utöver detta hade han ett stabilt arbete i affären mellan 1931 och 1965 – då den lades ner – och ett långt äktenskap med hustrun Ingeborg.

Utifrån den identitet Tage tillskrev sig själv passar han in på idealtypen. Som Antich skriver finns det en paradox i det skrivna identitetsskapandet: det skapar oss samtidigt som vi skapar det.²⁵ Eftersom skötsamhet var ett ideal Tage vuxit upp med fanns det troligtvis en vilja att identifiera sig med det, även om han inte var medveten om den som en idealtyp.

Den bildade människan

Centralt i skötsamhetskulturen är även folkbildningsidealet. Bernt Gustavsson beskriver i *Folkbildningens idéhistoria* hur svensk folkbildning kom från två håll: folkrörelsernas initiativ från folket självt och institutioner som folkhögskolor med syftet att bilda nationens medborgare. Folkbildningen berikade således individens liv och, med Gustavssons ord, främjade samtidigt statens sociala mål för ett bättre samhälle.²⁶

Att vara bildad kan dock innebära olika saker. Historikern Roddy Nilsson påpekar att genom ett foucauldianskt synsätt kan bildning ses som ett sätt att *tänka* snarare än inläring och kunskap.²⁷ Enligt Foucault är kunskap något som kunde uppstå i olika typer av mänskliga relationer och inget som kan bemästras eller läras in. Bildning blir på detta vis ett verktyg i byggandet av sig själv som subjekt och del av en kreativ process.²⁸

Folkbildningsidealet uppstod som företeelse i Sverige i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Inom de svenska folkrörelserna i början av 1900-talet uppkom studiecirklar och folkbibliotek med målet att bilda och stärka de enskilda individerna för att i längden fostra ett nyktrare och skötsammare folk.²⁹ Gustavsson menar att folkbildningens idéer föddes ur upplysningens framstegstanke och människosyn, och utvecklades sedan i takt med samhällets demokratisering, modernisering och industrialisering.³⁰

²³ Ambjörnsson (2017), s. 32.

²⁴ Carlsson, ”Min ungdom”, s. 2.

²⁵ Antich (2018), s. 434.

²⁶ Bernt Gustavsson, *Folkbildningens idéhistoria* (Borgholm 1992), s. 19, 40.

²⁷ Roddy Nilsson, ”Makt, kritik och subjektivering: En essä om Foucault och bildningens aktualitet”, *HumaNetten*, 13 (2003), s. 13.

²⁸ Nilsson (2003), s. 11, 14.

²⁹ Gustavsson (1992), s. 39–40.

³⁰ Gustavsson (1992), s. 10, 57.

I det sammanhang där bildning kopplas till *utbildning* gick Tage inte utanför sin tids norm. Han tyckte visserligen om att gå i skolan: "Historia läste vi på skolan. Vi läste bl a om Gustav Vasa, Sten Sture och Karl XII. Historia var så intressant att jag kunde nästan allt utantill."³¹ Han gick dock bara i skolan i sju år, fortsatte inte på någon folkhögskola och även om han var medlem i flera av de folkrörelser som var etablerade i Sillerud så framgår det inte i memoaren om han deltog i någon av dess studiecirklar. Tage ägnade sig snarare åt *själv*bildning. Gustavsson menar att självbildningsidealet växte fram i samband med att folkrörelsernas studiecirklar etablerade sig. I och med uppkomsten av fler bibliotek kunde människor aktivt och självständigt söka kunskap, och då Tage var med i biblioteksnämnden i Sillerud borde detta ha varit av intresse för honom.³²

Som tidigare beskrivits tyckte Tage om att gå i skolan och även om han inte fortsatte studera fanns kunskapstörsten kvar hos honom: stugmöten och friluftsmöten med föreläsningar är exempel på det. Under sitt liv gjorde han även en del resor runt om i Sverige där turistande blandades med lärande. På en resa mellan Finland och Norge år 1971 stannade han till vid Karesuando kyrka och träffade på dess vaktmästare. De började samtala om författare de nyss läst: vaktmästaren var intresserad av värmäländska Selma Lagerlöf och Tage frågade om Lars Levi Læstadius som hade verkat i området.³³ Återkommande genom memoaren nämner Tage hur han på olika sätt försökte vara uppdaterad på senaste nytt, exempelvis genom radioprogram, böcker och tidningsartiklar.³⁴

Enligt Gustavssons breda definition av bildning som en inlärningsprocess genom hela livet kan Tage tolkas som en bildad person. Utifrån ett foucauldianskt synsätt är det också i denna kreativa process som han bygger sig själv som subjekt, ett arbete som i Tages fall fortsatte i skrivandet av memoaren.³⁵ Han behöll sin barndoms kunskapstörst genom livet och fortsatte att nyfiket söka kunskap om världen.

Den moderna människan

De två teman som redan behandlats – skötsamhet och bildning – är resultatet av en alltmer förändrad värld. Upplysningens idéer var en av de drivande faktorer som i längden ledde till en demokratisering av samhället och när sedan industrialiseringen förändrade arbetslivet för bönderna var moderniseringen ett faktum. *Modernisering* är ett komplext och mångtydigt begrepp som i denna text används utifrån sociologen Anthony Giddens definition: en synonym till den industrialiserade

³¹ Carlsson, "Skolan", s. 1.

³² Gustavsson (2003), s. 8, 67–68.

³³ Carlsson, "Kyrkan", s. 2; "Resan till Treriksröset" s. 6; "Ett 10-års minne", s. 2.

³⁴ Carlsson, "Äldre tiders jakt", s. 1.

³⁵ Nilsson (1992), s. 11, 14.

världen med betoning både på de tekniska framstegen och de sociala konsekvenserna.³⁶ I boken *Modernitet och självidentitet: Självet och samhället i den senmoderna epoken* använder Giddens begreppen förmodern, senmodern och högmodern för att beskriva hur världen, samhället och individer på olika sätt förhåller sig till och ser på moderniseringsprocessen. Enligt Giddens kan begreppet modernitet ses som en idealtyp snarare än en epokindelning: något som en individ eller samhälle kan ge uttryck för genom vissa karaktärsdrag. För denna studie är begreppet *högmodern* av intresse. Enligt Giddens karaktäriseras högmodernitet både av en uppskattning till vetenskapens och teknologins möjligheter för mänskligheten, men även av en utbredd skepsis gentemot dess medföljande problem och risker.³⁷

En sådan skepsis återfinns på flera ställen i Tages memoarer, bland annat i essäns inledande citat, vilket återges till fullo här:

Jag sitter nu på äldre dagar och tänker tillbaka på hur det var i skogshagar och skogsområden runt om. Det var fina upptrampade stigar i skogarna "genvägar", när man skulle ut och se till sin skog. [...] Skogsstigar blev det och s k kovägar, det var ju allmänt att ha kor och får som "gick på skogen" och korna hade sina vägar ut till olika betesplatser som korna väl kände till och gick för att "beta" = äta. Det var på den tiden en helt annan struktur i våra skogar, då än nu. Ett helt annat liv. Allt var liv och lust. Fågelsång och kvitter av alla slag. [...] Nu har traktorer och maskiner av alla slag övertagit arbetet. Det som förr var genvägar, ko- och fågelvägar är nu stora djupa spår efter traktorer som det tar generationer att reparera.³⁸

Genom hela memoaren återfinns kapitel som pedagogiskt och omsorgsfullt beskriver äldre tekniker: hur man kärnar smör, hur gamla tiders borrh fungerade, hur en "kobjällra" ska smidas och så vidare.³⁹ Enligt Smith och Watson kan en hel del uttydas ur självbiografiska texter genom att analysera vad som blir ihågkommet och skrivs ner. Tage uttrycker inte en nostalgisk längtan efter att sitta i sin mors kök och kärna smör, men genom själva handlingen att minnas och nedteckna detta minne förstår jag det som att det har en särskild betydelse för honom. Kort sagt gör han minnet meningsfullt genom att skriva ner och berätta om det. Dessa händelser – som var vardagliga i hans barndom – har fått större värde när han ser tillbaka på dem. Det kan tyda på att han längtar tillbaka till en enklare tid, eller åtminstone vill berätta om den.⁴⁰

Tage var dock inte skeptisk mot alla tekniska förändringar. Från att ha sett den första bilen som tolvåring reste han och familjen 1971 på en två veckors bilfärd upp till Treriksröset, in i Finland och sedan hem genom Norge.⁴¹ Denna resa beskrivs i positiva ordalag och hade aldrig varit möjlig utan bilen. Detta tyder på att Tage, liksom många andra, såg tudelat på moderniseringen av världen:

³⁶ Anthony Giddens, *Modernitet och självidentitet: Självet och samhället i den senmoderna epoken* (Göteborg 1999), s. 24.

³⁷ Giddens (1999), s. 39.

³⁸ Carlsson, "En berättelse från Högstakan i Sillerud", s. 2.

³⁹ Carlsson, "Hur man brasar en kobjällra", s. 1; "Gamla tiders borrh", s. 1; "Att kärna smör", s. 1.

⁴⁰ Smith & Watson (2010), s. 22, 245.

⁴¹ Carlsson, "Resan till Treriksröset", s. 1; "Bilen" s. 1.

livet hade otvivelaktigt blivit enklare, men skogarna från hans barndom med kovägar och fågelsång har för evigt gått förlorade.

Giddens framhåller att människan visserligen alltid varit en reflekterande varelse, men att det förr fanns fler konstanter i människors vardag. Det yttre, sociala sammanhanget förändrades inte så mycket från generation till generation och valmöjligheterna var inte lika många. De förändringar en människa som individ genomgick hängde samman med livets naturliga förändringar: från ungdom till vuxen, giftermål, föräldraskap och så vidare. I de flesta fall bodde människor kvar på samma plats som de tidigare generationerna gjort och levde i traditionens trygghet. I högmodernitetens värld sker förändringar på det sociala och individuella planet samtidigt i en ständigt pågående process vilket innebär att "självet" kontinuerligt fortsätter att formas.⁴²

Visserligen levde Tage ett traditionellt liv: han stannade i sin hembygd större delen av livet, gjorde ingen större klassresa, gifte sig och fick två barn. Hans sammanhang var med andra ord rätt stabilt, men samma historia kan läsas på ett annat sätt. När han var 23 år gammal flyttade han från sitt barndomshem till Sillerud och fick anställning i affären. Kanske gjorde han flytten då de två yngre bröderna var gamla nog att hjälpa till på familjens gård och ett arbete skulle innebära extra pengar till honom själv eller familjen? Eller så skedde flytten på eget bevåg för att testa något nytt? Målet var aldrig, som han själv skrev, att stanna särskilt länge – men han blev kvar i 34 år.⁴³

Tage följde alltså inte i sin fars fotspår, men han skrev varmt om de kunskaper han fick med sig från sin uppväxt. Att arbeta i affär är inte ett långt steg från att vara småbrukare, men ändå sker ett skifte. Som äldste son hade han antagligen förväntats stanna kvar, ta hand om gården och sörja för sina föräldrar. Inte heller Tages fru, Ingeborg, levde ett helt traditionellt liv. De hade sällskap från den tidiga ungdomen, men hon var inte redo att slå sig ner med en gång. Tillsammans med sin syster reste hon först till Oslo och arbetade där en tid, för att sedan ensam resa till Stockholm och ta anställning som kokerska och barnflicka i nio år. Hon och Tage gifte sig inte förrän 1939, han 31 år gammal och hon 30 år, efter att ha levt i ett långdistansförhållande i många år.⁴⁴ Kort sagt bröt de båda mot tidigare generationers normer, kanske för att söka efter den där eftertraktade, moderna självidentiteten.

Den skepsis som kan utläsas är onekligen den skrivande Tages röst som idealiserar upplevelsen av gamla tiders skogar. Men hans åsikter på äldre dagar förändrade inte det liv han faktiskt levde eller att han trots allt var en modern människa. Som tidigare konstaterats innebar modernitet mer än enbart industriella och tekniska framsteg: det handlade också om sociala och kulturella

⁴² Giddens (1999), s. 45.

⁴³ Carlsson, "Sillebotten", s. 1, 5.

⁴⁴ Carlsson, "Anteckning från 20 juni 1995", s. 1.

förändringar. Den moderna människan är ingen konkret idealtyp: hon står för förändring, är alltid nyfiken på livet och söker något större.

Sammanfattning

I denna essä har idealen som växte fram i samband med moderniseringen av Sverige i början av 1900-talet studerats, med syftet att se hur de speglades i memoaren från en människa som varken var en av samtidens stora politiker, filosofer eller akademiker – utan en vanlig landsbygdsbo. De tre idéerna kan konstateras vara tätt sammanflätade: Tage var skötsam och bildad eftersom det var en del av den moderna människan, och han framstår som modern eftersom han var en skötsam arbetare och en bildad människa. Svaret på frågan om hur Tage Carlsson påverkades och påverkade samtidens ideal är att samtidigt som han formades av dem var han även en del av att sprida dessa idéer. Genom denna studie ser vi att det inte alltid är nödvändigt att studera idéernas centrum eller samtidens stora tänkare: även en människa i marginalen kan påvisa de idéer, tankar och ideal som formade tidsandan.

När Tage började skriva var Ingeborg död sedan några år och han hade flyttat från sin hembygd till Årjängs ålderdomshem. Kort sagt hade livet ryckts upp med rötterna och Tage var tvungen att ställa sig frågan: vem är jag när allt jag känner till är borta? Enligt Antich är det genom narrativ som vi förstår våra liv och skapar våra identiteter. Det är genom att urskilja en röd tråd som vi kan avgöra vilka händelser i våra liv som har varit betydelsefulla och hur vi ska bygga vår framtid.⁴⁵ Att skriva om sitt liv kan alltså fungera som ett sätt att förankra sig själv i världen igen. När Tage skrev valde han – medvetet eller omedvetet – de minnen och upplevelser som varit av störst vikt i hans liv. I denna studie kan vi se att en del i Tages narrativskapande var att upprätthålla de ideal han själv var uppväxt med – skötsamhet, bildning och modernitet – och framställa sig själv i enlighet med dem. Ett sätt att minnas sin identitet och skapa ett förstäeligt narrativ i den ständigt föränderliga värld han växt upp i.

⁴⁵ Antich (2018), s. 434.

Referenslista

Otryckt källmaterial:

Tage Carlsson, *Tages memoarer*, privat samling.

Litteratur:

Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880 – 1930* 4 uppl. (Stockholm 2017).

Antich, Peter, "Narrative and the Phenomenology of Personal Identity in Merleau-Ponty", *Life Writing* 15:3 (2018), s. 431–445.

Giddens, Anthony, *Modernitet och självidentitet: Självet och samhället i den senmoderna epoken* (Göteborg 1999).

Gustavsson, Bernt, *Folkbildningens idéhistoria* (Borgholm 1992).

Götlind, Anna & Kåks, Helena, *Mikrohistoria* (Lund 2014).

Nilsson, Roddy, "Makt, kritik och subjektivering: En essä om Foucault och bildningens aktualitet", *HumaNetten* nr 13 (2003), s. 5–18
<<https://open.lnu.se/index.php/hn/issue/view/19>> (16/4 2025).

Smith, Sidonie & Watson, Julia, *Reading autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (Minnesota 2010).

En dröm, ett gyckelverk

– En 1700-talstolkning av 1600-talets häxprocesser

KLARA NIELSEN STYRMAN

LUNDS UNIVERSITET

Nyckelord: Jöns Hornæus, häxprocessen i Torsåker, historiografi, blåkulla, Spiritum vertiginis, Ångermanland, perifer upplysning, 1700-tal

Inledning

De rättades nedanför bålet, att blodet ej skulle hindra veden fatta vederbörlig eld; i dess ställe rann han strömvis utför berget. De, som höllo spetsgård, voro ock behjelpelige att släpa döda kropparna på bålet. De kläder som delinqventerna till det nogaste af sig kastat, togo deras anhörige, hwarmed de utan sinnesrörelse gingo hwar och en till sitt.¹

I min barndoms Ångermanland slingrar sig Häxstigen genom skogens dunkel. Solen silas genom barrrens tak, mossan doftar fuktigt och vid stigens slut reser sig Bålberget med sin minnessten där orden ”Tidens tro drabbar människan” ristats i blodröda versaler. År 1675 kulminerade Sveriges häxhysteri, ”det stora oväsendet”, här i Torsåker. I en av Sveriges största massavrättningar i fredstid förlorade 71 personer sina liv. Bland de centrala aktörerna framträdde kaplanen Laurentius Hornæus, vars metoder för att framtvinga vittnesmål från barn samt beslut att låta även sin egen mor dömas till döden för häxeri har omnämnts i både lokal och nationell historieskrivning.² I fokus för denna essä står dock inte han, utan hans barnbarn Jöns Hornæus. Det inledande citatet kan vid första anblick tolkas som ett samtida vittnesmål. Men, i själva verket är det en efterhandskonstruktion som sonsonen Jöns Hornæus publicerade år 1771. Trots att efterhandskonstruktioner knappast uppfyller samtidighetskriteriet som vi historiestudenter drillats

¹ Jöns Hornæus, *Sannfärdig berättelse om det för 100 år sedan förlupna grufveliga trulldoms-oväsendet i Sverige, i synnerhet lämpadt efter processen i Thorsåker och Angurmanland.*, Avskrift ur S.W. Gynthers samlingar, SE S-HS A1031.

Handskriftsavdelningen, Kungliga biblioteket (1771), s. 20.

² Teo Sundin, Per Sundin & Jan Stattin, *Häxorna: Häxtro och vidskepelse i 1600-talets Ångermanland* (Bjasta 1978), s. 6–7, 9, 15, 21; Bengt Ankarloo, *Satans raseri: En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder* (Stockholm 2007), s. 85, 163, 183, 187; Dick Harrison, *Ondskans tid: En historia om trolldom och häxeri* (Lund 2022), s. 121, 153, 227; Olof Fahlén, *Dömd till yxa och bål* (Höganäs: Bra Böcker, 1985); Olof Fahlén, *Eldens återsken* (Höganäs 1986); Hans Högman, *Häxprocesser i Sverige*. (u.å.). <<https://www.hhogman.se/haxprocesser.htm>> (Hämtad 16/5 2025); Caroline Lagercrantz, *Intervju med arkivarie Göran Gullbro*, *Populär Historia*, 2007-01-21.

<<https://web.archive.org/web/20070205175904/http://www.popularhistoria.se/o.o.i.s?id=44&vid=79>> (Hämtad 16/5 2025); Katarina Östholm, *En djävulsk historia – nu invigs det nya häxmuseet i Kramfors, Länstidningen Östersund*, 2017-6/9. <<https://www.ltz.se/artikel/en-djavulsk-historia-nu-invigs-det-nya-haxmuseet-i-kramfors>> (Hämtad 16/5 2025).

i, är det en text som återkommer i diskussioner om häxprocessen i Torsåker.³ Detta aktualiserar den historiografiska frågan om hur berättelser om det förflutna inte endast återger skeenden, utan också formas av de kontexter och föreställningsvärldar som råder vid deras nedtecknande. I denna essä undersöks hur Jöns Hornæus omtolkar 1600-talets häxprocesser, i ljuset av 1700-talets upplysningsinfluerade tänkande.

Jöns Hornæus föddes år 1715, i en kyrklig annexförsamling till Torsåker kallat Ytterlännäs socken, in i en prästsläkt och växte upp i en miljö där minnet av häxprocesserna ännu levde starkt. Enligt den topografiske författaren Abraham Hülphers den yngres reseberättelser, nedtecknade då Jöns var i 40-årsåldern, var det ännu då ett återkommande samtalsämne.⁴ I linje med detta fick Hornæus enligt egen utsago omkring 1730, sannolikt i samband med sina studier i Uppsala, i uppdrag av Torsåkers prost Jöns Eurenus att nedteckna en berättelse om trolldomsprocesserna i Ångermanland med särskilt fokus på Torsåker.⁵ Prosten hade noterat Hornæus intresse för häxprocessernas historia och att han redan hade insamlat en del källmaterial, främst i form av intervjuer. Resultatet blev den tidigare citerade efterhandskonstruktionen som bar titeln *Sannfärdig berättelse om det för 100 år sedan förlupna grufveliga trulldoms-owäsendet i Sverige, i synnerhet lämpadt efter processen i Thorsåker och Ångermanland*, hädanefter endast *Sannfärdig berättelse*.⁶ I Hornæus berättelse framträder ett familjeminne som återuppväcks i en tid då det förflutna inte längre enbart skrämmer, utan samtidigt blir föremål för reflektion och bearbetning. Han skrev:

Både kyrkoherden och Capellanen här i Socknen voro erkände för lärde och skickelige prestmen; men deras ifver nekades dem nyttja billig eftertanke. Jag är de salige sademes efterled; men att ej dölja sanningen, måste jag här blotta deras mensklige svagheter hwilka af oopartiska och uppmärksamma sinnen billigt ursäktas, här man öfwerväger, att allmänheten under den förvirrade tiden råkat uti kraftig villfarelse.⁷

I citatet framträder en dubbelhet i Hornæus inställning till historien och hans föregångare, både inom släkten och yrkesfältet. Han erkände sina släktband till de personer han nämnde, där den ”Capellan” han hänvisade till var hans farfar, Laurentius Hornæus. Även om han delvis tonade ned

³ Se Stockholms universitet, *Sannfärdig berättelse? Barnens roller och röster under trolldomsprocesserna i Ångermanland 1674–75*. (u.å.). <<https://www.su.se/forskning/forskningsprojekt/sannf%C3%A4rdig-ber%C3%A4ttelse-barnens-roller-och-r%C3%B6ster-under-trolldomsprocesserna-i-%C3%A5ngermanland-1674-75>> (Hämtad 16/5 2025); Kalle Holmqvist, *Ondskan i Nordingrån: En norrländsk häxprocess 1675* (Stockholm 2012); Jan Stattin, *Häxprocessen i Torsåkers pastorat 1674–1675* (Stockholm 1952).

⁴ Gösta Bucht & Harald Wik, *Härnösands historia. D. 1: Tiden 1585–1721* (Härnösand: Kommunen, 1935), s. 466, 469, 478, 489–493, 528; Abraham Hülphers d.y., *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: Första samlingen om Medelpad 1771 samt Fjerde samlingen om Ångermanland 1780*. (Umeå 1985 [1771]), s. 145–147, 149.

⁵ Enligt Erik Modin & Natan Söderberg, *Matrikel öfver i Uppsala studerande norrlänningar 1595–1889* (Stockholm 1889), s. 69, ska han ha börjat studera på Uppsala universitet år 1735.

⁶ Hornæus (1771), s. 2.

⁷ Hornæus (1771), s. 14.

farfaderns och den tidigare yrkeskollegans handlingar som typiska för den förvirrade tidsåldern, betonade han samtidigt vikten av en kritisk granskning. Hornæus underströk att han i sanningssökandets namn måste låta sitt eget förnuft råda och inte tveka att ifrågasätta. Då han vidare beskriver hur han tagit sig an ifrågasättandet beskrev han en metodisk insamling av uppgifter. Han intervjuade främst vittnen till händelserna, men antydde även att han tagit del av ett slags rättsligt material. Det har spekulerats i om han möjligen hade tillgång till de protokoll från trolldomskommissionens arbete som idag gått förlorade.⁸ Med sitt granskande sätt att skriva tycks Hornæus vidare vilja nyansera snarare än förkasta, förklara snarare än att förlöjliga. I förordet uttrycker han en oro över en vidskepelse och förvirring som ännu rådde under 1700-talet, och en vilja att bringa ordning i det som upplevts som kaotiskt.⁹ Hornæus positionerar sig därmed i en brytningstid mellan äldre demonologiska föreställningar och ett framväxande upplysningsinfluerat synsätt, där förnuft och teologi samexisterade. Detta är i linje med idéhistorikern Mats Barrdunge's avhandlingsarbete från 2024 där han visat hur upplysningens tankegods, om än i omformad och anpassad form, letade sig även till Sveriges mer perifera områden såsom mellersta Norrland. I Härnösand, stiftsstad för både Ytterlänns och Torsåker, växte vad han kallar för en ”anpassad upplysning” fram. I upplysningen ställdes inte förnuftet i motsättning till tron, utan snarare kapslades det in i kyrkans tolkningsramar.¹⁰ I det intellektuella landskapet hade äldre föreställningar ännu kraft men började efterhand i allt högre grad betraktas som orealistiska med hänvisning till sådant som förnuft.¹¹

När Hornæus slutligen färdigställde sin berättelse år 1771 hade han bakom sig ett helt liv som präst, make och far – i ett Sverige i stor omvandling. Samhällsomvälvningar såsom upplösningen av enväldsmonarkin år 1719, införandet av tryckfriheten år 1766 och spridningen av nya idéer från naturvetenskapen och moralfilosofin började vinna mark, även inom kyrkans väggar.¹² Inom ramarna för detta framträder Hornæus som en uttolkare av det förflutna som låter förnuftets språk träda fram genom Bibelns vokabulär.

För att närma sig hur Hornæus rationaliserar, omformar och i viss mån mildrar 1600-talets föreställningar om häxeri i *Sannfärdig berättelse*, fokuserar essän på två begrepp. Begreppen som i tidigare forskning framkommit som centrala för den äldre demonologiska kristna idétraditionen:

⁸ Spekulationerna kommer bland annat från arkivenheten på Kungliga bibliotekets auktoritetspost om författaren, Libris. Hornæus, Jöns (1715–1778). *Auktoritetspost*. (u.å.). <<https://libris.kb.se/hftx1tt10s22f73#it>> (Hämtad 18/6 2025).

⁹ Hornæus (1771), s. 2–3.

¹⁰ Mats Barrdunge, *Upplysningens ljus i Norrland: Om fyra aktörer vid Härnösands gymnasium under 1700-talet* (Stockholm 2024), s. 263.

¹¹ Linda Oja, *Varken Gud eller Natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Stockholm 1999), s. 15, 47–48.

¹² Nationalencyklopedin. *Sverige: Frihetstiden 1719–72*. (u.å.).

<<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/sverige/historia/frihetstiden-1719-72>> (Hämtad 17/4 2025); Oja (1999), s. 48, 117; Hornæus (1771), s. 2.

diabolism och häxsabbat. Historikern Bengt Ankarloo har pekat på det sistnämnda som karakteristiskt för de svenska processerna i form av så kallade ”blåkullaresor.”¹³ I Hornæus efterhandskonstruktioner av förloppet förnekas inte det övernaturliga, men det underkastas en ny form av tolkning och bearbetning, där den teologiska traditionen samexisterar med upplysningstidens ökade krav på begriplighet och moralisk nyansering.

Satan i två skepnader – från fysisk fiende till spiritum vertiginis

Föreställningen om Satan förändrades mellan 1600- och 1700-talet, från att vara en fysisk närvaro till mer av en inre förvirring. Under 1600-talet var Satan ingen abstrakt princip, utan en påtaglig, kroppslig närvaro i både kyrkans och folkets föreställningsvärld. Historikern Linda Oja och senare även Ankarloo har båda lyft fram Satan som en påtaglig och kroppslig närvaro i både kyrkans och folkets föreställningsvärld under 1600-talet. Detta framträder även i de förberedande rättsprotokoll som nedtecknades i Torsåker år 1674, året innan massavrättningarna år 1675. Satan beskrivs där som en manlig gestalt iklädd svart eller rött, och som de häxanklagade påstods ha slutit förbund med under blåkullaresorna genom framför allt sexuellt umgänge.¹⁴ Vittnesmålen bör i sin tur inte enbart ses som bevis på rädsla, utan de bör ses som speglingar av en verklighetsuppfattning där det övernaturliga betraktades som en självklar del av tillvaron och där djävulen utgjorde en konkret motmakt till Guds ordning.¹⁵

Knappa seklet senare har dock föreställningarna förändrats. I Hornæus skildring är det framför allt den kroppsliga närvaron hos det diaboliska som tonats ned. Satan förekom ännu i *Sannfärdig berättelse*, men snarare än som en fysisk närvaro framställdes gestalten som något metafysiskt. Satan målas här upp som illusionernas mästare och en projektion av människans rädsla snarare än en fysisk gestalt. I och med detta framträder psykologiska och sociala dynamiker som centrala med återkommande teman av rädsla, hysteri och kollektivt grupptryck. Dessa teman begripliggjordes av vad Hornæus kallade *spiritum vertiginis*.¹⁶

När nu den onde ande kommit dem så långt i vantron, rustade han ut en spiritum vertiginis eller förvirringsande, som under drömmar föreställde dem något behagligt.¹⁷

Begreppet *spiritum vertiginis*, direktöversatt till förvirringens ande, utgör en central punkt i Hornæus sätt att tolka Satan genom hela texten. Genom tolkningen förskjuter Hornæus det diaboliska från yttre förbrytelse till inre förvirring. Synden definieras inte i första hand som aktiv ondska utan som

¹³ Ankarloo (2007), s. 163, 183; Oja (1999), s. 21–23.

¹⁴ Harrison (2022), s. 227; Sture Norberg (red.), *Trolldomsrannsaking i Torsåker, Dal och Ytterlännäs socknar 1674*. Vol. 32, häfte 4, 6 och 7 (Huddinge 2001), bland andra s. 4–9, 15, 22, 24, 27, 32–37; Sundin, Sundin & Stattin (1978), s. 15; Norberg (red.) (2001), s. 4–6.

¹⁵ Ankarloo (2007), s. 7, 163, 183; Oja (1999), s. 236.

¹⁶ Hornæus (1771), bland andra s. 9, 12, 18, 20.

¹⁷ Hornæus (1771), s. 10.

en tragisk villfarelse.¹⁸ Detta nyanserade synsätt kommer även till uttryck i hans beskrivningar av de anklagades bekännelser, där människors drivkrafter är svaghet och behov av förlåtelse snarare än ondskefullt trots.

Denne ansågo examinatores för en ljusets Ängel, åberopande sig hans medlidande [...] den anklagade föll så oviss Cankza om site sit tillstånd och af enfaldighet bekände endera.¹⁹

Hornæus balanserade här på gränsen mellan pietistisk syndamedvetenhet och upplysningstidens spirande psykologiska förståelse av religiösa fenomen. Djävulen var fortfarande verklig, men hans verksamhet sågs som subtil och illusionistisk snarare än brutal och kroppslig:

[Här] vill jag, i anseende till detta märkeliga ämne anteckna några Satans illusioner, ingalunda i den mening att förneka hans makt och styrka [...] utan nämna en enfaldig erinran till utrönande av hans gyckleri varigenom han mera uträttar än med uppenbart angripande.²⁰

Genom att förskjuta det diaboliska från ett ont väsen till ett moraliskt och psykologiskt tillstånd, tolkade han häxprocesserna som uttryck för ett andligt och socialt sammanbrott snarare än en strid mellan Gud och Djävulen. Hornæus verkade inom det som idéhistorikern Jonathan Israel har kallat för en moderat upplysning: en tankevärld där man inte har brutit med det religiösa arvet, utan har omformulerat det i förnufts ljus. Han har varit verksam i en tid av kulturella skiften – frihetstiden, upplysningens spridning – och i hans texter har detta speglats: det onda har inte längre framstått som en demon att fördriva, utan som en villfarelse att genomskåda.²¹

Häxsabbat på Blåkulla – från en fysisk fest till en inre spegelvärld

Idag är Blåkulla ett fantasiland för små barn sminkade med stora röda kinder och fräknar, med hucklen på huvudena och kvastar i händerna – men på 1600-talet ansågs det vara djävulens tillhåll. Det var en plats så verklig i människors föreställningsvärld att den kunde beskrivas in i minsta detalj. I de förberedande rättsprotokollen från Torsåker framkommer det att såväl vittnen som de anklagade berättade om hur de reste på diverse osannolika färdmedel. De sas resa på allt ifrån sovande män, vars skägg den häxanklagade kissat i, som på bläckhorn. De reste till en plats där de deltog i måltider, riter och orgiastiska lekar.²² När Hornæus beskriver 1600-talsmänniskornas syn på Blåkulla var det som en konkret verklighet, snarlik vardagslivet hemma i Ångermanland:

¹⁸ Hornæus (1771), bland andra s. 4, 22.

¹⁹ Hornæus (1771), s. 19.

²⁰ Hornæus (1771), s. 23–24.

²¹ Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750* (Oxford 2001), s. v–vii, 9–11.

²² Norberg (red.), *Trolldomsrannsakning i Torsåker*, bland andra s. 3–7, 12, 14–17, 22; Ankarloo (2007), s. 187; Harrison (2022), s. 153, 227; Sundin, Sundin & Stattin (1978), s. 6–7, 9, 15.

[...] ingen syssla är här och, den ock icke i blåkulla idkas, så att der och sad, skåres, säd i ladorna inlades [...] När de komma till bords, äta och dricka de lustigt både öl och vin [...] dansa, sorla, träta och ropa mera än i något bondegästabud.²³

Då Hornæus beskriver denna demoniska plats är det som ett metafysiskt drömlandskap där samhällsordningen tillfälligt sätts ur spel på ett sätt som korresponderar med 1600-talets rädslor, tabun och begär. Han understryker hur hans egen förståelse skiljer sig från 1600-talets föreställningsvärld, där man trodde att Blåkulla var en fysisk plats som människor faktiskt besökte genom att peka på hur 1600-talets människor saknade begrepp för att genomsåda Satans illusioner. Hornæus antydde att det var genom okunnighet och suggestiv påverkan som de anklagade kom att uppleva sina visioner som verkliga, fastän de enligt Hornæus logik liksom Satan var mer metafysiska än fysiska. Detta styrks vidare då han skriver:

Här må ingen tro, att hwarken gummorna eller barnen fördes till heltvetet, utan det var en dröm och af Satan diktadt gyckelverk.²⁴

Här blir det tydligt hur Hornæus omformulerar det övernaturliga till att vara drömlika gyckelverk eller illusioner snarare än faktiska resor. I och med detta öppnar Hornæus upp för en psykologiserande omtolkning som antyder att platsen vi kallar Blåkulla aldrig fanns, och där människors syner och upplevelser framkallats av skräck, fromhet och kollektiv suggestion. Som Barrdunge har visat, utgjorde prästerskapet i regioner som Ångermanland en kanal för det han kallar en anpassad upplysning – inte ett avståndstagande från det religiösa, utan en reflekterande rörelse inom det.²⁵ I linje med detta lägger Hornæus fokus på funderingar kring hur livet i Blåkulla speglade den verkliga världen, och han konstaterar bland annat att drömvärlden gjordes mer central då det vanliga livet blev tyngre:

Denna svåra tiden blef ett mera drifvande medel än allt annat [...] att hela landet hotades af förödelsens styggelse, som och wäl var sannt emedan den onde kastat allom sot i ögonen. Märkeligt var ock det att samma tid inföllo ovanliga missväxt-år och en gräselig svår och dyr tid.²⁶

Här tycks Hornæus insinuera att den verkliga faran inte var den mörka makten, utan människans benägenhet att tro på den då svåra tider kommer och då samhället var i obalans.

När jag än en gång vandrar längs Häxstigen, där mossan bär minnet av dem som föll offer, tänker jag inte bara på offren. Jag funderar också över berättelsen – inte bara vad den berättar, utan hur och varför den berättas som den gör. Jöns Hornæus *Sannfärdig berättelse* är ett exempel på hur 1700-

²³ Hornæus (1771), s. 49.

²⁴ Hornæus (1771), s. 10.

²⁵ Barrdunge (2024), s. 263, 266.

²⁶ Hornæus (1771), s. 13–14.

talets förändrade intellektuella klimat möjliggör en omtolkning av 1600-talets häxprocesser – inte genom att förneka det förflutnas realiteter, utan genom att omformulera dem.

I Hornæus skildring förvandlas djävulspakter och häxsabbater från konkreta hot till uttryck för mänsklig villfarelse. Omtolkningen sker i kontexten av ett paradigmskifte i upplysningens spår. Även om trolldom fortfarande formellt var kriminaliserat enligt 1734 års lag fanns det inom delar av det bildade prästerskapet en begynnande tendens att närma sig fenomenen med ett mer psykologiserande och historiserande synsätt. Hornæus rörde sig i spänningsfältet mellan upplysningens förnuftstro och det lutherska ortodoxa tänkandet som ännu präglar mycket av hans samtida teologi. Där Satan fortsatt erkänns som reell kraft men där man i allt högre grad betraktar djävulstro och häxanklagelser som sociala och andliga villfarelser snarare än bokstavliga hot. *Sannfärdig berättelse* fungerar därmed inte enbart som en historisk källa till 1600-talets häxprocesser. Något som den ofta använts som i tidigare forskning. Berättelsen fungerar i lika hög grad som ett uttryck för 1700-talsmänniskornas bearbetning av sitt demonologiska arv.²⁷ Texten vittnar om hur ett traumatiskt förflutet omförhandlas – inte i trots mot traditionen, utan genom en omsorgsfull omtolkning inom dess ramar.

Minnesstenens text, skriven i de blodröda versalerna, väcker mina tankar när jag går nerför Bålberget i offrens spår. Den är en påminnelse om att förstå sin samtid genom att ödmjukt förstå hur historiska händelser och uppfattningar påverkat och påverkar oss genom generationer; ”Tidens tro drabbar människan.”

²⁷ Jfr Harrison (2022); Ankarloo (2007); Oja (1999); Sundin, Sundin & Stattin (1978).

Referenslista

Källor

- Hornæus, Jöns. *Sannfärdig berättelse om det för 100 år sedan förlupna grufveliga trulldoms-omväsendet i Sverige, i synnerhet lämpadt efter processen i Thorsåker och Angurmanland*. Avskrift ur S. W. Gynthers samlingar, SE S-HS A1031. Handskriftsavdelningen, Kungliga biblioteket (1771).
- Norberg, Sture (red.). *Trolldomsrannsaking i Torsåker, Dal och Ytterlännäs socknar 1674*. Vol. 32, häfte 4, 6 och 7 (Huddinge 2001).

Litteratur

- Ankarloo, Bengt. *Satans raseri: En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder* (Stockholm 2007).
- Barrdunge, Mats. *Upplysningens ljus i Norrland: Om fyra aktörer vid Härnösands gymnasium under 1700-talet* (Stockholm 2024).
- Bucht, Gösta & Wik, Harald. *Härnösands historia. Del 1: Tiden 1585–1721* (Härnösand 1935).
- Fahlén, Olof. *Dömd till yxa och bål* (Höganäs 1985).
- Fahlén, Olof. *Eldens återsken* (Höganäs 1986).
- Hans Högmans historia. Högman, Hans. *Häxprocesser i Sverige*. (u.å.).
<<https://www.hhogman.se/haxprocesser.htm>> (Hämtad 16/5 2025).
- Harrison, Dick. *Ondskans tid: En historia om trolldom och häxeri* (Lund 2022).
- Holmqvist, Kalle. *Ondskan i Nordingrå: En norrländsk häxprocess 1675* (Stockholm 2012).
- Hülphers d.y., Abraham. *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: Första samlingen om Medelpad 1771 samt Fierde samlingen om Ångermanland 1780*. Umeå: Två förläggare, 1985 [1771].
- Israel, Jonathan I. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750* (Oxford 2001).
- Libris. *Hornæus, Jöns (1715–1778). Auktoritetspost*. (u.å.). <<https://libris.kb.se/hftx1tt10s22f73#it>> (Hämtad 18/6 2025).
- Länstidningen Östersund. Östholm, Katarina. *En djävulsk historia – nu invigs det nya häxmuseet i Kramfors*. 2017-06-09. <<https://www.ltz.se/artikel/en-djavulsk-historia-nu-invigs-det-nya-haxmuseet-i-kramfors>> (Hämtad 16/5 2025).
- Modin, Erik & Söderberg, Natan. *Matrikel öfver i Uppsala studerande norrlänningar 1595–1889*. (Stockholm 1889).
- Nationalencyklopedin. *Sverige: Frihetstiden 1719–72*. (u.å.).
<<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/sverige/historia/frihetstiden-1719-72>> (Hämtad 17/4 2025).

Oja, Linda. *Varken Gud eller Natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Stockholm 1999).

Populär Historia. Lagercrantz, Caroline. *Intervju med arkivarie Göran Gullbro*. 2007-01-21.

<<https://web.archive.org/web/20070205175904/http://www.popularhistoria.se/o.o.i.s?id=44&vid=79> > (Hämtad 16/5 2025).

Stattin, Jan. *Häxprocessen i Torsåkers pastorat 1674–1675* (Stockholm 1952).

Stockholms universitet. *Sannfärdig berättelse? Barnens roller och röster under trolldomprocesserna i Ångermanland 1674–75*. (u.å.).

<<https://www.su.se/forskning/forskningsprojekt/sannf%C3%A4rdig-ber%C3%A4ttelse-barnens-roller-och-r%C3%B6ster-under-trolldomprocesserna-i-%C3%A5ngermanland-1674-75>> (Hämtad 16/5 2025).

Sundin, Teo, Sundin, Per & Stattin, Jan. *Häxorna: Häxtro och vidskepelse i 1600-talets Ångermanland* (Bjästa 1978).

Who are the Peoples of the Earth?

– Greenlandic Inuit Heritage at the National Museum of Denmark and the Future of Ethnographic Collections

MALIN MAGNUSSON

MALMÖ UNIVERSITET

Keywords: Cultural heritage, Indigenous, Greenland, Inuit, Representation, Colonialism

Introduction

In late December 2024, Europe was shaken by a statement of newly elected President Donald Trump declaring his aspiration yet again to acquire Greenland from Denmark.¹ Although problematic, President Trump's statements brought the question of Greenlandic independence back to the surface. In 2009 Greenland gained some independence through self-government, the island however remains a part of the Danish kingdom whose main heritage institutions still owns the largest collections of Greenlandic cultural heritage.²

The state-owned ethnographic collections of Europe trail back to the 19th century, created to stimulate westerners with depictions of the "strange" natives of "newly discovered" lands. Such an agenda also founded the Ethnographic Collection of the National Museum of Denmark, which houses a large collection of Greenlandic Inuit cultural heritage and curates the permanent exhibition called *Peoples of the Earth*. The portrayal and framing of non-European peoples in the exhibition reveal that contemporary ethnographic collections in many ways remain entrenched with a Eurocentric worldview. The colonial history and current relations between Denmark and Greenland are often downplayed or presented as benevolent or even positive, a case of Nordic exceptionalism.³ Whereas colonialism used to be written out of the histories of Nordic nations, cases and processes of colonialism have gained more attention within current historical research.⁴

¹ Ray Siladitya, "Trump Says US Should Take Ownership Of Greenland And Threatens Panama Canal Takeover", *Forbes*, 23/12 2024.

² Marie Maegaard & Kristine Köhler Mortensen, "Colonial Labels and the Imagined Innocence of Past Times: Debating Language and Spatial Representations of the Danish/Greenlandic Relation", *Language in Society* 51(5), 2022, p. 775.

³ Maegaard & Köhler Mortensen (2022), p. 776.

⁴ See: *Historisk tidskrift* 140:3 published in 2020 themed Swedish Colonialism, Johan Höglund, and Linda Andersson Burnett, "Introduction: Nordic Colonialisms and Scandinavian Studies", *Scandinavian Studies* 91, no. 1–2 (2019), p. 1–12, a decade earlier *Itinerario* also published an issue themed Scandinavian Colonialism, vol 33:2, 2009.

Similarly, the growing field of critical cultural heritage studies have put more attention to the entrenched history of heritage and colonialism.⁵ In this essay, the fundamental conflict between Western cultural heritage discourses, the role of ethnographic collections and the cultural representation of Greenlandic heritage is investigated.

The Colonization of Greenland and the Ethnographic Museum

Norse colonizers were present in Greenland during most of the Middle Ages up until the latter half of the 15th century. Modern day colonization originated in the 18th century with the expedition of Dano-Norwegian missionary Hans Egedes in 1721.⁶ During the first half of the 19th century, Danish authorities engaged in processes aimed to civilize Greenlanders according to Western European standards and ideals of sophistication, primarily through educating groups and individuals in Copenhagen before returning them to Greenland as influencing agents.⁷

The civilizing project took on a different shape a couple of decades later, as it became clear that Inuit educated according to Danish customs had lost what the Danes deemed authentically Greenlandic upon their return. This resulted in a restructuring where the Danish authorities administered the Inuit in ways where they could manufacture and control what they deemed to be suitable Greenlandic cultural characteristics and aesthetic.⁸ As the 19th century Europeans exotified and romanticized Inuit customs and aesthetics, they interpreted cultural change and mixing as loss of ideal Greenlandicness. The emphasis on preserving difference between Greenlandic and Danes was based upon assertions of European cultural superiority.⁹ The history of Danish colonization policies reveal how discourses of indigeneity for long have been entrenched with ideas of otherness, European supremacy, exotification, authenticity, preservation and threats of eradication.

European fascination of "exotic savages" was according to Danish heritage researcher Mille Gabriel the foundational basis of the creation of Ethnographic museums. These sites could offer a platform where European people could fantasize about the Other. Gabriel means that "What, from a European perspective, characterized the Other was primitivism – a complete lack of civilization. They were perceived as curios, savages or less than human, as articulated within the

⁵ See: Helaine Silverman, *Contested Cultural Heritage Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World* (New York 2011); Jonas Monié Nordin & Carl-Gösta Ojala, "Kolonialt samlande i Sápmi", *Historisk tidskrift* vol.140, no.3, 2020; Vivien Golding, *Learning at the Museum Frontiers: Identity, Race and Power* (Farnham 2009).

⁶ Robert W. Rix, *The Vanished Settlers of Greenland: In Search of a Legend and Its Legacy* (Cambridge 2023), p. 1, 16, 20.

⁷ Søren Rud, "A Correct Admixture: The Ambiguous Project of Civilising in Nineteenth-Century Greenland", *Itinerario*, 33(2) (2009), p. 33.

⁸ Rud 2009, p. 34.

⁹ Rud 2009, p. 36, 21.

discourse of modernity”.¹⁰ The trend to exhibit and imagine exotic Others endorsed collecting as an intrinsic part of colonization all over the world. Much material culture of former colonies today remains at the various Ethnographic Museums of Europe. One such actor is The National Museum of Denmark, which was founded from the royal decree Royal Commission for the Preservation of Antiquities in 1807.¹¹ Originally, the purpose of the commission was to record and care for archeological findings. Historically and to this day a large portion of the museum’s permanent exhibitions covers the chronological history of Denmark.¹²

Heritage and Identity

The Australian archaeologist Laurajane Smith defines heritage as a cultural and social process. This process produces acts of remembering the past to engage with the present. Heritage is not a thing with inherent or essential values or qualities, but a social construct.¹³ Smith further defines heritage as a discourse where meaning, knowledge, ideologies and power relations are embedded within various uses of language and different mediums of storytelling. Heritage discourses are foundational regarding how we situate ourselves in space and time, and how we understand our world. These discourses usually entail and uphold certain naturalizing narratives containing contemporary presumptions and positions about culture and society. Smith argues that a Western discourse dominates heritage, which she calls the Authorized Heritage Discourse (AHD). She states that the AHD carries the legitimacy and power to define, select and put certain values upon heritage, as well as determine how it should be managed.¹⁴

Another aspect which Smith stresses is that heritage is used to construct, define, legitimize, maintain or negotiate identity.¹⁵ As such, the AHD can be used as political and cultural tools of power. The public perception and understanding of Indigenous communities can to a large degree be constructed through the various narratives perpetuated at heritage sites, through the temporal and material authority of the AHD. Heritage thus forms a certain knowledge which regulates and governs identity.¹⁶ Therefore, Indigenous Peoples have a lot at stake regarding the narrative surrounding and the presentation of their heritage.¹⁷ When Indigenous Peoples are removed from control over their identity, symbols and cultural world, heritage can even work to delegitimize their

¹⁰ Mille Gabriel, “New Futures for Old Collections – Contemporary Collecting and Community Involvement at the National Museum of Denmark”, *Museum & Society* 14(2) (2016), p. 275.

¹¹ Peter Rowley-Conwy, “The National Museum of Denmark 1807–2007”, *Bulletin of the History of Archaeology* 17:2 (2007), p. 49. Danish name of the decree: *Kongelige Commission for Oldsagers Opbevaring*.

¹² Rowley-Conwy (2007), p. 51.

¹³ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (Abingdon 2006), p. 3.

¹⁴ Smith (2006), p. 4, 6.

¹⁵ Smith (2006), p. 3, 52.

¹⁶ Smith (2006), p. 52.

¹⁷ Smith (2006), p. 277.

political struggles and territorial demands. Without self-definition, the struggle for self-determination is threatened.¹⁸ This facet is crucial when approaching the exhibition in question; what identities are produced in it?

Who are the Peoples of the Earth?

Peoples of the Earth is a large exhibition owned and curated by the Ethnographic Collection of the National Museum of Denmark. It showcases a variety of non-European and Arctic objects divided into multiple rooms. *Peoples of the Earth* is the main site where this collection is presented to the public and is probably the largest ethnographic exhibition actor in Denmark.¹⁹ The Arctic region has especially been a major field of study for the institution. Consequently, the exhibition is highly influential regarding the representation, narrative, identity construction and current political opinion of Arctic cultures, history and peoples.

But what does the title *Peoples of the Earth* mean? What is the purpose of the exhibition and what knowledge is it trying to convey? Although the museum offers no explanations as to why they have selected the specific regions, cultures and materials presented in the exhibition, all show-cased objects share two facets: 1. They are not perceived as being of European cultural origin in the mainstream understanding of what European heritage entails, 2. They have the look of being untouched by, and as such are not understood as being part of, a modern and Western material world. One part of the exhibition is designated to Arctic cultures, specifically Sami, Greenlandic Inuit and Siberian Indigenous Peoples. To analyze and problematize this part of the exhibition, I will take use of five of the nine general attributes of modern modes of ordering as described by the British sociologist John Law: materials, dualisms, boundary relations, agency and representation.²⁰

Five Modes of Ordering

British heritage researcher Rodney Harrison defines materials as a mode of ordering which characterizes, compares or relates and evaluates things.²¹ The selected Inuit objects are primarily objects of wood, stone, steel, skins, furs, bone and ivory. Most of them are objects which are not commonly seen as mainstream European historical objects, such as wooden snow-goggles or shamanistic drums. From a European perspective the chosen objects are exotic, different and archaic. As such, the visitor is given the idea that especially these objects represent Inuit culture, thus enhancing its otherness. Such a selection demonstrates what kind of Inuit culture is considered

¹⁸ Smith (2006), p. 288.

¹⁹ All info taken from the official website of the Ethnographic Collection.

²⁰ Rodney Harrison, *Heritage: Critical Approaches* (Abingdon 2013), p. 30.

²¹ Harrison (2013), p. 30.

valuable and representative of the Inuit from a European perspective. As these objects are placed within a larger exhibition of non-European artefacts, it also demonstrates that these are considered distinctively separate from European cultures.

Dualisms is a mode which suggests what distinctions, definitions and differences are introduced in the ordering of things.²² The parts of Inuit culture which are highlighted are primarily animism, shamanism, magic, hunting and fishing. When entering one of the rooms, the first object we meet is a stuffed wolverine. The division between natural history and cultural history are often blurred considering Indigenous heritage, through portrayals of a primitive society more closely tied to nature than culture. Through framing Inuit within this chosen and idealized aesthetic, it upholds long-lived exotifying Western illusions and portrayals of Indigenous Peoples as magical, archaic and pure. Such portrayals are linked to archetypes of the *Noble Savage* or what the American anthropologist William Balée calls *Homo ecologicus*, "the idealized human species that is inherently custodial and nurturing of nonhuman nature".²³

Boundary relations is a mode of ordering referring to how different sets of boundaries maintain a wider structure. A stark division is the boundary drawn in between the various permanent exhibitions of the museum. The other exhibitions represent the history of the West whereas *Peoples of the Earth* represent the rest. Such a worldview is a remnant from the Enlightenment, where other cultures and especially Indigenous Peoples are of the earth – nature and primitive – whereas Europeans are above the earth – culture and civilized.²⁴ The incorporation and mixing of different cultures create blurry boundary relations in between them. Focusing upon the Arctic rooms, the mixing of Siberian, Sami and Inuit cultures highlights how differences between Indigenous groups – ethnic, linguistic, geographic and cultural – are bypassed through communicating sameness. Although Greenlandic Inuit and Sami peoples surely share similar experiences regarding historical experiences and current political struggles, the structure of the exhibition diminishes individuality, differences and agency.

Harrison means that Western discourses of modernity normalize structuring according to linear timeframes, where history is a story bound by progress and development. The other permanent exhibitions of the museum present Danish cultural history through such a lineal timeframe of development. *Peoples of the Earth* is not given such a historical narrative. These cultures are presented through geographical and cultural divides, not temporal. It thus remains unclear whether the exhibition describes historical or contemporary phenomenon. They neither were nor are. As such, Indigenous cultures are communicated as something outside of time. European history is one of

²² Harrison (2013), p. 30.

²³ William Balée & Clark Erickson, *Time, Complexity, and Historical Ecology* (New York 2006), p. 10.

²⁴ Smith (2006), p. 282.

continuously evolving civilization, where Indigenous history is entrenched within nature, passive and unchanging. Such ordering of presentation could be called *temporal exclusion*, something neither past nor present. Furthermore, Indigenous cultures are presented as something existing outside of context or influences. They don't form or can be formed by historical events and transformations and is thus not part of modernity. Smith calls this the essentialization of Indigenous culture, something statically traditional and unchanging.²⁵

Inuit individuals are largely absent within the exhibition whilst many Danes are presented and named. In one portrait named *Inuit portrait* the Danish kidnapper, king and probable artist are named, whilst the four portrayed Inuit remain nameless. The mode of agency points to what asymmetrical models of power relationships are generated within certain modes of ordering. The exhibited artworks are Danish, such as photographs and videos shot, or paintings drawn by Danes. Inuit are portrayed within the exhibition, whilst Danes are represented, the former being a presentation of an esthetique picture, the latter an exhibition of individuals with agency. Another example is the many instances of Inuit clothing displayed with the hood up, creating a black hole where a face would normally be. The lack of names, faces and voices imagines an Inuit who is elusive and mystical, a European fantasy rather than an actual human being.

Western presentations of native culture presume certain roles and perspectives. The curator assumes the role of being other to that which is exhibited, a position they presumably share with the visitor. Such framing excludes the exhibited; they become neither the storyteller nor the listener, the two subjects within the act. Indigenous People can easily become objectified and othered or even alienated through these presumed and constructed perspectives.²⁶ The alienation is evident through the lack of Inuit subjects, further expressed through the facelessness and namelessness of the presented Inuit. Such problematic features fall under the mode of representation.²⁷ Although Indigenous culture is presented, the people primarily represented are the Danish experts and explorers, not the former owners and users of the objects exhibited. There are major political repercussions to consider when the Dane is framed as the authority of Greenlandic Inuit things. The Inuit become just another object of material culture, of which the expert Danes are the primary mediators and communicators. When the exhibition presents the Dane as most fitting to communicate culture, the museum legitimizes the idea that the Danish rather than the Inuit are more suitable to manage their cultural heritage and furthermore, their nation.

²⁵ Smith (2006), p. 294.

²⁶ Smith (2006), p. 284.

²⁷ Harrison (2013), p. 30.

Indigenous Heritage

Harrison defines heritage as something which appoints value to the past and its remnants through marking a distance to the present. When time is understood as progress, the past and its relics become threatened by modernity and at risk of oblivion and destruction.²⁸ A similar kind of thinking is produced in the exhibition *Peoples of the Earth*. As Indigenous cultures are influenced by the expanding industrialization, globalized capitalism and cultural homogenization, they are understood as disappearing. The Australian historian Tim Rowse holds that the category of indigeneity itself is a grouping generated through perceptions of vulnerability and risk.²⁹ The Australian anthropologist Francesca Merlan further states that perceived threats underscore the desire to preserve and conserve Indigenous culture.³⁰ The idea serves what Smith calls the *fossilization of culture*, the idea that culture can be frozen in time and promotes selected Indigenous heritage which Western actors deem to be authentic.³¹ Indigenous Peoples are thus denied the prospect of cultural change. The criteria of tradition which is applied to Indigenous cultures makes it essentialized.³² Such essentialization is upheld through heritage selection and presentation by European actors; they choose what they determine to be authentic. Such criteria limit different, fleeting and changing interpretations and modes of representation for Indigenous heritage, and hinders agency in terms of free identity expression.

On the other hand, the extermination and limitation of cultural expression has been and is to this day a reality for Indigenous communities. Indigenous groups have lost a great deal of cultural inheritance and collective memories due to European cultural hegemonization. The need and desire to "save what is left" is understandable in terms of such realities. As is the case of European guilt, the will to preserve and manage Indigenous heritage could be interpreted as ways to salvage and make up for historical atrocities. Where once Europeans took it upon themselves the authority to destroy, they now preserve and manage, instead of simply leaving handing over the authority to the Indigenous communities themselves.

The European need to essentialize and fossilize Indigenous culture could be a result of feelings of alienation within modern societies, and nostalgic dreams or escapist illusions of a simpler, pastoral past. The American anthropologist Arjun Appadurai means that especially modern societies experience a sense of nostalgia to a past they never experienced, due to experiences of societal crisis or turmoil.³³ The sense of nostalgia relates to Hobsbawm's concept of invented

²⁸ Harrison (2013), p. 26.

²⁹ Harrison (2013), p. 30–31.

³⁰ Harrison (2013), p. 30–31.

³¹ Smith (2006) p. 295, 284.

³² Smith (2006), p. 294.

³³ Silverman (2011) p. 112.

tradition, which he also places as a phenomenon within modernity. Rapid social and cultural transformations such as industrialization, ripped the connection between generations. Constructing seemingly "old" traditions became a means to resolve such feelings of loss.³⁴ According to Appadurai, nostalgic illusions are individual but can easily take on a collective life, which he calls the collective imaginary, a landscape created by the collective through symbolism.³⁵ I argue that collective nostalgia born out of alienation could be the foundational basis of the European constructed image of Indigenous culture as seen in *Peoples of the Earth*. The modern European life is understood as desperately individualistic, without enchantment and alienated from nature. Consequently, a culture of magic, nature and collectiveness symbolizes a lost past. Indigenous culture becomes a sort of escapism for the European, but also a solace, a reassurance that not all magic has been lost to modernity.

The Future of Ethnographic Museums

Ethnographic exhibitions like *Peoples of the Earth* are today in a state of conflict. The colonial past and present, unjust ways of collecting or stealing objects and Eurocentric perspectives make up the foundational structures of these institutions. Do they still have a place in contemporary society? The National Museum of Denmark has taken steps to try to remedy these problematic foundations, usually motivated through outside pressures. Greenlandic communities first demand of repatriation occurred over a century ago. Since the 1980s, the Ethnographic Collection have been involved in the creation of a Greenlandic archive, National Museum (*Nunatta Katersugaasivia*) and the repatriation of 35 000 archeological and ethnographic artefacts. This process is known as *Utimut*.³⁶ According to Gabriel, "the two national museums today possess collections of equal importance", although 100, 000 items still remain in Denmark, an amount considerably larger than the one in Greenland.³⁷ As heritage institutions already are at place, it is surprising that Greenlandic cultural actors are not in charge over the greatest bulk of Greenlandic material heritage. Gabriel states that the *Utimut*-process is known worldwide as an example of successful cooperation.³⁸ The Ethnographic Collection holds that the repatriation-process was so "amicable" largely due to the Greenlandic side agreeing as to how heritage should be managed and conserved due to having been influenced by Danish customs and values. One considered contributing factor to the success was that the Greenlandic Museum curators were mostly of Danish origin or had been educated in

³⁴ Eric Hobsbawm & Terrance Ranger (eds.), *The invention of tradition*, Canto ed., (Cambridge 1992), p. 13.

³⁵ Silverman (2011), p. 112.

³⁶ *Utimut* means "return" or "come home" in Greenlandic; Gabriel (2016), p. 277; Gabriel (2009), p. 30–31; The repatriation process was conducted between 1982–2001.

³⁷ Gabriel (2009), p. 33.

³⁸ Gabriel (2009), p. 34.

Danish universities.³⁹ Such perspectives reveal how the Ethnographic Collection still hold a paternalistic attitude towards Greenlandic communities. They are willing to share the management of Greenlandic heritage when it is kept according to their preferred AHD.

The downplaying of Danish colonialism within the exhibition is concerning and reveals ignorance regarding the museum's position towards Greenlandic heritage. The presentation of Greenlandic culture as devoid of political conflict and colonized relationships serves to mute and hide Danish imperialism and Greenlandic struggles of independence. Smith states that through the regulation of the cultural legitimacy regarding Indigenous identity, knowledge and meaning is generated which are intricately tied to claims of sovereignty, land and resources.⁴⁰ In the current situation, Greenlandic heritage is thus both a potential resource for struggles of independence and a tool of colonial rule.⁴¹

Many of the objects sold, given to or stolen by the Europeans were not considered heritage before they came into their new owner's possession. The selection process attaches new symbolism, meaning and value to its selected vessel.⁴² Europeans selected certain Inuit objects due to multiple different attributes which in their eyes made them eligible to become heritage, or be heritagized.⁴³ Heritage was and is a category of thing of European origin and carries certain values within that context. If the heritagization is inherently European, and as such part of a colonization process, must then the things be unheritagized when repatriated, and if not, how autonomous or free from European grasp can they really become?

Lastly, ethnographic museums today were first founded to enable Europeans to have a glimpse of other cultures. Today, we see and interact with cultures across the globe in multiple ways: through movies, photographs, art, the internet and traveling to name a few. We have a much more detailed and complex grasp of the different peoples of the earth, which we can gain outside the walls of a museum. Could such transformations mean that ethnographic collections and museums have played out their role? And if not, could such institutions transform into sites where cultural exchange, collaboration and conflict are expressed and debated? Maybe the museum shouldn't own the peoples of the earth, but the peoples of the earth should own the museum.

³⁹ Gabriel (2009), p. 34.

⁴⁰ Smith (2006), p. 50.

⁴¹ Smith (2006), p. 296.

⁴² Smith (2006), p. 3.

⁴³ Helena Wangefelt Ström, *Lighting candles before a headless Jesus: sacred heritage, heritagized sacredness, and the many journeys between categories* (Umeå 2022), p. 23.

List of References

"The Arctic", [The Arctic](#), (10/12 2024).

Balee, William & Erickson, Clark, *Time, Complexity, and Historical Ecology* (New York 2006).

Gabriel, Mille, "New Futures for Old Collections – Contemporary Collecting and Community Involvement at the National Museum of Denmark", *Museum & Society*, 14:2 275–93, (2016).

Gabriel, Mille, "The return of cultural heritage from Denmark to Greenland", *Museum International*, 61:1–2, 30–36, (2009).

Golding, Vivien, *Learning at the Museum Frontiers: Identity, Race and Power* (Farnham 2009).

Harrison, Rodney, *Heritage: Critical Approaches* (New York 2013).

Hobsbawm, Eric & Ranger, Terrance (eds.), *The invention of tradition*, Canto ed., (Cambridge 1992).

Höglund, Johan, and Andersson Burnett, Linda, "Introduction: Nordic Colonialisms and Scandinavian Studies", *Scandinavian Studies* 91, no. 1–2, (2019).

Maegaard, Marie & Køhler Mortensen, Kristine, "Colonial Labels and the Imagined Innocence of Past Times: Debating Language and Spatial Representations of the Danish/Greenlandic Relation", *Language in Society* 51:5 (2022).

Monié Nordin, Jonas, & Ojala, Carl-Gästa, "Kolonialt samlande i Sápmi", *Historisk tidskrift* vol.140 no.3, 2020.

Rix, Robert W., *The Vanished Settlers of Greenland: In Search of a Legend and Its Legacy*, (Cambridge 2023).

Rowley-Conwy, Peter, "The National Museum of Denmark 1807–2007", *Bulletin of the History of Archaeology*, 17:2 49–52, (2007).

Rud, Søren, "A Correct Admixture: The Ambiguous Project of Civilising in Nineteenth-Century Greenland", *Itinerario* 33:2 29–44, (2009).

Siladitya, Ray, "Trump Says US Should Take Ownership Of Greenland And Threatens Panama Canal Takeover", *Forbes*, 23/10 2024, <https://www.forbes.com/sites/siladityaray/2024/12/23/trump-says-us-should-take-ownership-of-greenland-and-threatens-to-takeover-panama-canal/?utm_source=Whatsapp&utm_medium=social&utm_campaign=Forbes> (23/12 2024).

Silverman, Helaine, *Contested Cultural Heritage Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World* (New York 2011).

Smith, Laurajane, *Uses of Heritage* (New York 2006).

Wangefelt Ström, Helena, *Lighting candles before a headless Jesus: sacred heritage, heritagized sacredness, and the many journeys between categories* (Umeå 2022).

Finjusterade mätinstrument

– Historikerns motstånd och möjligheter i samhället

ROBIN PETERSSON

LUNDS UNIVERSITET

Efter att ha ägnat mig åt historiska studier på universitetsnivå i flera år med endast uppsatsarbetet kvar för att kunna hämta ut min mastersexamen har jag frivilligt eller ej blivit uppmärksam på humanioras roll i samhället och den allmänna synen på densamme. Vi har flertalet gånger fått sätta oss in i humanioras kris och den marginaliserade historiska professionen, så till den grad att det nästan känns uttjat. Men därom borde vi vara vaksamma, denna diskussion måste ständigt tas upp och ventileras för att om möjligt komma till stånd med en lösning – i alla fall för att situationen inte bara ska accepteras och glömmas bort. I början av studierna var den enskilt svåraste frågan jag kunde få den som handlade om livet efter studierna: Vad finns det för jobbmöjligheter för en historiker? Eller rentav vad gör en historiker? Dessa frågor sätter fingret på problemet med synen på historia som universitetsämne. Det är inte de eventuella förutfattade meningar folk har, utan snarare att det finns en brist på uppfattning kring hela skräet. Idag känner folk bara historikern som en berättare eller möjligtvis som en författare. Visserligen är den sortens förmedling av historisk kunskap en del av universitetens uppdrag, men det måste göras mer än så.

Min bestämda mening är att människor i allmänhet inte har en förståelse för vad humanistiska studier faktiskt innebär, vare sig vad de går ut på, fördelarna med dem eller hur kunskaperna kan förvaltas efter studietiden. Farhågorna bekräftas av en rapport om förtroendet för humanistisk forskning i Sverige som *Vetenskap och Allmänhet* gav ut år 2022. Efter en enkätundersökning kunde de visa på resultatet att humaniora är det ämne där flest tillfrågade svarade att de “inte har någon uppfattning” på frågan: Vilket förtroende har du för den forsknings som bedrivs i Sverige inom följande områden?”¹ Jag tror inte att det beror på att de inte har någon uppfattning om sitt förtroende som sådant, utan i stället på att de tillfrågade inte har en klar bild över vad humaniora är och vad humanistiska forskare gör. Oavsett spelar det ingen roll om personen som får frågan saknar eller samlar högskolepoäng – humanister själva inräknade – det saknas en övertygelse om det värde som finns i humaniora och historia, åtminstone saknas förmåga att precisera och förmedla värdet.

¹ Vetenskap och allmänhet, ”Varför så dåligt hum om humaniora?”, *Vetenskap & Allmänhet*, 12/10 2022.

Som aspirerande historiker kan vi idag bara läsa om och drömma oss tillbaka till Erik Gustaf Geijers eller Harald Hjärnes tid. Båda var framstående, inflytelserika humanister i det svenska samhället som inte bara kunde påverka sin samtid, utan som även har format delar av samhället efter sin död. Humanisterna under 1800- och tidigt 1900-tal kunde inte bara bli framstående och framgångsrika: de var det *tack vare* humanioran de hade i bagaget, något som markant har förändrats sedan dess. De behövde inte hålla fram värdet av sina humanistiska kunskaper eftersom det på många sätt redan var allmänt känt och högt skattat. Det var få personer som valde eller ens kunde skaffa sig en högre utbildning, men de som gjorde det kunde räkna med en viss inneboende status som kom i samband med den. Högutbildade inom alla ämnen hade en särställning och en auktoritet som inte ifrågasattes. Idag ser det annorlunda ut. En väsentligt större del av det svenska folket väljer att påbörja en eftergymnasial utbildning och ämnena att välja mellan är långt många fler. Samtidigt har det skett en förskjutning av vilka kunskaper som anses relevanta. Till skillnad från Geijer och Hjärne har sentida historiker fått stryka på foten när samhälls- och naturvetenskapliga experter nu får stå för samhällskommenteringen och den allmänna kunskapsförsörjningen.² Den allvetande och lärda historikern har bytts ut till en vag, undflyende akademiker med oklar titulering som inte alltid är lätt att förstå. En statsvetare, nationalekonom, politiker, jurist eller läkare är konkreta i var de kommer från och vad de vill – en tydlig titel som inger respekt och auktoritet på ämnet som ska kommenteras och diskuteras. Om personen i fråga dessutom kan stöka över historien bakom företeelsen är saken klar. Historikerna har under andra halvan av 1900-talet backat undan och under de sista decennierna varit särdeles ovilliga att hävda en samhällsroll. Istället har vi fokuserat på att mätta den kunskapstörst som driver många historiker genom individuell forskning med en smal tilltänkt målgrupp. Det resulterar i att vi som skrå ofta besitter ett kluster av kunskaper utan tydlig styrning. Resultatet har blivit att historieämnet har nischat in sig i mindre fält där var och en kan bli expert på sitt. Denna amorf av kunskap är vår största tillgång, samtidigt som den kan verka som ett hinder i och med mötet med allmänheten. På den punkten har dock Eva Österberg formulerat en av våra viktigaste samhällseliga uppgifter: ”Krångla till men på ett begripligt vis”³ som går ut på att vi inte ska förändra vårt arbetssätt i syfte att göra oss relevanta. Istället ska vi bli bättre på det vi gör och bli mer aktuella genom att ta de ofta komplicerade frågor vi arbetar med och förmedla dem till resten av befolkningen på ett begripligt sätt. De samlade universiteten har gemensamt satt upp tre huvudsakliga uppgifter för sig själva: forskning, utbildning och samverkan med allmänheten. Den tredje uppgiften, att samverka med omvärlden utanför universiteten och att bilda allmänheten, blir relevant i samband med Österbergs fras. Vi som

² Sverker Sörlin, ”Historikerns betydelseunderskott – och dess botemedel”, *Scandia* 2013:2, s. 23.

³ Eva Österberg, ”Människokunskap och långa tidsaxlar”, *Scandia* 2013:2, s. 131.

historiker ska ta vår kompott av tämligen invecklade kunskaper och med vår inlärd tolkningsförmåga sätta dagens samhälle i perspektiv och erbjuda förklaringar. I tider som den vi idag lever i behöver världen svar på mycket svåra frågor. Svar som ofta finns att söka i samband med mänsklighetens tidigare erfarenheter, svar som historiker och humanister faktiskt sitter på. Vi måste bara bli bättre på att ge oss själva den kredd våra förmågor bringar och att våga ställa oss upp och berätta för våra medmänniskor vad vi kan och vad vi vet. På så sätt tror jag att vi kan komma från den gängse bristen på uppfattning om humanioras och historikers samhällsroll. Vi måste bli medvetna om vårt värde samtidigt som vi ser till att omvärlden också blir det.

Filosofen Jonna Bornemark skriver i sin bok *Det omätbaras renässans* om de två kunskapsbegreppen *ratio* och *intellectus* som på många sätt beskriver vårt samhälle och som står i motsats till varandra. Med *ratio* menar Bornemark den nästan binära kunskapen som går att kategorisera och rama in. Statistik och dagens ”data” är nog de mest talande exemplen.⁴ *Ratio* behövs i ett samhälle som har en önskan till tillväxt och effektivitet. *Ratiobaserad* kunskap bistår med kvantifiering eller förmedling av en rak och tydlig kunskap som samhällets utvecklingsprojekt sedan kan ta spjörn mot för att utvärdera i siffror åt vilket håll utvecklingen går. *Ratio* är alltså en kunskap som man kan räkna på: en mätbar kunskap. I kontrast står *intellectus*-begreppet för den kunskap som inte går att mäta, kategorisera eller rama in. *Intellectus* ska förvirrande nog inte likställas med intellekt eftersom det på så sätt hade varit att just rama in begreppet. Om *ratio* är den realitet som vi kan observera i vår omvärld så är *intellectus* den kunskap som kommer inifrån människan själv. Kärnan handlar om att vi kan skapa och uppmärksamma erfarenheter som sträcker sig in i icke-vetandet, bortom det vi någonsin med säkerhet kan uttala oss om. Kunskapen kommer från människans inre och baseras på hennes reflektioner, resonemang, värderande, tänkande och kännande.⁵ I *ratiobaserad* forskning kan du vara säker på att du kommer få styva svar på den fråga som ställs, medan författaren av en *intellectusbaserad* avhandling kan vara osäker på forskningsresultaten utan att det egentligen skulle vara ett problem. Det har onekligen pågått en diskussion på många håll om de humanistiska ämnenas kris: hur vi har blivit marginaliserade, subventionerade och hur vår legitimitet har ifrågasatts. Många håller *New Public Management* (NPM) som en delvis men väsentlig syndabock för humanisternas situation och i och med det ifrågasätts också detta system.⁶

⁴ Jonna Bornemark, *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsberravälde* (Stockholm 2018), s. 199.

⁵ Bornemark, s. 213.

⁶ *Scandia* 2013:2, Numret heter ”Därför är vi historiker” och består av en mängd mindre artiklar från professionella historiker om varför de har valt detta yrke samt vilka problem och möjligheter som kommer med jobbet. Detta är ett häfte som jag tycker alla studenter inom de historiska disciplinerna borde införskaffa och läsa för att bibehålla sin motivation och övertygelse om studiernas relevans.

NPM var ett försök på 1990-talet för att effektivisera välfärdssektorn vilket sedan har spridit sig till de flesta av samhällets områden och sektorer. Systemet går ut på att försöka styra verksamheter genom att mäta deras arbete och resultat. Genom målstyrning, granskningar och utvärderingar skulle den ofantliga offentliga sektorn skäras ned, effektiviseras, demokratiseras och privatiseras. NPM är således uppbyggt och underhållet av ratiobaserad kunskap och det har varit synnerligen lyckat – sett till de uppsatta målen. Systemet har åstadkommit stor nytta när det kommer till ett effektivare arbete och ekonomisk tillväxt, men det förekommer också rapporter kring hur systemet är otillräckligt. Exempelvis ser vi inom vård och omsorg hur sjuksköterskornas arbete styrs av mallar och utvärderas kvantitativt så att patienterna närmast betraktas som kunder eller klienter. Fokus ligger inte på mänskligt bemötande och i utvärderingar finns det inte plats för vårdpersonalens försök till förståelse för den människa som faktiskt finns bakom siffrorna i tabellen. Ett annat exempel från den akademiska världen utgörs just av den humanistiska forskaren, vars värde till stor del baseras på hur mycket hennes arbete lyckas bli publicerat och i vilken utsträckning författaren blir citerad i annan forskning. Sysslor som i grunden inte går att mäta eller räkna på, formas om så att deras insats just ska kunna mätas – och i denna process försvinner mycket av humanistens kvalitativa egenskaper och kunskaper. Anders Ekström och Sverker Sörlin iakttar detta fenomen i boken *Alltings mått* och drar slutsatsen att i och med NPM och samhällets nuvarande riktning efterfrågas inte de ämnen som behandlar samlade mänskliga erfarenheter. Samhällets framfart planeras mycket kortsiktigt och den humanistiska förmågan att resonera i långsiktiga kunskapsbaser åsidosätts.⁷ Bornemark menar att dessa förmågor är svåra att precisera eller stoppa in i lämpliga fack – bristen på kalkyler och statistik gör att många humanistiska ämnen blir svåra att förstå och att deras relevans ifrågasätts. I stället för att göra plats åt dem så väljer samhället att gå på en mer binär, ratio- och NPM-baserad lösning där ämnen och discipliner som kan ge hårda och tvärsäkra svar premieras.⁸

Med ovan i bakhuvudet tycker jag inte att det är så anmärkningsvärt att humanisternas förtjänster går obemärkt förbi både hos de breda folklagren och de utbildade i universiteten – humanisternas högborg. Här är vi mycket bra på att förmedla kunskap om en viss företeelse eller ett skeende, men när det kommer till värdet i denna kunskap, varför staten ska lägga en massa pengar på att utbilda nya historiker stöter vi på problem med att legitimera utbildningens värde. Vi lider av ett artikulationsproblem. Men vi drar oss inte bara för att formulera värdet av vad vi gör – vi känner kanske inte alltid till det. Varför vet jag inte, men under hela min utbildning har jag blivit fundersam på varför våra professorer och föreläsare som vanligtvis håller långa föreläsningar och

⁷ Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått; Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm 2012), s. 9.

⁸ Bornemark, s. 172.

som premierar seminarium, valt att inte upplysa oss om vilken skillnad vi kan göra i samhällets sam- och framtid. Det slår mig att de kanske aldrig själva var så säkra. Om detta är på grund av NPM eller jantelag står oklart – men att det krävs en förändring är alldeles uppenbart.

De humanistiska utbildningarna har, likt alla utbildningar, till viss del stöpts så att de ska passa arbetsmarknaden. Vi kan notera en tydlig förskjutning i den historiska forskningen under 1900-talets andra hälft mot ett mer samhällsvetenskapligt arbetssätt. Nu för tiden är det givet att någon form av teori måste preciseras och tillämpas i forskningen för att studien ska vara möjlig att jämföra med andra arbeten och på så sätt få legitimitet. Vi har byggt upp metoder och ramverk som ska efterlikna de mer strama och strömlinjeformade ämnena samhälls- och naturvetenskap men som i en del fall, särskilt tidigt i utbildningen, saknar syfte i den historiska forskningen.⁹ Visserligen lär sig dagens historiestudenter fortfarande värdet i förmågan till personlig tolkning, men denna har fått stryka på foten till förmån för ett mer strömlinjeformat och repeterbart arbetssätt. Det går att kalla detta förvetenskapligande för utveckling eller kanske till och med för modernisering av det historiska ämnet och dess forskning, men som historiker har dessa termer en viss besk eftersmak i och med att modernisering har visat sig inte alltid föra gott med sig. Vårt sätt att jobba passar inte in i världen utanför universiteten. Studenten har i stället blivit en kund som vid examen genererar pengar till lärosätena och om utbildningarna ska vara relevanta krävs att studenterna kommer därifrån med ”värdefulla” kunskaper. Kunskapens egenvärde riskerar att gå förlorad när det anses som negativt att en allmänt högutbildad befolkning utan mål inte genererar den reella summa pengar som utbildningen kostat. Universitet och högskolor marknadsför sig med hur stor andel av tidigare studenter som har fått relevant arbete efter utbildningen och på varje programsida finns en karriärsflik som på ett sätt syftar till att visa upp studentens förväntade livsinkomst efter studierna om just detta program väljs. Än större påverkan på den så kallade humanistiska krisen tror jag än en gång beror på allmänhetens och samhällets brist på förståelse om de humanistiska kunskapernas värde. Gemene man har blivit formade till att hålla ekonomin som en modern Gudssymbol och att värdesätta ratiokunskaper så till den grad att intellectuskunskaper som resonemang och reflektion inte räknas som intrinsikalt eftersträvänsvärt. Jag tycker mig kunna påstå att det inte har varit socialt acceptabelt att studera historia vid aktade universitet i ett halvt decennium för att sedan ägna sitt liv åt fårskötsel eller telefonförsäljning. På samma gång tycker jag mig dock kunna se en förändring. Människor har på senare tid börjat inse värdet i att ta hand om sig själva. Självhjälp, wellness, mindfulness och integritet är ord för dagen som på ett eller annat sätt syftar till att berika tillvaron genom att man ska arbeta med sig själv. En högre utbildning i allmänhet kan ses som en del av

⁹ Cecilia Riving, David Larsson Heidenblad & Malin Gregersen, ”Introduktion – Därför är vi historiker”, *Scandia* 2013:2, s. 19.

detta nya sätt att förverkliga sig själv. En humanistisk utbildning utgår från dina erfarenheter som människa och bygger på med djupare kunskap och perspektiv som ämnar bredda förståelsen om oss själva och den värld vi lever i. En högre bildning är karaktärsskapande och ger en djupare förståelse för samhället samtidigt som det vidgar perspektiv och stimulerar själen. Med dessa redskap och kunskaper kan individen lära känna sig själv och sin omgivning på ett nytt sätt. Kommer vi som samhälle bort från vårt synsätt att se kunskap likt en vara som ska produceras till ett bestämt ändamål, paketeras fint för att till slut marknadsföras och säljas, så tror jag att humanisternas framtid är ljus som dagen.

Ekström och Sörlin diskuterar hur den grekiska filosofen Protagoras menar att människan är ”alltings mått”: en måttstock för allt annat som är värt något. Med det menas att om någonting inte finner ett värde för människan är det således också värdelöst.¹⁰ Ett synsätt som kan verka egocentriskt med tanke på att vi inte är helt allena här på jorden, men likväl ett sätt att tänka på som borde vara tillämpligt på de områden som är både skapta för och av oss människor. Med tanke på hur inriktade vi har blivit på att förverkliga oss själva är det häpnadsväckande hur liten roll vi faktiskt tilldelar oss i detta ändamål. Vi har uppfunnit en uppsjö av avancerade mätinstrument för att inte lämna något åt slumpen: oavsett om det rör sig om hur många spann en bro kan ha för att fortfarande vara bärkraftig, hur många procent av en befolkning som kan vara arbetslösa innan det blir ett problem eller med vilken kraft en raket måste skjutas i väg för att komma ut ur atmosfären. All mätning kräver instrument och helst så finkalibrerade som bara möjligt. Det gäller även människan själv enligt Protagoras.¹¹ Ser vi människan som ”alltings mått” – vilket jag personligen lockas till att göra – behöver vi se till att det finns välsmorda måttstockar även här. Det handlar inte om att skilja rätt från fel – vilket är en helt annan fråga. Det handlar om att objektivt kunna reflektera och ”räkna” på de konsekvenser våra handlingar får utifrån våra samlade erfarenheter. Värdet i detta borde inte gå att bortse från. Humanisterna är inte oskyldiga offer för en oförstående samtid. Som jag har varit inne på saknas dessa insikter, även inom kåren. Vi måste börja axla rollen som en parameter för de intellectuskunskaper som vi tar dryga studielån för att skaffa oss. Både ute i samhället och på arbetsmarknaden måste vi våga använda de stora vackra orden om oss själva och de egenskaper vi humanister har samlat på oss, samtidigt som vi måste börja artikulera våra kunskaper bättre. På så sätt tror jag att humanisternas värde kan höjas till en högre nivå än vad vi idag ser. Det borde heller inte vara en omöjlighet med tanke på Sveriges ständiga proklamerande om vilken kunskapsnation vi är. Kunskapen och viljan finns här, nu gäller det bara att förmedla den. Universiteten menar att de har tre huvudsakliga uppgifter: forskning,

¹⁰ Ekström & Sörlin, s. 47.

¹¹ Ekström & Sörlin, s. 47.

utbildning och samverkan med samhället. Den tredje uppgiften behöver få en centralare roll från alla humanister, oavsett om de är knutna till ett universitet eller ej.

Referenslista

Bornemark, Jonna, *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde* (Stockholm 2018).

Ekström, Anders & Sörlin, Sverker, *Alltings mått; Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm 2012).

Riving, Cecilia, Larsson Heidenblad, David & Gregersen, Malin, "Introduktion – Därför är vi historiker", *Scandia* 79:2 (2013).

Sörlin, Sverker "Historikerns betydelseunderskott – och dess botemedel", *Scandia* 79:2 (2013).

Sörlin, Sverker, "Varför så dåligt hum om humaniora?", *Vetenskap & Allmänhet*, 12 oktober, 2022, <<https://vetenskapallmanhet.se/2022/10/varfor-sa-dalig-hum-om-humaniora/>>.

Österberg, Eva, "Människokunskap och långa tidsaxlar", *Scandia* 79:2 (2013).

Neutralitetens skugga

– Sveriges roll och skuld under andra världskriget

CARL-MIKAEL A. TEGLUND
MÄLARDALENS UNIVERSITET

Sverige och den historiska skulden

Vilken roll hade Sverige i Förintelsen, och bär vi i Sverige som nation på någon skuld? Det är två särskilt intressanta frågor, eftersom det tycks finnas många svar med motsägelsefulla narrativ: Sverige räddade tiotusentals judar och hjälpte nödställda krigsoffer, men landets politik har också kritiserats internationellt för sin avsaknad av ett tydligt ställningstagande mot nazismen. Frågorna har väckt stort intresse, men alltför ofta förenklas svaret på ett sätt som anpassas efter samtidens *zeitgeist* – denna föränderliga tidsanda som formar vårt sätt att se på historien utifrån dagens moraliska och politiska måttstockar. Ett problem uppstår, oavsett från vilket håll det sker, eftersom detta skapar en snedvriden bild av historien. Svaret har förändrats genom decennierna, och just därför måste vi ifrågasätta förenklade tolkningar. Sveriges förhållningssätt under denna tid handlar inte bara om historieundervisningen om Förintelsen och andra världskriget, utan även om hur vi använder historien och anledningen till att historieämnet är så avgörande i dagens samhälle. I en tid då Sverige omvärderat sin neutralitet och sökt sig in i NATO är det särskilt relevant att reflektera över hur vi i Sverige ser på vårt förflutna – och vilka bilder av historien vi väljer att bevara och förmedla.

Vem införde judestämpeln?

Forskningen om Sveriges hållning under 1930- och 1940-talets flyktingpolitik präglas av olika tolkningar. En av de mest framträdande kommer från historikern Ingrid Lomfors, som visade hur svenska myndigheters restriktiva agerande – både genom passivitet och ibland aktiv medverkan – bidrog till att försvåra för judiska flyktingar att söka asyl.¹ Enligt Lomfors möjliggjorde Sveriges politik, trots att initiativet till judestämplarna kom från Schweiz, i praktiken Nazitysklands diskriminering genom att effektivt begränsa flyktvägarna. Stämpeln i passen försvårade flykt, ökade risken för avvisning och stigmatiserade judar genom att synligt märka dem som oönskade vid gränser och i myndighetskontakter.

¹ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom – återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996), s. 56–57, 59–60, 77–78.

I kontrast till hur Lomfors tolkade Sveriges hållning hävdade historikern Mikael Nilsson i sin essä *Svenska skolbarn har länge vilseletts om judepassen*, att Sverige inte bör klandras alltför mycket för att ha legat bakom den så kallade judestämpeln som infördes i tyska pass för judar från och med oktober 1938. I stället argumenterar Nilsson för att det framför allt är Schweiz som bör bära huvudansvaret. Detta baserar han på ett uttalande från Wilhelm Frick, lärarson och inrikesminister i Nazitysklands statsmaskineri. Den 5 oktober 1938 uppgav Frick att judestämplar var nödvändiga för att undvika att alla tyskar visiterades vid schweiziska gränskontroller när de försökte resa in i landet. Nilsson menar att det är tydligt att Sverige inte kan ha haft något att göra med införandet av judestämpeln, eftersom landet inte nämndes i Fricks regelbeskrivning. Sverige fanns inte med och därför har Sverige ingen skuld i frågan.² Det bör tilläggas att denna ståndpunkt står i kontrast till annan forskning på området. En av de mest framträdande forskarna är historikern Ingrid Lomfors, som har lyft fram Sveriges restriktiva flyktingpolitik under 1930- och 1940-talet. Hon hävdar att svenska myndigheter, genom både passivitet och ibland aktiv medverkan, bidrog till att försvåra för judiska flyktingar att söka asyl i Sverige. Lomfors menar att även om Schweiz tog initiativ till införandet av judestämplar, så möjliggjorde Sveriges politik Nazitysklands diskriminerande åtgärder genom att man med sin politik effektivt begränsade möjligheten för judar att fly.³

Men varifrån kommer då denna iver att i dag rentvå Sverige från eventuella synder under andra världskriget? Svaret finns i själva verket i något större – en *zeitgeist*. I denna kontext handlar det om en samtid präglad av ett starkt fokus på identitet och minne, där geografiskt avgränsade platser utgör centrala arenor för hur frågor om skuld, offerskap och kollektiv förståelse artikuleras. Zeitgeistbegreppet fungerar därmed som ett analytiskt raster för att förstå hur dessa teman ges form och betydelse.

Historien i vår tid

Ett exempel på denna vilja att tvätta egen byk finns hos journalisten Henrik Arnstad. År 2020 var Arnstad inbjuden till Sveriges Armémuseum för att hålla ett föredrag om hur Sverige och de nordiska länderna förhöll sig till nazismen, Förintelsen och Tyskland under åren 1941–1945. Han framförde en omfattande kritik där han påpekade hur lätt det är att döma Sveriges agerande, men betonade samtidigt att Finland hade varit en del av fascismens axelmakter under samma tidsperiod. Föredraget, som fortfarande finns tillgängligt som utbildningsmaterial på UR, verkar dock inte ha uppmärksammats av Finlands ambassad – något som sannolikt hade kunnat orsaka en smärre

² Mikael Nilsson, "Svenska skolbarn har länge vilseletts om judepassen", *Svenska Dagbladet (SvD)* 2023.

³ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom – återrunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996). s. 19.

diplomatisk kris.⁴ Ett annat exempel är när Nilsson entusiastiskt tog sig an podcasten *Haveristernas* uppdrag att kritiskt granska – eller snarare säga – komikern Aron Flams bok *Det här är en svensk tiger* in i minsta detalj.⁵ Flams bok⁶ är, mildt uttryckt, starkt kritisk mot Sveriges agerande under andra världskriget och passar därför illa in i den rådande tidsandan.⁷

Nilsson ansåg det mycket viktigt att i poddformat granska faktafel i Flams bok. Granskningen resulterade i vad som kan beskrivas som ett tämligen ointressant fiasko, eftersom den huvudsakliga kritiken rörde Flams felaktiga hänvisningar till sitt källmaterial.⁸ Vid ett akademiskt seminarium hade detta förvisso lett till fällande kritik, men det väckte inte egentligen någon vidare uppmärksamhet i samband med Nilssons fynd i Flams populärhistoriska bok. På så sätt undviker han en kritisk granskning av Sveriges roll genom att relativisera, rikta blicken utåt och förminska den större moraliska frågan till tekniska invändningar. Nilssons eget verk *Historiemissbrukarna*⁹ är en av få publikationer där både Flams bok och Nilssons kritik tas upp på ett mer genomarbetat sätt. I *Norrköpings Tidningar* skriver Christian Schremser att boken framstår mer som en uppgörelse med Flam än som en populärvetenskaplig, lättillgänglig förklaring av vad som är sant och falskt i Sveriges agerande under andra världskriget. För akademiker är boken intressant, men för en bredare publik blir den svårtillgänglig genom sitt avstånd till det populärvetenskapliga språket.¹⁰

Hjältar och eftergifter

Behovet av att tona ned Sveriges ansvar under andra världskriget och i stället framhäva landets positiva insatser väcker frågan om vilka drivkrafter som styr denna tolkning. Det finns utan tvekan exempel på sådana handlingar. Folke Bernadottes räddningsaktioner var heroiska, och Nilsson har rätt i att Sverige räddade tiotusentals judar undan Förintelsen. När nazisterna påbörjade deportationen av danska judar hösten 1943 erbjöd Sverige asyl, vilket gjorde det möjligt för omkring 7 000 danska judar att fly över Öresund. Svenska diplomater, som Raoul Wallenberg, spelade en avgörande roll i att rädda judar i Ungern genom att utfärda svenska skyddspass – en insats som till slut kostade Wallenberg livet när Röda armén ”befriade” Ungern. Svenska Röda Korset och andra organisationer arbetade aktivt för att bistå nödställda i krigsdrabbade områden,

⁴ Henrik Arnstad. ”Sverige och Förintelsen 1941–1945”, UR *Samtiden – Armémuseum bakom stängda dörrar* (föreläsning), 5/5 2020, (4/6 2025).

⁵ Axel Luo Öhman, Myra Åhbeck Öhrman & Henrik Johansson, ”Avsnitt 116 – Om Aron Flams bok ’Det här är en svensk tiger’, med historikern Mikael Nilsson”, *Haveristerna* (podcast), 2021, (4/6 2025).

⁶ Aron Flam, *Det här är en svensk tiger* (Stockholm 2021).

⁷ Hynek Pallas. ”Recension: En svensk tiger av Aron Flam”, *Göteborgs-Posten*, 5/10 2020.

⁸ Luo Öhman, Åhbeck Öhrman & Johansson (2021).

⁹ Mikael Nilsson, *Historiemissbrukarna: Ett korrektur till lögnerna och villfarelserna om Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2022).

¹⁰ Christian Schremser. ”Historiemissbrukarna – en välbehövlig guide och en ljuspunkt i historiemörkret”, *Norrköpings Tidningar*, 20/9 2022.

både med materiella resurser och genom diplomatiska insatser. Dessutom gav Sverige stöd till norska och danska flyktingar och hjälpte till att utbilda trupper som senare kunde delta i Norges befrielse.

Det tycks råda en annan tidsanda i dag när det gäller vad som lyfts fram om Sverige och Förintelsen, jämfört med vad som betonades för bara några decennier sedan. På 1990-talet minns jag hur Sveriges skuld ofta diskuterades. Maria-Pia Boëthius bok *På heder och samvete*,¹¹ som Nilsson kritiserar i sin text, publicerades 1991 och utgör en vänsterorienterad kritik av neutralitetspolitiken.¹² Det är värt att påpeka att även Lomfors skrev sin avhandling 1996. Det var en annan tid än vår. Vid 50-årsminnet av andra världskrigets slut, som högtidlighölls 1995 på Omaha Beach i Normandie, var Sverige inte bland de inbjudna. ”Sverige hade svikit” sade fröken till oss barn. Norge deltog givetvis, liksom Luxemburg. Men inte vi.

Om vi ser till hur Sveriges roll under andra världskriget behandlades i skolor och undervisningsmaterial under decennierna som följde efter kriget, fokuserade framställningarna i hög grad på framhäandet av det positiva i att Sverige hade upplevt fred. Sveriges förhållningssätt till kriget framställdes som en framgångsberättelse om hur en liten båt tryggt och skickligt styrdes genom en farligt stormande ocean. Den svenska modellen, med diplomati och samförstånd, hade sekrat och gjort det möjligt för Sverige att undgå den stora katastrof som andra världskriget innebar.

Särskilt intressant är att alla dessa narrativ om Sveriges agerande under andra världskriget kan samexistera. Förvisso räddade Sverige tiotusentals judar och hjälpte nödställda krigsoffer. Men det är också sant att Sveriges politik har mött internationell kritik, särskilt för bristen på tydligt motstånd mot nazismen. Nilsson beskriver att idén om Sveriges medskyldighet enbart är ett ”svenskt fenomen”, vilket inte stämmer överens med verkligheten. Kritiker, både inom och utanför Sverige, har anklagat landet för att inte ha tagit starkare offentlig ställning mot nazismens övergrepp och Förintelsen. Att Sveriges neutralitetspolitik prioriterade nationella intressen framför en aktiv moralisk hållning är en vanlig uppfattning, även internationellt. Ett tydligt exempel på detta är Margaret Thatchers skarpa kritik mot Sverige i en uppmärksammar intervju med Stina Dabrowski för svensk statstelevision 1995. Efter att Dabrowski hade insinuerat att Thatchers uttalande om det brittiska folkets överlägsenhet låg nära rasism, reagerade den före detta premiärministern med att höja pekfingret mot journalisten och anklaga svenskarna för feghet under andra världskriget.¹³ Sverige var dock inte ensamt om att möta denna kritik – även Schweiz fick höra samma sak.

¹¹ Marika-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1999).

¹² Schremser (2022).

¹³ Stina Dabrowski, ”Stina möter Margaret Thatcher”, *TV4* (videointervju), 17/5 1994.

Det lilla alplandet har, liksom Sverige, kritiserats för sin neutralitetspolitik under kriget. Nilssons exempel visar att erfarenheterna från Schweiz kan ge viktiga insikter i hur neutralitetspolitik har förståtts och ifrågasatts. Alla neutrala stater under andra världskriget tvingades på olika sätt kompromissa med sin hållning. I Schweiz handlade det om en ovilja att ha tyskar i Genève samtidigt som landet saknade en stark armé. För Sveriges del gällde det behovet av tysk kol i utbyte mot den svenska järnmalm som var avgörande för den tyska krigsindustrin. Strävan efter att överleva var avgörande. Försäljningen av järnmalm bidrog betydligt till den tyska krigsansträngningen, och svenska myndigheter tillät tyska trupper och vapen att passera genom Sverige på väg till Norge. År 1943 instruerade den schweiziska regeringen sin centralbank att bortse från misstankar om att det guld Schweiz tog emot från Tyskland kunde vara stulet. Det är intressant att dessa fakta, som varit kända sedan länge, nu väcker så stor uppmärksamhet. Både i Schweiz och i Sverige har de mindre smickrande detaljerna om ländernas agerande under kriget varit välkända. Precis som Sverige tog Schweiz emot vissa judiska flyktingar men nekade andra. Schweiz försåg sig med mat och andra förnödenheter från Tyskland och fascistiska Italien, medan schweiziska banker parallellt bedrev affärsrelationer med axelmakterna – men även med Amerika och Sovjetunionen. Mot slutet av kriget fungerade Schweiz också som en värdefull avlyssningspost för de allierades underrättelsetjänster.¹⁴

Det komplexa arvet

Så vilken roll hade Sverige i Förintelsen, och bär vi som nation på någon skuld för att identitetsmärka etniska grupper i syfte att underlätta rasism? Nilsson kan ha rätt i att framför allt Schweiz är direkt ansvarigt för judestämplarna i tyska pass på sent 1930-tal. Men det är också möjligt att Sveriges frånvaro i Wilhelm Fricks dokument kan förklaras av att landet var för avlägset och obetydligt i sammanhanget, och att få tyskar reste till Sverige vid denna tid. Problem vid Sveriges gräns var sannolikt inte lika angelägna för tyskarna. Schweiz, som gränsade direkt till Tyskland, hade helt andra praktiska och diplomatiska frågor att hantera. Vem som faktiskt bär ansvaret för införandet av judestämpeln i de tyska passen kanske vi aldrig kommer att veta med full säkerhet. Och frågan är om det egentligen spelar någon roll? Det vi med säkerhet vet är att Socialstyrelsen från och med 1932 började märka judiska flyktingar i sina journaler med ett (m) för ”mosaisk trosbekännare” – först med blyerts och från och med 1933 med maskinskrift. Enligt Främlingsstatistiken från 1935 angav Socialstyrelsen dessutom att politiska flyktingar märktes med ett (p) och svenskar med ett (s) i ärendeskatalogerna. Den första dokumenterade m-anteckningen

¹⁴ Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (doktorsavhandling, Uppsala universitet, 2008).

i Sverige gäller enligt historikern Karin Kvist Geverts vid Uppsala universitet en tysk-judisk kvinna vid namn Erna David, och anteckningen registrerades den 10 januari 1932. Även här delar Sverige ansvaret med Schweiz, som redan 1919 hade börjat stämpla judars dokument i sina journaler med en davidsstjärna.¹⁵

Sverige delar alltså sin skuld med någon annan, och kanske känns det något lättare? I ljuset av vår kamp för att bli medlemmar i NATO framstår bilden av krigstidens socialdemokratiska folkhemsneutralitet alltmer som en illusion. På många sätt var även vår självbild en sådan. Kanske är den viktigaste lärdomen att vi varken är så perfekta eller så förkastliga som vi tidigare trott – bara mer komplexa.

¹⁵ Kvist Geverts (2008).

Referenslista

- Arnstad, Henrik. "Sverige och Förintelsen 1941–1945", UR *Samtiden – Armémuseum bakom stängda dörrar* (föreläsning), 5 maj, 2020, <<https://urplay.se/serie/217831-ur-samtiden-armemuseum-bakom-stangda-dorrrar>> (4/6 2025).
- Boëthius, Marika Stigsdotter, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1999).
- Dabrowski, Stina. "Stina möter Margaret Thatcher", *TV4* (videointervju), 17 maj, 1994 (4/6 2025).
- Flam, Aron, *Det här är en svensk tiger* (Stockholm 2021).
- Luo Öhman, Axel, Åhbeck Öhrman, Myra och Johansson, Henrik. "Avsnitt 116 – Om Aron Flams bok 'Det här är en svensk tiger', med historikern Mikael Nilsson", *Haveristerna* (podcast), 30/6/2021, <<https://podtail.se/podcast/haveristerna/avsnitt-116-om-aron-flams-bok-det-har-ar-en-svensk>> (4/6 2025).
- Kvist Geverts, Karin. *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (doktorsavhandling, Uppsala universitet, 2008).
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom – återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996).
- Nilsson, Mikael. "Svenska skolbarn har länge vilseletts om judepassen", *Svenska Dagbladet (SvD)* 2023, 4/6 2025.
- Nilsson, Mikael, *Historiemissbrukarna: Ett korrektur till lögnerna och villfarelserna om Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2022).
- Pallas, Hynek. "Recension: En svensk tiger av Aron Flam", *Göteborgs-Posten* 2020, 4/6 2025.
- Schremser, Christian. "Historiemissbrukarna – en välbehövlig guide och en ljuspunkt i historiemörkret", *Norrköpings Tidningar* 2022, 4/6 2025.

RECENSIONER

David Larsson Heidenblad & Johan Östling, *Kunskapshistoria: En introduktion* (Lund 2024), 123 s. ISBN 978-91-44-15634-7.

Vilken plats har kunskap i vår historia? Om vi jämför vår tid med en annan, vad har egentligen förändrats i vår kunskap och kunskapsförmedling? Frågor som dessa inleder David Larsson Heidenblad och Johan Östlings *Kunskapshistoria: En introduktion*. Sedan mitten av 2010-talet har kunskapshistoria utvecklats som fält med ambitionen att "...sätta kunskap – inte vetenskap, kultur, politik eller idéer – i centrum för historiska studier".¹ Boken förklarar fältets utveckling, inriktningar och begrepp, redovisar exempel på forskning och diskuterar ämnets framtid. Som introduktion är den givande och som handbok till de teoretiska verktyg fältet lutar sig på är den användbar. Boken är värdefull som ingång till fältet men saknar fördjupning och metoddiskussion för att bli ett standardverk.

Boken är indelad i fyra kapitel som behandlar olika delar av introduktionen. Kapitel ett redovisar fältets historia och de discipliner det bygger på: kultur-, vetenskaps-, idé- och lärdomshistoria, medie-, bok- och informationshistoria samt utbildningshistoria. Kapitel två reflekterar över kunskapshistoria som bro mellan dessa discipliner. Författarna redogör också för dagens inriktningar inom fältet och betonar deras överlappningar. *Kunskapshistoria* framställs som mångfaldigt och tvärvetenskapligt, med forskare från skilda traditioner som alla arbetar med kunskapshistoria på olika vis – något som genomgående framhävs som en av fältets styrkor. Kunskapshistoriker enas inte kring en viss epok eller kunskapsform. I stället förenas de av synen på kunskap som ett "socialt och historiskt fenomen",² uttryckt genom ett etablerat teoretiskt ramverk. Ramverket omfattar kunskaps-cirkulation, kunskapsaktörer och kunskapsinstitutioner. Läsaren får en tydlig begreppsintroduktion, dock stannar framställningen på introduktionsnivå. Hur begreppen operationaliseras och vilka metodologiska följder det får behandlas kort. Av de tre begreppen framhävs kunskaps-cirkulation som det främsta enande begreppet. Trots detta skildras det inte som felfritt. Det används för att analysera hur kunskap används, omformas och framställs. Författarna visar hur begreppet har använts till allt från att bryta skadliga historiska eurocentriska kolonialmodeller, till att analysera spridningen av kunskap om potatis i Sverige under 1700-talet och granska hur kunskap om rasbiologi spreds från rasbiologiska institutet till allmänheten. Kritiken bottnar i att begreppet tolkas och tillämpas inom ett brett spektrum av forskare, där det ges skilda betydelser och praktiska användningar som inte alltid är förenliga. Detta framhävs även som begreppets styrka: att det är mångfacetterat och användbart för studier av skilda epoker och

¹ David Larsson Heidenblad & Johan Östling, *Kunskapshistoria: En introduktion* (Lund 2024), s. 13.

² Larsson Heidenblad & Östling (2024), s. 18.

ämnena. Enligt författarna finns dock en risk för urvattning av begreppet, varför användningsområdet behöver preciseras. Genomgången visar bokens ambition att inte bara introducera begreppen utan pröva deras räckvidd. Fler konkreta exempel på operationalisering skulle stärka förståelsen. I synnerhet hade en tydligare redogörelse för hur forskare definierar och avgränsar begreppet, och hur detta påverkar resultaten, kunnat fördjupa förståelsen för dess styrkor och begränsningar.

I bokens tredje kapitel presenterar författarna ett antal exempel på kunskapshistorisk forskning i praktiken. Fältets breda karaktär redogörs tydligt, varvat med exempel som kan inspirera till vidare forskning. Författarnas egna verk inom ämnet, såsom Larsson Heidenblads bok *Den gröna vändningen* (2021) och Östlings *Humanister i offentligheten* (2022), presenteras. Med tydliga exempel och en stark argumentation för relevansen av fältets metodik och teoretiska styrkor fungerar kapitlet utmärkt som ett förtydligande över de beskrivningar av vad kunskapshistoria är, som gavs läsaren i kapitel ett och två. En mer kritisk analys av urvalet av exempel och hur de representerar fältets bredd hade emellertid fördjupat framställningen, särskilt för den som är obekant med fältet.

Sist ut är kapitel fyra där författarna med en framåtriktad blick diskuterar det kunskapshistoriska fältets framtid. Här ställs frågor om historieämnets kärna och historikerns roll. Kort sagt anser författarna att kunskapshistoria i framtiden kan vara ett verktyg för att skriva historia som har relevans för människor i vår nutid och att det således kan påverka vår samtid på ett positivt sätt. Jag instämmer. Deras reflektioner är övertygande, särskilt mot bakgrund av den tilltagande populismen och den ökade förekomsten av desinformation i dagens samhälle. Författarna belyser hur ”fake news” och riktade propagandakampanjer används för att styra offentliga narrativ, inklusive omtolkningar av historiska skeenden. Här framstår kunskapshistoria som ett särskilt relevant verktyg: genom att analysera hur kunskap formas, sprids och omformas över tid kan fältet bidra till att synliggöra dessa processer och därmed motverka förenklade eller politiskt motiverade historieskrivningar. Med en djupare förståelse för hur kunskap styr människors agerande i vår ständigt föränderliga värld kan vi lägga grunden för klokare och mer välgrundade beslut i framtiden.

Bokens främsta styrka är det övergripande sätt på vilket ämnet presenteras. Med endast lite förkunskap kan en läsare använda sig av verket för att begripa kunskapshistoriens forskningsläge, framväxt och de vetenskapliga traditioner som fältet bygger på. Boken, i sin breda ansats, är således praktisk för studenten eller forskaren som vill få insikt i fältets metoder och begreppsapparater. Samtidigt är boken en introduktion och trots utförliga exempel och diskussion kring kunskapshistorisk forskning kan man ej förvänta sig att den ska fungera som ett fullständigt referensverk för hur kunskapshistorisk forskning kan bedrivas. Författarna lyckas dock väl med

att fullfölja bokens syfte: att stimulera läsarna till att ”själva anlägga kunskapshistoriska perspektiv på det förflutna.”.³

Men vad händer när översikten blir så bred att djupet hotar att gå förlorat? Bokens första brist ligger i att presentationen rör sig snabbt mellan nya begrepp, forskningsöversikter och exempel utan att stanna upp och redovisa de mer invecklade tolkningarna av begreppen och deras koppling till dåtidens och nutidens forskning. För det andra får läsaren inte särskilt handfasta instruktioner på hur begrepp som kunscaps-cirkulation eller kunscaps-aktörer faktiskt kan operationaliseras. Som läsare hade jag gärna sett fler konkreta exempel på begreppens användning. Trots dessa svagheter är *Kunscapshistoria: En introduktion* ett lyckat och värdefullt bidrag till historieforskningen. Dess styrkor överväger klart dess brister, särskilt med tanke på att syftet är att introducera ett relativt nytt forskningsfält. För den student eller forskare som är obekant med kunscapshistoriska angreppssätt och begrepp erbjuder boken ett mycket bra första steg. Samtidigt ger den en stabil grund och ett teoretiskt ramverk som läsaren själv kan använda sig av i sina egna studier. Därmed lyckas författarna med det viktigaste för en introduktion – att både klargöra ämnets relevans och väcka läsarens nyfikenhet till fortsatt fördjupning.

DAVID HENDERUP LARSSON
LUNDS UNIVERSITET

³ Larsson Heidenblad & Östling (2024), s. 13.

Pavol Jakubec,¹ *Navigating Relationships in Exile: Norway, Czechoslovakia, Poland and Small Power Diplomacy in Second World War London* (Göteborg 2024), 189 s.

Frågor kring suveränitet och internationellt erkännande har under 2000-talet återfått mycket av sin tidigare betydelse. Pavol Jakubec skriver i förorden till sin avhandling hur han själv har fått känna av ett ökat intresse från allmänheten, inte minst efter Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina 2022. Bakom detta förändrade intresse finns dels rörelser för nationellt självbestämmande, dels stora geopolitiska konflikter som återigen gjort suveränitet till en central fråga. Jakubecs syfte är att utforska relationer mellan småstater som under andra världskriget satte upp exilregeringar i London. Studieobjekten är Norge, Tjeckoslovakien och Polen med en särskild betoning på det förstnämnda. Målet är att synliggöra förhållanden från ett småstatsperspektiv då stormakternas perspektiv ofta har premierats i studier av exilregeringar. Intressant nog är detta en sammanläggningsavhandling – en avhandlingsform där enskilda artiklar kombineras med en inledande kappa som sammanfattar forskningsläget, relaterar artiklarna till varandra och drar övergripande slutsatser. Denna avhandlingsform har blivit allt vanligare i Sverige, dock har man inom historievetenskapen varit försiktig med att anamma den. I stället har den traditionella avhandlingsformen, monografin, dominerat.² Jakubecs avhandling består av tre artiklar som tar sig an vilka möjligheter och begränsningar som exilen erbjöd regeringarna. Därtill kommer en kappa som sammanflätar de enskilda studierna för att dra generaliserbara slutsatser.

Författaren positionerar sin avhandling i förhållande till historien om andra världskriget som han helt korrekt konstaterar är den mest utforskade perioden inom de historiskt intresserade forskningsdisciplinerna. Redan där önskar jag ge författaren en eloge för att trots detta kunna tillföra något nytt och intressant genom att belysa ännu outforskade aspekter av denna gränssättande händelse. Vad gäller forskningsläget tar Jakubec ett brett grepp med särskilt fokus på de tre valda staterna och deras beslutsfattare. Övergripande består källmaterialet huvudsakligen av officiell dokumentation, självbiografiska källor och journalistiskt material som flätas samman på ett bra sätt, framför allt i kappan. Som ovan nämnt är sammanläggningsavhandlingen än så länge ett ovanligt format för historikern. Jämfört med monografin vill jag hävda att det finns fördelar som synliggörs i Jakubecs avhandling. Delvis ges möjlighet att på ett annat sätt göra fler enskilda studier för en historiker med ett brett intresse eller ett spretigt källmaterial. Man ges därmed även möjlighet att disponera sitt arbete på ett annat sätt och tidigare få kännedom om vad

¹ Göteborgs universitet, Filosofie doktor.

² Ämnet sammanläggningsavhandlingars för- och nackdelar har diskuterats på andra ställen, för exempel, se: Wojtek Jezierski & Sari Nauman, ”Att skriva sammanläggningsavhandling i historia: Utmaningar och möjligheter för doktorander och för forskarutbildningen”, *Historisk tidskrift* 144:2 (2024), s. 167–198.

forskarens vardag innebär. Kappan, som gärna pekas ut som en särskilt unik genre, menar jag bidrar med god färdighetsträning för skrivande av synteser och monografier för framtiden, särskilt tack vare sina egenheter.

Det övergripande analytiska ramverket utgår från den engelska skolan av internationell relationsteori. Denna utgår från att en internationell *society of states* utvecklas över tid, vilket innebär att normer och kultur utformas över tid. Jakubec beskriver London under andra världskriget som ett laboratorium för *international society* då platsen samlade en mängd exilregeringar för ockuperade stater. Det blev en arena för dessa politiska representanter att intensivt interagera med varandra under en längre tid. Enligt Jakubec bidrar sådana förhållanden till en simulering av det internationella samfundets formationsprocess i mikroformat. Jag saknar dock en positionering gentemot forskningen kring *de facto*-stater (funktionella stater utan internationellt erkännande) som berör samma övergripande frågor om suveränitet och legitimitet som Jakubec gör. Pål Kolstø med flera har genomfört omfattande forskning på *de facto*-stater i sviterna av Sovjetunionens kollaps.³ Denna forskning skulle kunna utgöra ett gott komplement till Jakubecs forskning som i sin tur kunna bidra med att historisera begreppet *de facto*-stater som huvudsakligen har använts i samtidsforskning.

Som ovan konstaterat är det kappan som binder ihop en sammanläggningsavhandling. Kappor är en intressant genre. Som forskare är det sällan man behöver skriva en liknande sorts text, där självständiga studier ska flätas samman så att de kan presenteras som en doktorsavhandling. Författaren lyckas väl med att ge en omfattande och relevant bakgrund till forskningsområdet både avseende historiografi och historiska skeenden. Det teoretiska ramverket redogörs för effektivt men något kort och för den oinvigde skulle det kunna framstå som för knapphändigt beskrivet. Ämnet är relevant både för samtiden liksom för forskningsområdet som sådant. Det är sällan Norden och Centraleuropa behandlas i en gemensam forskningsansats, vilket gör avhandlingen särskilt intressant. Ett återkommande tema i avhandlingen är att länderna och deras exilregeringar inordnades hierarkiskt sinsemellan, vilket speglade deras position i den internationella ordningen i stort. Detta var en del av den tävling om legitimitet som pågick mellan exilregeringarna. Hur detta tog sitt uttryck syns särskilt i den andra delartikeln, som behandlar det vardagliga regeringsarbetet i exil.⁴ Samtidigt som man tävlade beskriver Jakubec hur exilen blev en diplomatiskt lärorik upplevelse, den geografiska närheten gjorde att det diplomatiska utbytet blev mycket intensivt. Den egna legitimiteten sattes dock alltid i första rummet. Detta illustrerar den beroendeställning

³ För exempel, se: Pål Kolstø, "The Sustainability and Future for Unrecognized Quasi-States", *Journal of Peace Research* 43:6 (2006), s. 723–740; Pål Kolstø, "Biting the hand that feeds them? Abkhazia-Russia client-patron relations", *Post-Soviet Affairs* 36:2 (2020), s. 140–158.

⁴ Pavol Jakubec, "Together and Alone in Allied London: Czechoslovak, Norwegian and Polish Governments-in-Exile, 1940–45", *International History Review* 42:3 (2020), s. 465–484.

gentemot legitimitet som teorin förutsätter – att stater endast existerar i relation till andra. Avhandlingens första artikel synliggör hur detta kunde få sitt uttryck i praktisk politik. Författaren följer den norska processen för att erkänna Jozef Tisos Slovakien – en tysk marionettregim som tillkom 1939 till följd av Tysklands ockupation av Tjeckoslovakien 1938.⁵ Det är framför allt denna del av studien som jag menar hade kunnat stärkas genom anknytning till den huvudsakligen nutidsorienterade forskningen om *de facto*-stater i det internationella systemet.

Något jag hade önskat en mer omfattande reflektion kring är det faktum att författaren i första hand utforskar Norge i relation *till* de centraleuropeiska staterna. Detta är något som delvis framgår av den större detaljrikedomen gällande urvalet av stora delar av källmaterialet. Tendensen syns bland annat även i fokuset för delar av kappans kapitel såsom 5.4 som tydligt orienterar sig kring i första hand Norge vis-à-vis Centraleuropa samt att den tredje delartikeln är helt dedikerad till Norge och norsk internationalism.⁶ Detta reproducerar på många sätt den hierarkiska ordning som Jakubec redogör för i historien. Författarens egen geografiska position och forskarmiljö kan mycket väl ha bidragit till att det har utvecklats sig på detta vis, vilket i sig inte nödvändigtvis är problematiskt. Däremot vore det intressant om författaren tydligare hade reflekterat över prioriteringen i sitt eget arbete, om inte annat för att tydliggöra sin egen position för läsaren. Trots denna smärre kritik är avhandlingen alltigenom välskriven och läsvärd för den som är intresserad av historien kring andra världskriget, diplomati eller de enskilda berörda staternas utveckling under 1900-talet. Exilforskning och teoribildningar kring småstatsdiplomati samt internationella samfund sammanflätas på ett förtjänstfullt sätt som ger en tämligen unik bild av tiden kring andra världskriget. Avhandlingen fyller därtill en angelägen historiografisk lucka, delvis genom fokuset på mindre stater under andra världskriget men framför allt därför att den i sin ansats sammanför stater som annars sällan är förknippade med varandra. Dock bör det betonas att arbetet hade kunnat lyftas ytterligare genom att fördelningen av det empiriska fokuset hade varit jämnare eller åtminstone diskuterats ytterligare. Därtill hade en ytterligare breddad teoretisk förankring kunnat göra avhandlingen till ett ännu mer inflytelserikt forskningsbidrag.

WILLY MALMQUIST
LUNDS UNIVERSITET

⁵ Pavol Jakubec, "Reading the Signs of the Times: Norway, Slovakia, and the Recognition Puzzle, 1939–40", *Diplomacy & Statecraft* 33:3 (2022), s. 474–492.

⁶ Pavol Jakubec, "Norwegian Internationalism and World War II Exile Diplomacy in Print", *Diplomatica*, 5:2 (2023), s. 282–300.

Anders Burman,¹ *Den sista idealisten: Viktor Rydberg och hans tid* (Stockholm 2024), 405 s. ISBN: 9789113130958.

Idéhistorikern Anders Burmans nya bok om författaren Viktor Rydberg (1828–1895) är den första omfattande skildringen av författarens liv sedan år 1900 – och ett tydligt hyllningsprojekt.² Det är en biografi som plogar upp vägar mellan Rydbergska incidenter, tidningsväsendet i Göteborg och diskussioner om materialism och modernism. Burman lyckas med det som avgör en skicklig idéhistoriker: att skildra det lilla i sken av det stora. I slutändan har man verkligen läst en bok om 1800-talet – filtrerat genom livsödet Viktor Rydberg.

Burman vill ge upprättelse åt en man som han menar har tappat allmänhetens gunst och forskarnas intresse: "Efterhand har han förpassats till skaran av författare som tidigare varit hyllade men numera är nästan helt bortglömda."³ Det är nog sant att de flesta numera bara känner till en bråkdel av Rydbergs produktion, och förmodligen snarare juldikterna än de historiskt tyngsta verken. Samtidigt måste "bortglömd" vara en överdrift. Rydberg är namnkunnig i breda lager och faktum är att detta inte är den enda romanen om honom i år.⁴ För Burman handlar det dock inte bara om en intressant person i en intressant tid, utan en av de viktigaste tänkarna i Europa och ett av bokens mest uttalade budskap är att Rydberg har någonting att lära oss människor som lever idag. Hans beundran för Rydberg genomsyrar hela förordet och därför öppnar jag bokens första kapitel med en känsla av reservation. Är detta ett nödvändigt räddningsuppdrag?

Den ton som slagits an förstärks ytterligare när Rydberg i förordet utnämns till "Sveriges Goete". Han är, för Burman, en "lärdomsgigant" som kan få läsaren att "inte bara hasta vidare, utan dröja vid det svårbegripliga, ibland även det filosofiskt tunga".⁵ Den gamla författarens idévärld verkar ses som en lärdom och ett verktyg för att lyfta humanioras status. Ett sätt att återerövra försummade värden om bildning och estetik. Burman framhåller Rydberg som en symbol för gott tänkande och tillskriver honom en möjligen oproportionerligt stor betydelse, både för 1800-talet och 2000-talet. Det är omöjligt för en enskild person, oavsett status, att avgöra en hel tidsålder. Kanske särskilt för Rydberg, som verkar ha varit en konflikträdd, obekväm kammarskribent snarare än en eldig agitator.

Upplägget följer Rydbergs iv från vaggan till graven utan kronologiska avstickare, om man bortser från några teoretiska resonemang. Ett mer kreativt grepp hade möjligen gjort läsningen

¹ Södertörns högskola, professor i idéhistoria.

² Se: Karl Warburg, *Viktor Rydberg: en levnadsteckning. D. 1 och 2* (Stockholm 1900).

³ Anders Burman, *Den sista idealisten: Viktor Rydberg och hans tid* (Stockholm 2024), s. 11.

⁴ Carin Bergström har nyligen utkommit med en skildring av Rydbergs ålderdom: Bergström, *Viktor Rydberg: nationalskalden som formade det liberala Djursholm* (Stockholm 2024).

⁵ Burman (2024), s. 14.

svängigare, men det traditionella upplägget låter läsaren följa ett till det yttre och inre händelsefullt liv, utan att det blir förutsägbart. Bokens syfte är inte bara att skildra Rydberg utan även 1800-talets andra hälft, varför samtiden, framtiden och referenser till en mängd olika tänkare och debatter vävs in. Burman kommer till uttryck som idéhistoriker genom att låta läsaren möta Rydbergs samtid, från vänner och kärlekssubjekt till tänkare som Freud och Marx, och genom att väva in mer epokmässigt otippade tänkare från Arendt hela vägen tillbaka till Sapfo. Och det sker på ett ödmjukt men övertygande vis.

Det idéhistoriska stoffet är alltså omfattande, ändå är det varken namn- eller faktatätheten som avgör upplevelsen av boken. Burmans främsta förtjänst ligger i att han har valt ut precis rätt referenser för att läsaren ska förstå Rydberg i relation till sin tid, trots skavet dem emellan. Han skapar på så vis en dynamik mellan människa och tid som gör att båda blir mer intressanta. I några av de mest medryckande resonemangen återfinns bildningsbegreppet, frågan om olika typer av kärlek och – såklart – det *sublima*. Imponerar gör även analysen kring historisk homosexualitet och erotik i mitten av boken. Bilden Burman målar upp blir en emotionellt komplex person i början av moderniteten, och det bidrar till läsningen att den Burmanska Rydberg får en stark personlighet präglad av tungsinne, platonska kärleksideal och en orubblig tro på estetik och högre värden.

Burman skriver på ett sätt som är rakt och okrystat utan att bli platt. Det är en enkel självklarhet i resonemangen som gör att komplexa ämnen avhandlas utan att varken ta upp särskilt många stycken eller förenklas för mycket. Detta är en sällsynt förmåga och jag märker att jag ögnar igenom förklaringar av handlingen i Rydbergs *Singoalla* för att nå Burmans egna tankar om Rydbergs inre liv. För här lyckas han med konststycket att engagera läsaren med sin historieteoretiska trovärdighet i behåll. När det gäller historiska personers känslor och drifter, särskilt sexuella, blir diskussionen ofta intetsägende eller vilt spekulerande. Nyckeln till Burmans framgångar, tror jag, beror på att han inte räds känslor som verktyg när han berättar och analyserar Rydbergs tid på jorden. Han behärskar det som den framväxande subdisciplinen känslöhistoria kämpar med, nämligen att våga låta historiska känslor spela roll i analysen, utan att blanda in nutida. Visst hade en ytterligare fotnot här och där hjälpt den som till äventyrs ville fördjupa sig mer, men helheten är balanserad, trovärdig och välformulerad.

En av Burmans huvudpoänger är att lyfta Rydberg som den sista *idealist* när modernitets ideologier bjöd emot. Genom hela livet framhöll författaren de ideal som andra försökte slänga ut. Han var en mångsysslare av den gamla sorten i en värld som i allt högre grad premierade specialisering och på så sätt i total klinch med sin tid. Att beskriva detta i termer av idealism, ställt mot Darwins och Marx materialism såväl som de svenska storstädernas modernitetsivran, känns nytt och intressant. För läsoplevelsens skull kunde det skrivits fram som en inledning hellre än

en slutsats, men resultatets värde består. För mig innebar läsningen dessutom ett väckt intresse för platonism och nyplatonism. Med hjälp av Rydbergs filosofianteckningar, privata problem och allmänna attityd förklarar Burman effektivt tankearvet och länken till idealismen, och när jag närmar mig slutet av boken har min reserverade känsla bytts mot nya frågor och tankar om 1800-talets dynamik. Hur påverkades modernitetens utveckling av kvardröjande värden från äldre tider? Vilken roll spelade avvikande element för att forma epoken? Just detta är kanske det högsta betyg en historisk monografi med populärvetenskapliga ambitioner kan få. Genom att förändra bilden av Rydberg, från uppburen skribent till otidsenlig idealist, nyanserar Burman 1800-talet. Därför är hans bok värdefull läsning för varje kotte, historiker som lekman.

Men frågan kvarstår: lär Rydberg oss något om det svårbegripliga och filosofiskt tunga? Jag är tveksam. Jag tror inte att Rydberg är rätt språkrör för att få oss att ta några äldre värden på allvar, eller för att lyfta bildningens och humanioras status. Hans verk känns alltför bundna till sin tid, både språket och tiden står i vägen för att han ska nå fram och jag föreställer mig att 2020-talet inte orkar höra på. Jag är generellt skeptisk till tendensen att utse historiska gestalter till vägvisare för samtiden och tycker nog det är bättre att forskare själva axlar den rollen. Även om jag inte är säker på att Burman inser det, är det just det han egentligen gör i den här boken – med imponerande resultat. *Den sista idealisten* bidrar till vår tid och till den historiska vetenskapen genom att utifrån en bred och djup kunskapsbank göra oväntade kopplingar mellan epoker och genom att rikta sig till fler än de redan invigda. Kort och gott är det idéhistoria när den är som bäst. Men det är, oavsett vad han själv tror, Burmans förtjänst snarare än Rydbergs.

YLVA ASPELIN

LUNDS UNIVERSITET

